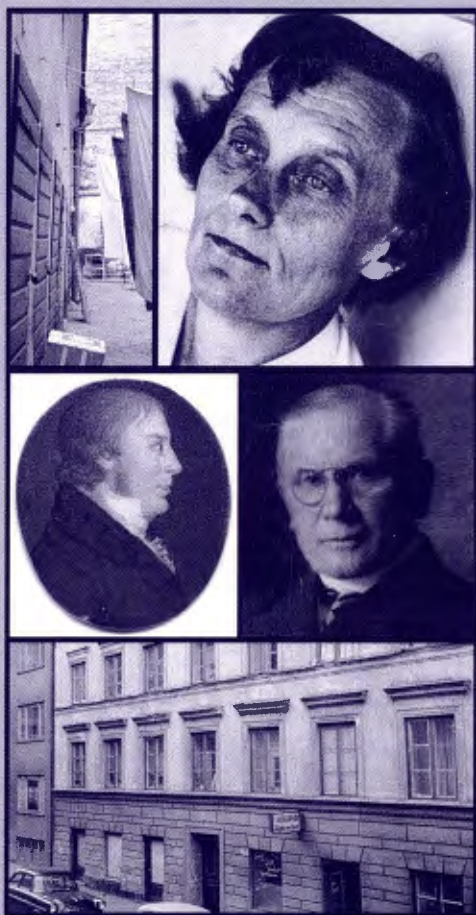

Personhistorisk
TIDSKRIFT

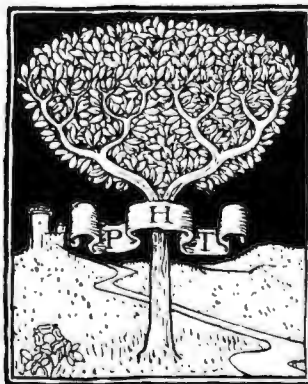
2010:2

Årgång 106

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet

2010:2

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 200 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 220 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, 08-30 92 46, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från samfundets kassör, se ovan.

REDAKTIONSUTSKOTT: Doc. Kristina Lundgren, fil. dr. Gunnel Furuland, samt redaktören.

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Konung Gustaf IV Adolfs fond för svensk kultur, Stiftelsen Sten Lewenhaupts fond Arla Coldin och Åke Wiberg stiftelse.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2010

ORIGINAL: Matthieu Hartig, Stockholm

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom.

Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekommer i texten. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformatet tiff (färgformat rgb, minst utskriftsformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

I höstens nummer av *Personhistorisk tidskrift* möter läsaren som vanligt människor från olika tider och miljöer. Helene Ehriander skriver om Astrid Lindgrens tid som förlagsredaktör på Rabén & Sjögren, en ibland förbisedd del av hennes litterära gärning, som ytterligare stärker bilden av hennes stora inflytande över den svenska barnboksutgivningen. Fredrik Eriksson jämför det tidiga 1900-talets två ledande, och länge konkurrerande, högerpolitiker, Arvid Lindman och Ernst Trygger, och visar att bilden är mer komplex än att handla om pragmatikern Lindman mot den oböjligt konservative motståndsmannen Trygger. H. Arnold Barton ger en fängslande bild av en mindre känd svenskinfluerad miljö i USA, den teosofiska kolonin vid Point Loma i Kalifornien som bildades efter 1900 och fortlevde flera decennier. Andreas Tjerneld skildrar bildningens villkor i handelsstaden Gävle under det tidiga 1800-talet utifrån läraren Elias Roos verksamhet. Slutligen lyfter Tom Ericsson fram vilken hjälp personhistorisk forskning numera kan få av Internet, med hjälp av buntmakaren Herman Bergströms liv i såväl Frankrike som Sverige kring sekelskiftet 1900.

På så sätt markerar numrets artiklar också den inriktning som *Personhistorisk tidskrift* strävar efter. Artiklar som mer renodlat kretsar kring en person är lika välkomna som när grupper av människor, av mänskliga miljöer, står i fokus. Personhistoria kan vara mycket mer än historiska skildringar av en enskild person, något som även fortsättningsvis ska präglade PHT.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Helene Ebriander</i>	Astrid Lindgren – förlagsredaktör på Rabén & Sjögren	121
<i>Fredrik Eriksson</i>	Konservatism och demokrati – två högerledares tvekan inför rösträtten	140
<i>H. Arnold Barton</i>	Svenska teosofer och Point Loma	159
<i>Andreas Tjerneld</i>	Humaniora på undantag – Elias Roos som kulturell aktör i handelsstaden Gävle	170
<i>Tom Ericsson</i>	Personhistoria och Internet. Exemplet buntmakaren Herman Bergström	188

Recensioner

<i>Monica Andersson</i>	Stockholmskärlek. En bok om Hjalmar Mehr. Av <i>Björn Elmbrant</i>	198
<i>Olof Hägerstrand</i>	Hemma i världen. En memoar 1966–1980. Av <i>Per Wästberg</i>	201
<i>Lars Ericson Wolke</i>	Maria Eleonora. Drottningen som sa nej. Av <i>Moa Matthis</i>	203
<i>Lars Ericson Wolke</i>	Rikets mest hatade man. Georg Heinrich von Görtz. En biografi. Av <i>Jan Berggren</i>	206
<i>Bo G Hall</i>	Den röda grevinnan. En europeisk historia. Av <i>Yvonne Hirdman</i>	208

<i>Fredrik Eriksson</i>	Partiledare, nej tack! Talmanslegenden Martin Skoglund. Av <i>Gunnar Henriksson</i>	210
<i>Åke Lilliestam</i>	Alltför mycket kvinna. En biografi om Else Kleen och den Nya Kvinnan som samhällsförbättrande journalist. Av <i>Kristina Lundgren</i>	212
<i>Johanna Ringarp</i>	"... där isen höll nyss". Östtyska erfarenheter före och under enhetsprocessen. Av <i>Frank-Michael Kirsch (red.)</i>	215
<i>Olof Hägerstrand</i>	Purgatorium: Sverige och andra världskrigets förbrytare. Av <i>Mats Deland</i>	216
<i>Aleksander Kan</i>	Легко ли быть послом? Записки о жизни и карьере дипломата (Är det lätt att vara ambassadör? Minnen om diplomatens liv och karriär). Av <i>Jurij Derjabin</i>	219
<i>Anders Björnsson</i>	"Icke har jag varit överksam". En biografi över Martin Georg Wallenstråle. Av <i>Nils Eriksson</i>	222
<i>Bo G Hall</i>	Från bruket till Bryssel. Minnen från ett politiskt liv. Av <i>Anita Gradin & Ranveig Jacobsson</i>	225
<i>Bert Mårald</i>	Möten och händelser i nipornas stad. En familjekrönika i omvandlingens tid. Av <i>Ulf Beijbom</i>	227
<i>Lars Gabrn</i>	Doktor Carlander i praktiken. Läkekonst 1793–1814. Av <i>Guðrun Nyberg</i>	230
	Personhistoriska nyheter	232
	Medarbetare i detta nummer	234
	Personregister	236

Astrid Lindgren

– förlagsredaktör på Rabén & Sjögren

HELENE EHRIANDER

Det som barnlitteraturforskningen idag något svepande och diffust brukar kalla "den moderna svenska barnboken" föddes efter andra världskriget då flera av de riktigt stora barn- och ungdomsboksförfattarna debuterade, däribland Astrid Lindgren, Lennart Hellsing och Tove Jansson. *Pippi Långstrump* gavs ut 1945 och gav näring åt den debatt om barnuppfostran som redan tidigare påbörjats. Rabén & Sjögren var vid denna tid ett ungt förlag som bara några år tidigare, 1942, startat sin verksamhet men som tidigt profilerat sig genom att ge ut kvalitetsböcker för barn och ungdom. Att förlaget stärkte denna profil berodde säkert till stor del på Astrid Lindgren och hennes dubbla roll som förlagets mest betydelsefulla författare samt redaktör för barnboksutgivningen.

Författare och förlagsredaktör

Astrid Lindgren arbetade som huvudredak-

tör på Rabén & Sjögren från 1946 till 1970 och ansvarade under denna långa tidsperiod för förlagets barnboksutgivning. Redan när Astrid Lindgren tillträdde sitt arbete på förlaget var hon välkänd som författare då Pippi Långstrump snabbt blivit en känd gestalt både bland de entusiastiska barnen och de mera avvaktande, och ibland till och med mycket kritiska, vuxna. Astrid Lindgren hade en gedigen sekreterarutbildning bakom sig och ansågs som mycket lämplig hjälp åt förlagschefen Hans Rabén. "Det var en spännande utmaning, det lät roligt och dessutom behövde hon pengar!" berättar Marianne Eriksson, Astrid Lindgrens kollega och sedermera efterträdare på förlaget. Hur som helst på hösten 1946, fick Astrid hand om barnboksutgivningen på R & S. "Om förlagsverksamhet visste jag platt intet", säger hon själv, "utom att jag kände igen en bra bok när jag såg den. Eller rättare sagt läste den. Men det var ju bara att sätta igång. Letandet efter bra barn-

böcker.”¹ Ungefär samtidigt utkom andra boken om Pippi Långstrump, *Pippi Långstrump går ombord* (1946).

Astrid Lindgren hade då hon tillträdde sin tjänst på Rabén & Sjögren förlag den värdefulla erfarenheten av att stå på ”den andra sidan”, författarens, och visste hur det kunde te sig. 1944 skrev hon ett följebrev till förlaget Albert Bonniers Förlags A/B där hon i princip refuserar sin egen och första Pippi Långstrump-bok. Detta brev, vittnar inte bara om hennes speciella humor och slagfärdighet, utan också om insikter i hur ett förlag kan tänkas resonera kring de manus som flyter in. I *Excelsior! Albert Bon-*

niers förlag 150 år. En jubileumskavalkad i brev finns detta brev återgivet i sin helhet och kommenterat av Daniel Hjort. Även Daniel Hjort håller en humoristisk ton då han skriver: ”Att få sig tillsänt sagoböcker, skrivna av fantasibegåvade mödrar, som framhåller att berättelserna gjort stor lycka hos deras barn, tillhör barnboksredaktörens vardag. Som vid all annan manuskriptbedömning gäller det att vara uppmärksam. Någon sällsynt gång kan det komma ett prov av värde. / En hemmafru, en tvåbarnsmamma på Dalagatan i Stockholm, skickade in en bunt.” Därpå följer brevet, som är väl värt att citera i detta sammanhang:

Stockholm den 27 april 1944

Albert Bonniers Förlags A/B

Inneliggande tillåter jag mig översända ett barnboksmanuskript, som jag med full förtröstan emotser i retur snarast möjligt.

Pippi Långstrump är, som Ni kommer att finna, om Ni gör Er besvär att läsa manuset, en liten Übermensch i ett barns gestalt, inflyttad i en helt vanlig miljö. Tack vare sina övernaturliga kroppskrafter och andra omständigheter är hon helt oberoende av alla vuxna och lever sitt liv ackurat som det roar henne. I sina sammandrabbningar med stora människor behåller hon alltid sista ordet.

Hos Bertrand Russel (*Uppfostran för livet*, sid. 85) läser jag, att det närmsta instinktiva draget i barndomen är begäret att bli vuxen eller kanske rättare viljan till makt, och att det normala barnet i fantasien hänger sig åt föreställningar, som innebära vilja till makt.

Jag vet inte, om Bertrand Russel har rätt, men jag är böjd för att tro det, att döma av den rent sjukliga popularitet, som Pippi Långstrump under en följd av år åtnjutit hos mina egna barn och deras jämnåriga vänner. Nu är jag naturligtvis inte så förmäten, att jag inbillar mig, att därför att ett antal barn älskat att höra berättas om Pippis bedrifter, det nödvändigtvis behöver bli en

tryck- och läsbar bok, när jag skriver ned det på papperet.

För att övertyga mig om hur det förhåller sig med den saken, överlämnar jag härmed manuskriptet i Edra sakkunniga händer och kan bara hoppas, att Ni inte alarmerar barnvårdsnämnden. För säkerhets skull kanske jag bör påpeka, att mina egna otroligt väluppfostrade små gussänglar till barn inte rönt något skadligt inflytande av Pippis uppförande. De ha utan vidare förstått, att Pippi är en särling, som ingalunda kan utgöra något mönster för vanliga barn.

Högaktningsfullt

Astrid Lindgren²

Förlagets refuseringsbrev skrevs den 20 september. Det är inte undertecknat, men det innehåller standardformuleringar om att de skulle ha velat ge ut boken och "manuskriptet har därför fått vandra runt inom förlaget för läsning" och att de redan köpt in manuskript för hela 1945 och 1946 och att "redan nu binda oss för 1947, det vill vi inte." Brevet avslutas med: "Manuskriptet är mycket originellt och underhållande i all sin otrolighet och vi beklagar verkligen att vi inte skall kunna åtaga oss utgivandet. Vi återsänder det samtidigt med detta brev som assurerat postpaket."³ Likande fraser nödgas Astrid Lindgren själv använda sig av då hon något år senare själv tvingas refusera författares insända manus. Boken om Pippi Långstrump omarbetades och utgavs sedermera på Rabén & Sjögren förlag 1945.

Albert Bonniers förlag var vid denna tid det största förlaget och de hade en omfattande och väl ansedd barnboksutgivning där flera välkända författare fick sina böcker publicerade. Dessutom fanns en rad förlag med varierande profil som ägnade sig åt barnboksutgivning i mindre skala. Under krigsåren var barnboksutgivningen något

försiktig och den entusiasm som fanns i början av seklet och mellankrigsåren tog åter fart 1945 när framtidsoptismismen vaknade och de vägar som kunniga, skickliga och intresserade recensenter, bibliotek- arier, folkskollärare och förläggare börjat vandra åter kunde breddas. Det fanns vid denna tid ett internationellt intresse för god barnlitteratur och för att fostra den upp- växande generationen i fredlig anda. I flera länder, som Sverige hade litterärt utbyte med, fanns också engagerade förlagsredak- törer som arbetade för god barnlitteratur. Den mest kända av dessa är Astrid Lind- grens samtida Ursula Nordstrom som ar- betade på Harper's Department of Books for Boys and Girls åren 1940–1973, och som blivit legendarisk inom förlagsvärlden.⁴ Astrid Lindgren kom att bli en frontfigur i Sverige både som författare och förlags- redaktör, något som dels berodde på hennes personlighet och mångsidiga skicklighet, dels på att hon verkade i en tid då grund- en för en expansion inom det barnlitterära fältet var lagd och det fanns utrymme för de uppfattningar om barnlitteratur hon företrädde.

Astrid Lindgren, uppburen barnboksförfattare. Teckning av Anders Andersö.

Astrid Lindgren blev en ovärderlig resurs när det gällde att knyta nya författartalanger till Rabén & Sjögren och man kan inte bortse ifrån hennes egna erfarenheter som författare samt hennes engagemang och åsikter om barnlitteratur när man ser hur denna barnlitteraturens guldålder glänste. Ett medel för förlaget att komma i kontakt med nya talanger var de ofta förekommande pristävlingarna där Astrid Lindgren var med och formulerade förlagets önskemål, ingick i juryn och tog ett stort ansvar. Att Astrid Lindgren var skicklig som författare är nog alla medvetna om men alltför få känner till den stora insats hon gjorde som redaktör och ännu färre anar hur hennes råd och kommentarer har format de stora svenska barnboksförfattarna under minst 25 år.

Margareta Strömstedt skrev i *Astrid Lindgren. En levnadsteckning* om Astrid Lindgrens roll som förlagsredaktör och hon konstaterar där att "Astrid Lindgrens insats som förlagsredaktör vore självfallet ämne för en egen studie. Hur påverkade hon "sina" författare? Hur påverkades hennes eget författarskap?"⁵ Det är dessa studier jag nu är på väg att färdigställa och de innefattar än så länge inte något om hur Astrid Lindgrens eget författarskap påverkades, men det är mycket intressant att se hur hon på olika sätt väglett och hjälpt fram en lång rad författarkollegor. Genom att studera de brev som finns bevarade går det att få en utmärkt bild av hur Astrid Lindgren arbetade och hur hennes uppfattning om hur bra barnböcker skulle se ut. Att sitta på flera stolar samtidigt var inte heller något

problematiskt för henne och hon hade en slags självklar hjälpsamhet och välvilja där det yttersta målet var att så många barn som möjligt skulle få tillgång till så bra litteratur som möjligt.

Sammanlagt finns ungefär 300 brev bevarade som vittnar om hur Astrid Lindgren arbetade som förlagsredaktör och som författare och släktingar till avlidna författare gett mig sin tillåtelse att använda; det är både brev till Astrid Lindgren i egenskap av förlagsredaktör och brev från henne. Jag har under många år samlat dessa brev. I min studie undersöker jag såväl Astrid Lindgrens roll som förlagsredaktör som den tid hon var verksam i. Förlaget Rabén & Sjögren har inget ordnat brevkopier, men det har ändå gått att hitta väsentligt material där. Astrid Lindgren tog sällan kopior på sina brev, men det finns författare och släktingar till avlidna författare som sparat brev och det finns en del förlagskorrespondens på Kungliga Bibliotekets handskriftssamling i det arkiv som omfattar 150 hyllmeter och som är en av de största samlingar som någon enskild svensk lämnat efter sig. År 2005 upptogs detta arkiv på UNESCO:s "Memory of the World Record". En av de mest intressanta brevväxlingarna är den mellan den finlandssvenske författaren Kai Söderhjelm (f. 1918 i Helsingfors – d. 1996 i Göteborg). Kai Söderhjelm och Astrid Lindgren hade brevlades kontakt i över 25 år och Kai Söderhjelm skrev alla sina brev till Astrid Lindgren med karbonpapper emellan, varför denna brevsamling är komplett med både hans egna brev och Astrid Lindgrens brev.

Den barnlitterära bokmarknaden

När man ser tillbaka på utgivningen av barn- och ungdomsboksböcker är det tydligt att bokmarknaden var förhållandevis stabil under den tid Astrid Lindgren arbetade på Rabén & Sjögren, även om det sker en genomgripande omvandling i synen på barnet och i samhället i stort under 1950- och 60-talen. Den samhällsliga strukturomvandlingen som pågick innebär att barnen och ungdomarna, även som läsare, kom att se annorlunda ut. Ungdomsboken blev långsamt till under 1950-talet och stabiliserades som genre under 1960-talet. Ungdomarna blev en klart definierad grupp med egna intressen och egna behov, litteraturen för dem fick följa efter för att svara mot dessa. Det är inte lätt att uttröna hur trender skapas och vilket det egentligen är som påverkar vad, men jag vill iallafall här påpeka hur förändringar i samhället leder till förändrad litteratur och förändrade läsare. Litteraturen påverkar förvisso samhället men här är det uppenbart att det är i samhället som förändringarna skett först. Det är omtvistat om litteraturen för vuxna influerar barnlitteraturen eller om det egentligen är så att det är i den trendkänsliga barnlitteraturen som man först kan märka de nya strömningarna. Dessutom kan man inte bortse från frågan om utländska influenser, särskilt från det anglosaxiska språkområdet, som naturligtvis påverkat den svenska barn- och ungdomslitteraturen vid denna tid.

Någon programförklaring för Rabén & Sjögren fanns inte och när man tar del av den korrespondens som finns bevarad menar jag att det är uppenbart att Astrid

Lindgrens uppfattning om vad som var en bra barn- eller ungdomsbok väjde betydligt tyngre än tillfälliga trender. Däremot kan man i utgivningen skönja ett trendbrott och en påtaglig förnyelse åren före 1970, något som förvisso inte kommer plötsligt utan som en försiktig svängning påbörjad redan under 1960-talet. Utvecklingen gick långsamt framåt mot en större samhälls- och verklighetsanpassning, något som kulminerar vid åren kring 1970 då också Astrid Lindgren lämnar sin stol på förlaget. Fram till 1970-talet värnade såväl författare och förlag som Astrid Lindgren om trygghet och harmoni i böckerna för de unga, men det är något som försiktigt luckras upp under 1960-talet då den politiska och sociala medvetenheten även kom att innefatta barnlitteraturen. I den danska tidningen *Weekendavisen* recenserade Liselotte Weimer i januari 2009 bland annat nyöversättningen av Pippi Långstrump till danska och där kommenterades, utan vidare hänvisningar, att Astrid Lindgren i egenskap av förlagsredaktör höll emot de nya trenderna: "Sideløbende med sit forfatterskab var Astrid Lindgren i mange år børnebogsredaktør på sit forlag. Hér viste hun sig som en klog læser med temmelig konservative holdninger. Det er spøgefult blevet sagt, at hun sikkert ikke ville have antaget sine egne bøger."⁶

Ulla Lundqvist tar i boken *Tradition och förnyelse. Svensk ungdomsbok från sextio- till nittio-tal* upp ungdomsbokens trendkänslighet, vilken hon anser bero på "den uppfostringsambition som nästan alltid ligger på lur i böcker för unga [och som] tenderar att göra just ärendet så tydligt att

de estetiska kvaliteterna lätt tilldelas en mindre viktig roll”.⁷ Astrid Lindgren gav aldrig, varken som författare eller förlagsredaktör, avkall på de estetiska kvaliteterna och det är min uppfattning att hon var mycket klar över hur en bra barn- eller ung-

domsbok skulle se ut och att hon inte osäkert kände efter vart vindarna blåste. Hon såg den enskilda bokens kvaliteter istället för att ha en bestämd uppfattning om hur en bra barnbok en gång för alla skulle skrivas:

Till andra frågor som en barnboksförfattare kan få höra är denna, den vanligaste av alla: Vad fordras av en bra barnbok, hurdan ska den vara? Såvitt jag vet frågar ingen: Hurdan ska en bra roman vara? Hurdan ska bra lyrik vara? Romanförfattare och poeter får skriva av hjärtans lust utan några föreskrifter. Men hur en bra barnbok ska vara, det vill man ovillkorligen veta och ha recept på. Jag kan inte fundera ut något annat svar än detta: Den ska vara bra! Om den är det, så märks det, och det beror i så fall inte på att författaren har försökt följa något recept för tillverkande av bra barnböcker. Recept finns det, men den författare som ivrigt sticker fingret i vädret för att känna varifrån opinionsvinden blåser, åstadkommer bara likgiltiga eller dåliga böcker som inte har mycket med konst att skaffa. Dessutom löper han risken att opinionen växlar, innan hans bok ens har hunnit lämna tryckpressarna. För så fort kan det svänga, så fort ändrar sig recepten.⁸

Författarnas villkor diskuterades flitigt i olika sammanhang i samband med att Sveriges Ungdomsförfattareförening på förekommen anledning bildades 1947 och åren därefter då föreningen kämpade för bättre villkor för sina medlemmar. I tidningarna fördes i slutet av 1953 och början av 1954 en offentlig debatt, ledd av föreningens ordförande Harald Victorin, som innefattade priset på barnböcker, författarnas ersättning, möjlighet till stipendier och överhuvudtaget hur barn- och ungdomsböcker värderas. I *Arbetaren* den 23 januari 1954 finns en artikel med rubriken “Ungdomsförfattarna undrar – måste vi

tigga oss fram?”. Artikeln är illustrerad med ett porträtt av Astrid Lindgren och bildtexten lyder: “Astrid Lindgren: Rabén & Sjögren har verkligen sökt göra något för att förbättra ungdomsförfattarnas position.” Signaturen Gripen sammanfattar vad diskussionerna går ut på: “Vad ungdomsboksförfattarna vill är helt enkelt att söka få till stånd bättre levnadsvillkor och därmed bättre arbetsvillkor. Resultatet bör bli bättre ungdomsböcker. Samtidigt som standarden på ungdomsböcker stiger ökar också chansen till en behövlig rensning i u-bokfloden. Där rinner alltför många kloaker ut, samvetslösa förlag spy ut rena smörjan.”

Till de förlag som verkligen sökt påla i träsket hör Rabén & Sjögren som förra året avsatte 14.000 i förlagsstipendier, halva summan till u-författare. Detta

berättar "Pippi Långstrump", Astrid Lindgren, litterär konsulent på förlaget. Denna upplysning är också en av de sällsynt få positiva som stått att erhålla.

– Nog har ungdomsförfattarna i stora stycken varit missgynnade, och deras aktion är behjärtansvärd. Kvarstår dock det faktum att också andra författare, på några lysande undantag när, har det ganska illa ställt med ekonomin. Än så länge. Vi får väl önska en förbättring på alla håll – där förbättringar behövs, slutar fru Lindgren.

Men än så länge – att skriva för ungdom (och "snickare") lönar sig inte. Det räcker i varje fall inte som nummerbricka i stipendiekön. Där trängs bara "riktiga" författare. Statligt erkända och subventionerade författare vilka inte endast är litterära i ordets verkliga betydelse utan också haft klokskapen att välja rätt forum för sitt plit, d.v.s. den övriga delen av mänskligheten – över 18 år och uppåt.⁹

Astrid Lindgren sitter här på två stolar och är dessutom så klok och insiktsfull att hon vill göra det bästa för sina författarkollegor när hon nu har den position hon har. Hon möter dagligen sina kollegor och får höra om deras arbetsvillkor och ekonomiska trångmål, något som gör att hon väl förstår att de måste ha sin försörjning tryggad för att kunna skriva i lugn och ro och därmed skriva bättre böcker. Hon balanserar mellan sina olika roller och försöker utifrån de ekonomiska kalkyler hon och förlaget gör att ge författarna en så rättvis del av vinsten som möjligt.

Astrid Lindgrens barnbokssyn

För att få en bakgrund till Astrid Lindgrens hållning gentemot författarskap och insända manuskript är det fruktbart att studera den barnbokssyn hon öppet företrädde. I egenskap av förlagsredaktör skrev hon säljbrev till bokhandeln där hon på ett kunnigt och initierat sätt berättade om förlagets

utgivning och försökte locka till läsning. I dessa brev skrev hon redan inledningsvis att det var "Astrid Lindgren som anropade", något som naturligtvis bör ha bidragit till att läsarens intresse väcktes. Hennes författarkollegors verk fick den största uppmärksamheten, men även hennes egna böcker nämndes i dessa utskick.

En maskinskriven text som idag förvaras på Kungliga Biblioteket berättar hur viktigt Astrid Lindgren uppfattade att läsning faktiskt var. Själv var hon storläsare, läste böcker för både barn och vuxna på flera språk och har omvittnat i flera sammanhang hur viktig denna läsning var för henne genom hela livet. För henne var det också viktigt att förmedla detta till andra, och då särskilt barn. Var denna text har publicerats har jag inte kunnat identifiera, men det är tänkbart att den ingått i förlagets säljmaterial i form av ett foljebrev till en nyutkommen bok då den riktar sig direkt till barnläsaren med både uppmaningar och argument:

Vilken sort ska du bli?

Varsågod! Här får du en bok, blir du glad då? Jo, böcker är nånting att vara glad åt. Och att lära sig läsa är roligt. Ännu roligare är det när man kan det och vet att världen är full med böcker som det är rena fröjden att läsa.

Det finns folk av två olika sorter. Sådana som tycker om att läsa och sådana som aldrig vill titta i en bok, om de kan slippa. Vilken sort ska du bli?

Om du visste vilken tur du har, om du blir en av den första sorten! Vilken tur att aldrig behöva ha långtråkigt och sitta och sucka: Vad ska jag göra? Du vet ju vid det laget att du bara behöver öppna en bok, så är du genast i en förtrollad värld där vad som helst kan hända. Sådant som man kan skratta åt och gråta åt och rysa åt också.

Och vet du vad? Människor som läser har det hela livet igenom bra mycket bättre än sådana som inte läser. Så är det faktiskt. Nu är det så att många barn med glädje lär sig läsa. Men sedan är det som om de tappade sugen, och de vill inte längre. Det måste vara för att de inte hittar nånting tillräckligt lockande i sina läseböcker.

Men vi som gjort den här boken, vi har nu verkligen försökt få den så rolig och omväxlande vi har kunnat. Bara för att du inte ska tappa sugen. Gör inte det då!¹⁰

Det finns några få texter där Astrid Lindgren har uttalat sig om barnböcker och barns läsning. I dessa artiklar, avsedda för en intresserad allmänhet såväl som kulturarbetare, har Astrid Lindgren direkt uttalat sig om barnlitteraturen och sin syn på den.

Den första artikeln är från *Svenska Dagbladet* 1953 och har rubriken "Att skriva för barn". Där betonar Astrid Lindgren, av allt att döma flera år före alla andra barnboksteoretiker, barnets roll som medskapare av ett litterärt verk:

Den som skrev boken skall dock inte yvas för mycket. Det är inte hans förtjänst, att hans ord och meningar får ett skimrande liv som kan framkalla salighet. Det är läsaren själv som åstadkommer undret. Hos barnet, och bara hos barnet, finns denna evigt avundsvärda fantasi som kan skapa ett sagoslott om man bara ger den ett par ömkliga stenar att bygga av. Allt det där mystiska som ryms mellan en boks pärmar, det skapar ju författaren och läsaren gemensamt.¹¹

I samma artikel begrundar Astrid Lindgren ett uttalande av Pamela Travers, Mary Poppins' skapare, som lär ha sagt att "Man

skriver för det barn man själv bär inom sig" och intuitivt känner Astrid Lindgren att hon har rätt: "Man skriver för att roa och

tillfredsställa det barn man själv var en gång.”

Den andra artikeln, ”Därför behöver barnen böcker”, skrevs 1958 och publicerades i *Skolbiblioteket*. Den har innehållsmässigt stora likheter med den förra, men här går Astrid Lindgren ett steg längre när hon beskriver hur barnen skapar mi-

rakel när de läser. Från att ha intagit ståndpunkten att barnen medverkar genom att fylla ut de ”iserska tomrummen” har hon fått större tilltro till böckernas kraft och utvecklat åsikten om fantasins förmåga att förändra verkligheten:

Böckerna behöver barnens fantasi, det är sant. Men det är ännu mera sant att barnens fantasi behöver böckerna för att kunna leva och växa. Det finns inget medel som kan ersätta boken som grogrund för fantasin. [- - -] Ett barn ensamt med sin bok skapar sig någonstans inne i själens hemliga rum egna bilder, som överträffar allt annat. Sådana bilder är nödvändiga för människan. Den dag barnens fantasi inte längre orkar skapa dem, den dagen blir mänskligheten fattig. Allt stort som skedde i världen, skedde först i någon människas fantasi, och hur morgondagens värld ska se ut beror till stor del på det mått av inbillningskraft som finns hos de där som just nu håller på att lära sig läsa. Därför behöver barnen böcker.¹²

”Litet samtal med en blivande barnboks-författare” publicerades för första gången i *Barn och kultur* 1970, men har sedan dess tryckts om och citerats på flera ställen. Här använder Astrid Lindgren humor som främsta grepp när hon gör narr av den dåliga barnlitteraturen och författare som inte ställer sig frågan hur en bra barnbok ska vara. Själv svarar Astrid Lindgren att hon har kommit fram till hur en bra barnbok ska vara: ”Den ska vara bra. Jag försäkrar att jag har grubblat på det länge, men jag hittar inget annat svar: Den ska vara bra.” I övrigt jämför hon barnboksförfattarnas villkor med vuxenförfattarnas och menar att samma frihet ska råda för alla författare oavsett vilken publik som läser böckerna: ”Skriv fritt och av hjärtans lust! Frihet önskar jag dig och alla andra barnboksförfattare, den frihet som en vuxenförfattare

självklart har, att skriva om vad han vill hur han vill.”¹³

Alvar Wallinder, som studerat artikeln närmare i sin bok *Vem bestämmer?*, anser inte att Astrid Lindgren ger uttryck för någon särskild ideologi, utöver den viktiga språkliga och innehållsliga harmonin, i ”Litet samtal med en blivande barnboks-författare” då hon betonar barnboksförfattarens rätt till frihet.¹⁴ Om än det inte är en ideologi så är det iallafall en hållning som bör ha präglat hennes arbete som förlagsredaktör. Utgångspunkten för resonemanget i artikeln härrör sig tydligt från de erfarenheter Astrid Lindgren skaffat sig under tiden som manusgranskande förlagsredaktör. Även om Astrid Lindgren inte berör sitt eget författarskap i artikeln är hennes dubbla roller inte ointressanta här. Genom att hävda barnlitteraturens konstnärliga och

litterära värden, ställa den bredvid vuxenlitteraturen och kräva samma behandling och värdering av den bidrar hon till att höja barnlitteraturens status och därigenom indirekt sin egen status som konstnärlig utövare.

Astrid Lindgren hörde till de första som krävde samma kvalitet på en barnbok som på en bok för vuxna och samma villkor för en barnboksförfattare som för en vuxenboksförfattare, oavsett vilken roll hon befann sig i. Hennes synsätt har präglat inställningen till barn och barnlitteratur på flera nivåer samt bidragit till att utveckla en seriös och litterär syn på böcker för barn.

Such disclosures and reminders of the complexities of authorship have an obvious place in biography and literary history. The romantic notion of single authorship is so widespread as to be nearly universal. In contrast, the accumulation of evidence for the prevalence of multiple authorship can support a more realistic account of the ways in which literature is created and, especially when the ordinary human motives of authors, editors, publishers, booksellers, readers, and the rest are brought into the picture all together, can contribute to the ongoing efforts of new and old historicists alike to connect literary works with the social, cultural, and material conditions in which they were produced.¹⁵

Vidare menar Stillingen att "pure authorship" inte kan existera eftersom texten är beroende av en samarbetande läsare för att få mening. Ingen författare kan ha kontroll över vad som sker i mötet mellan läsaren och texten. Det mest komplicerade vad gäller "multiple authorship" är enligt Stillingen när man kommer till tolkning av texten och författarens bakomliggande intentioner. Genom att studera korrespondensen mellan Astrid Lindgren och "hennes" författare, på samma sätt som det

Påverkan

Jack Stillingen slår i sitt arbete *Multiple Authorship and the Myth of Solitary Genius* fast att alla författare är påverkade av andra och att det som han benämner "pure authorship" endast är giltigt som idé. Han illustrerar detta genom en rad exempel på "multiple authorship", det vill säga hur författarna till världslitteraturen påverkats av allt ifrån vänner och fruar till förläggare och bokmarknad. Detta är representativt för alla författare och även det mest originella geni är del av en tillvaro som ligger utanför hans kontroll och påverkar författarskapet:

går att studera till exempel relationen mellan Max Perkins och "hans" författare,¹⁶ eller den amerikanska barnboksredaktören Ursula Nordstrom och "hennes" författare,¹⁷ kan man få en uppfattning om hur påverkan skett i relationen, men samtidigt inser man hur komplicerad väven är och hur svårt det är att komma åt de olika trådarna.

Att författaren inte är ett ensamt geni som arbetar i vacuum visar också de av Astrid Lindgren och författaren Kai Söderhjelm i brev framförda uppfattningarna om

frihet. Astrid Lindgren förespråkar förvisso frihet för barnboksförfattarna, men det är en modifierad frihet. Kai Söderhjelm måste ta hänsyn till Astrid Lindgrens uppfattning om vad som är säljande, vad barn kan tänkas uppskatta, opreciserade "generella order ovanifrån", bibliotekarier och lärares syn på vad som är lämpligt med mera. Friheten är med andra ord lika skenbar som "the pure author". Om man synar Astrid Lindgrens frihetsdeklaration i "Litet samtal med en blivande barnboksförfattare" finner man att den frihet hon "önskar" [min kurs.] barnboksförfattarna är samma frihet som vuxenboksförfattarna har. Den ena slutsatsen man kan dra av detta är att inte heller vuxenförfattarna får använda sin frihet fullt ut, den andra är att barnboksförfattarnas lika stora frihet är ett faktiskt önsketänkande. Friheten är egentligen bara ett vackert ord vars innebörd begränsas av allehanda värderingar och krass ekonomi. Frihet inom fastlagda ramar erbjuds författarna oavsett deras målgrupp men det finns ändå en betydelsefull skillnad i ramen: "Jag kan föreställa mig att en vuxenförfattare som vill vara exklusiv och behöver boken som tummelplats för sitt hjärtas lust och kval, kanske helt kan få strunta i läsarna. Han kan ha sin lilla snäva läsekrets ändå, för det finns ju alltid utsikt till att det existerar andar som förstår honom. Men den som skriver för barn och ungdom och vägrar tänka på sina läsare, han skriver egentligen inte för någon alls."¹⁸ Det Astrid Lindgren berör här är det som inom barnlitteraturforskningen senare fått termen "adaptation" eller "adaption", det vill säga anpassningen av barnböcker till barnläsaren.

Förlagets ekonomi berörs på flera ställen i korrespondensen och det är uppenbart att Astrid Lindgren tvingas tänka i ekonomiska termer. Hon tvingas att i rollen som förläggare ta hänsyn till en nödvändig marknadsanpassning. Hon berättar att inkomsterna av Blyton-böckerna bekostar kvalitetsutgivningen och att hon inte kan "arbeta efter någon annan princip än att rekommendera till utgivning böcker som enligt min egen övertygelse – hurdan den nu är – är riktiga för den läsekrets de vänder sig till". Vad som ligger i ordet "riktiga" är en tolkningsfråga, men det är intressant att konstatera att det är Astrid Lindgrens egna övertygelser som styr Rabén & Sjögrens utgivning. I såväl tidigare anförda brev som i artiklar vänder sig Astrid Lindgren mot trender. Detta gäller även hennes eget författarskap, till exempel när hon under socialrealismens glansdagar ger ut *Bröderna Lejonhjärta* (1973) som är en genreöverskridande berättelse med inslag från både saga och fantasy.

En intressant tanke är att Astrid Lindgren trots sina uttalanden mot trender själv är en trendsättare. Hennes personlighet, värderingar och åsikter vägde tyngre än något annat för barnboksutgivningen på Rabén & Sjögren. Det fanns ingen policy att rätta sig efter och den konsumentkooperativa förening som ägde delar av förlaget hade ingen ideologisk betydelse för förlagets utgivningsprofil, alla manuskript passerade hennes skrivbord och det var hon som höll kontakten med Sveriges främsta barnboksförfattare. De uppfattningar som Astrid Lindgren företrädde om läsarna, språket, humorn, spänningen etc. kom att

påverka dessa och utgivningen under 25 år. Hennes kunskaper om bokmarknaden och hennes erfarenheter som författare spelar in då hon väger samman konstnärlighet och ekonomi i förlagets utgivning.

Förlagsarbetet

Astrid Lindgren var en omsorgsfull, upp-

riktig och mycket seriös redaktör som alltid hade barnläsarens bästa för ögonen. Hon är klarsynt och motiverar sig mycket väl då hon rekommenderar ändringar i författarnas manus. De allra flesta författare tackar henne för den hjälp hon gett dem, även om de kanske till en början känner sig sårade över att deras manuskript inte var riktigt så bra som de trott då de skickade in det.

Kära Astrid Lindgren!

Fru Lindgren minns mig naturligtvis inte, men för över 7 år sedan skickade jag Er en roman "Juli och augusti" som Ni var så hemskt snäll och läste och kritiserade åt mig. Det var visst ingen vidare bra roman, den hade blivit refuserad, och fru Lindgren tyckte inte heller den var så våldsamt lyckad men rådde mig att försöka skriva mer och bättre. Jag svor på att aldrig fatta pennan igen... i alla fall skrev jag efter det både det ena och det andra, som naturligtvis också refuserades. Tills för ett år sen, då Rabén och Sjögren antog en annan roman som jag skrivit "Mormor och ebenholts". Kanske har fru Lindgren sett den någon gång uppe på förlaget? Den har inte blivit någon bestseller men i stort sett har den fått positiv kritik och jag har i alla fall kommit en liten bit på väg. Nu skriver jag inte alls det här för att säga "vad var det jag sa" eller något sådant, utan bara för att tacka för rådet jag fick den gången – att fortsätta skriva, och försöka göra något bättre – och jag hoppas att göra ännu bättre saker än den här senaste boken i framtiden. Jag skulle hemskt gärna vilja skicka ett ex., men i övermod har jag förstås delat ut alla redan så det finns inga kvar...!!! men jag hoppas på en ny upplaga och då så! Många hjärtliga hälsningar och önskningar om en God Jul och Gott Nytt År!

Er tillgivna E P¹⁹

Ett konkret exempel på hur Astrid Lindgren arbetade och hur öppen hon var för en bra berättelse när hon identifierade den är tillkomsten av *Vill du leka med mej?* av Elle-Kari Höjeberg från 1962. Elle-Kari Höjeberg (f 1952) har berättat att hon 1959 var med sin mamma, journalisten Elly Jannes i

Portugal. I Portugal blev den sexåriga Elle-Kari sjuk i hjärnhinneinflammation och när hon tillfrisknade skulle hon skriva ett brev hem till sin pappa. Elle-Kari som redan kunde både läsa och skriva var mycket intresserad av att skriva skrivstil och detta var något hon ännu inte behärskade, varför

hon skrev låtsasskrivstil. Eftersom pappan inte skulle kunna läsa detta kom de istället överens om att Elle-Kari skulle berätta och mamman nedteckna. På detta sätt tillkom texten till *Vill du leka med mej?*. Brevet med denna text finns inte bevarat men Elle-Kari Højeberg har tydliga minnen av hur det gick till.

När de sedan kom hem igen från sin resa visade Elly Jannes brevet med berättelsen för Astrid Lindgren som genast blev intresserad. Det dröjde dock några år och den unga författaren hade hunnit bli tio år innan boken kom ut med illustrationer av Ilon Wikland. Hon minns att hon fick ett engångsarvode, att boken översattes till tyska och engelska och att hon faktiskt tyckte att det var lite genant att ha skrivit en småbarnsbok när hon själv blivit lite äldre. När nu den vuxna journalisten Elle-Kari Højeberg ser tillbaka på sin första och enda barnbok imponeras hon mest av hur "Astrid Lindgren var en fena på att plocka upp spännande idéer". Det är också uppenbart i detta sammanhang är att Astrid Lindgren såg att den korta berättelsen utmärkt väl skulle passa in i förlagets serie med böcker för de yngsta barnen. Det utkom på Rabén & Sjögren i början på 1960-talet flera enk-

la bilderböcker i litet format, alla vita med tydlig omslagsbild, som berättar små korta historier för barn som ännu inte var tillräckligt gamla för att läsa vanliga bilderböcker.

Elle-Kari Højeberg var storläsare som barn och hon hade uppenbarligen redan som sexåring en tydlig uppfattning om hur hur en bra berättelse ska berättas. Formen är strikt med rak kronologi och berättelsen är tydligt uppbyggd med en peripeti där historien vänder: Lisa sitter på förstutrappan och vill ha någon att leka med. Flera djur och barn kommer förbi, men ingen har tid med henne. Då kommer en liten kattunge som vill leka med henne och ligga i hennes knä och spinna ett slag. När de har det som trevligast vänder berättelsen och såväl djuren som barnen kommer tillbaka i omvänd ordning och vill då leka med Lisa men då "lekte hon med kattungen – och de lekte och lekte – i alla tider".²⁰

Astrid Lindgren var en slagfärdig och humoristisk person, något som väl kommer fram i de brev som finns bevarade. I ett brev från den 30 mars 1966 skriver Astrid Lindgren till en kvinna som till förlaget sänt en saga skriven av hennes man. Astrid Lindgren har tagit del av sagan och svarar med glimten i ögat:

Jag har tittat på Er mans saga för intelligenta barn och den är ju väldigt skojigt gjord, men jag tror att den är mer för intelligenta än för barn. Vi har nog ingen möjlighet att ge ut den här på förlaget.

Med hjärtliga hälsningar
Astrid Lindgren²¹

När det gäller manuskript som det inte går att göra så mycket åt refuserar Astrid Lind-

gren dem vänligt men tydligt, som i ett brev från den 9 mars 1966:

Astrid Lindgren

Vi har läst Era djungelsagor, men vi har tyvärr inte möjlighet att utge dem i bokform. Det är en rätt mycket utnyttjad genre detta med talande djur. Vi tycker nog att det är svårt att kunna utvinna något nytt ur den. Men visst förstår vi att det för barnen H*** måste vara utomordentligt trevligt att tillsammans med pappa få uppleva dessa äventyr i djungeln.

Med vänlig hälsning

Astrid Lindgren²²

När det däremot gäller manuskript som bär på ett frö till något som skulle kunna bli en bra bok lägger Astrid Lindgren ner

mycket tid på att formulera vad som skulle kunna förbättras. Till Hans Peterson, en av Sveriges vid denna tid, mest uppskattade

och produktiva barnboksförfattare skrev Astrid Lindgren den 2 februari 1956 om ett av hans tidiga manus, som sedermera

skulle komma att bli en mycket uppskattad barnbok:

Min käre lille Hasse, även om du just nu är som bäst i tagen med romanen och inte vill bli störd, så skickar jag dig ändå Magnus och Storebror, så att du har manus tillgängligt, om inspirationen kommer på. Som jag sa dig, så tycker jag att Magnus är en rar liten pojke, och honom ska vi vara rädda om och ta vara på. Jag har låtit en lektris, på vars omdöme jag sätter stort värde, läsa manuset och sagt till henne: "Jag vill veta i detalj, vad du tycker om och vad du inte tycker om." Härömdan kom hon med manuset, och så sa hon: "De första kapitlen om fågeln och trädgårdarna och springpojkarerna tycker jag så mycket om, men sedan flyter boken iväg och blir nänting helt annat. Osynlighetshistorien är för utdragen. Och ramsorna och drömmen på slutet tycker jag inte om." Det var nästan så att jag måste dra på mun. Precis så tyckte nämligen jag också. Drömkapitlet tycker jag definitivt inte alls om. Och ramsorna är roliga en del, men inte alla, och de är liksom så löst påklitrade i berättelsen. Nej, låt oss få Magnus, lilla rara Magnus, sådan han är, när han går ensam på gården och funderar. Det ensamma stadsbarnet, som tar en om hjärtat, det kan du skildra, det vet jag. Storebror är också en bra typ, som du skulle kunna arbeta ut mycket mer och låt oss få veta mera om vad han och Magnus har för sig. Enkla små berättelser om Magnus' enkla små påhitt i stil med fågeln och trädgårdarna. Tyck inte att jag är besvärlig nu, men du vill väl själv också att Magnus ska bli riktigt helbra.

Om måndag reser jag till Långbergsgården i Tällberg för att försöka skriva lite själv. Tänk om du skickade en liten rad dit, om du händelsevis finge tid.

Det här är ine så genomtänkt, som det skulle vara, men jag är så jagad och hinner inte mer nu. Må väl och var vid gott mod.

Tillgivna
Astrid²³

Att Astrid Lindgren också försökte värva skickliga författare till Rabén & Sjögren framgår av ett brev till Gertrud Lilja, skrivet den 8 mars 1950, som bör ha gjort mottagaren mycket glad. Med såväl ödmjukhet

som äkta uppskattning, resonemang kring ekonomin och argument för de viktiga ungdomsböckerna försöker Astrid Lindgren få sin kollega att försöka sig på att skriva för ungdom:

Bästa Fru Lilja!

Jag läste Er novell i sista numret av Vi. Arnell svarar där på frågan, varför han egentligen skriver och för vem, med orden: "För en och annan kanhända. Som läser och utbrister inom sig: där är du ju!" Där är du ju – exakt så har jag känt många gånger, när jag läst Gertrud Lilja. Första gången, när jag var i 20-årsåldern och läste Er novellsamling "Människor". Jag tror att jag har läst det mesta av vad Ni skrivit – och jag har ännu aldrig läst en dum eller likgiltig rad av Er penna. Det är inte många författare man har lust att säga det om.

Många gånger har jag tänkt skriva till Er och tacka, men det har aldrig blivit av och hade väl antagligen inte blivit det nu heller, om jag inte också hade ett annat ärende. Jag är anställd hos Rabén & Sjögrens bokförlag, där jag också givit ut en del barnböcker. Jag vet inte, om Ni känner till att detta förlag specialiserat sig på ungdomslitteratur. Just i dessa dagar har förlaget utlyst en stor pristävlan om romaner för ungdom. Jag tillåter mig att bifoga en inbjudan till denna. Och så tillåter jag mig fråga – skulle inte Gertrud Lilja kunna ha lust att skriva en bok för svensk ungdom? När man minns de utsökta flickporträtten i "Ovädret drar förbi" så inser man, att det knappast kan finnas någon författare här i landet som kunde göra detta bättre än Ni. Om Ni möjligen inte har lust att delta i någon pristävling, skulle Ni kanske ändå kunna tänka Er att skriva en bok utom tävlan? Som Ni ser är de ekonomiska villkoren lika goda som för vuxenlitteratur. Och ungdomsböcker lever i allmänhet längre och – framför allt – de *behövs* så innerligt väl.

Med största högaktning
Astrid Lindgren²⁴

Astrid Lindgrens position som Sveriges största barnboksförfattare kombinerad med förlagsredaktör för tidens största barnboksförlag är fullständigt unik och mycket intressant. Hon var genuint skicklig, diplomatisk och ödmjuk i relationen till författ-

arna, som ju faktiskt också var hennes kollegor. Författaren Kai Söderhjelm har i sin memoarbok *Hellre kärlek än krig* slagit fast Astrid Lindgrens betydelse för honom personligen och för hela den svenska barnlitteraturen under dessa betydelsefulla år:

Under mer än tjugo år var det hon som vägledde och rådde mig, tog hand om mina böcker och var ett ständigt stöd. Jag har kanske redan sagt det flera gånger, men hennes stora insats som förläggare får inte glömmas bort inför hennes ännu större som författare. Det är hon som på alla sätt fört fram svensk barnlitteratur till en viktig och välkänd gren av litteraturen.²⁵

Noter

- 1 Marianne Eriksson, "En bra bok ska vara bra" i *Alltråkaste Astrid. En vänbok till Astrid Lindgren*, Rabén & Sjögren, Stockholm 2001, s 80.
- 2 I *Excelsior! Albert Bonniers förlag 150 år. En jubileumskavalkad i brev*, valda och kommenterade av Daniel Hjort under medverkan av Håkan Attius, Bonnier, Stockholm 1987, s 501f.
- 3 Ibid.
- 4 Leonard S. Marcus, *Dear Genius. The Letters of Ursula Nordstrom*, HarperCollins Publishers, New York 1998.
- 5 Margareta Strömstedt, *Astrid Lindgren. En levnadsteckning*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1987, s 264.
- 6 Liselotte Weimer, "Gær til guld" i *Weekendavisen*, nr 5, 30 januari 2009, s 3.
- 7 Ulla Lundqvist, *Tradition och förnyelse. Svensk ungdomsbok från sextiotal till nittiotal*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1994, s 36.
- 8 Astrid Lindgren, "Varför skriver man barnböcker?" i *Det gränslösa äventyret*, Eriksson & Lindgren, Stockholm 2007, s 88f. Först publicerad i *Svensk litteraturtidskrift*, nr 4, 1983.
- 9 *Arbetaren* den 23 januari 1954.
- 10 Kungliga Bibliotekets Astrid Lindgrensamling, acc 2009/28
- 11 Astrid Lindgren, "Att skriva för barn" i *Svenska Dagbladet* 1953-11-14.
- 12 Astrid Lindgren, "Därför behöver barnen böcker" i *Skolbiblioteket*, 3, 1958.
- 13 Astrid Lindgren, "Litet samtal med en blivande barnboks författare" i *Barn och kultur*, 6, 1970.
- 14 Alvar Wallinder, *Vem bestämmer?*, Cikada, Gävle 1987, s 37.
- 15 Jack Stilling, *Multiple Authorship and the Myth of Solitary Genius*, Oxford University Press, New York 1991, s 183.
- 16 Scott A. Berg, *Max Perkins. Editor of a Genius*, Dutton, New York 1978.
- 17 Leonard S. Marcus, *Dear Genius. The Letters of Ursula Nordstrom*, HarperCollins, New York 1998.
- 18 Odaterat brev från Astrid Lindgren till Kai Söderhjelm i juni 1955, handskriftsavdelningen vid Åbo akademi.
- 19 Kungliga Bibliotekets handskriftsavdelning.
- 20 Elle-Kari Höjeberg, *Vill du leka med mej?*, ill. Ilon Wikland, Rabén & Sjögren, Stockholm 1962 samt telefonintervju med Elle-Kari Höjeberg 2009-02-16.
- 21 Rabén & Sjögrens arkiv.
- 22 Rabén & Sjögrens arkiv.
- 23 Rabén & Sjögrens arkiv.
- 24 Universitetsbiblioteket, Lund, handskriftsavdelningen.
- 25 Kai Söderhjelm, *Hellre kärlek än krig*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1991, s 195.

Referenser

Brev från Kungliga bibliotekets handskriftsavdelning, Rabén & Sjögrens arkiv, handskriftsavdelningen vid Universitetsbiblioteket i Lund samt handskriftsavdelningen vid Åbo akademi.

- Arbetaren* den 23 januari 1954, signatur Gripen.
- Berg, A. Scott, *Max Perkins. Editor of a Genius*, Dutton, New York 1978.
- Eriksson, Marianne, "En bra bok ska vara bra" i *Allrakäraste Astrid. En vänbok till Astrid Lindgren*, Rabén & Sjögren, Stockholm 2001.
- Hjort, Daniel, *Excelsior! Albert Bonniers förlag 150 år. En jubileumskavalkad i brev*, valda och kommenterade av Daniel Hjort under medverkan av Håkan Attius, Bonnier, Stockholm 1987.
- Höjeberg, Elle-Kari, *Vill du leka med mej?*, ill. Ilon Wikland, Rabén & Sjögren, Stockholm 1962 samt telefonintervju med Elle-Kari Höjeberg 2009-02-16.
- Lindgren, Astrid, "Att skriva för barn" i *Svenska Dagbladet* 1953-11-14.
- Lindgren, Astrid, "Därför behöver barnen böcker" i *Skolbiblioteket*, 3, 1958.
- Lindgren, Astrid, "Litet samtal med en blivande barnboksförfattare" i *Barn och kultur*, 6, 1970.
- Lindgren, *Pippi Långstrump*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1945.
- Lundqvist, Ulla, *Tradition och förnyelse. Svensk ungdomsbok från sextiotal till nittiotal*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1994.
- Marcus, Leonard S., *Dear Genius. The Letters of Ursula Nordstrom*, HarperCollins, New York 1998.
- Stillinger, Jack, *Multiple Authorship and the Myth of Solitary Genius*, Oxford University Press, New York 1991.
- Strömstedt, Margareta, *Astrid Lindgren. En levnadsteckning*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1987.
- Söderhjelm, Kai, *Hellre kärlek än krig*, Rabén & Sjögren, Stockholm 1991.
- Wallinder, Alvar, *Vem bestämmer?*, Cikada, Gävle 1987.
- Weimer, Liselotte "Gær til guld" i *Weekendavisen*, nr 5, 30 januari 2009.

Konservatism och demokrati

– två högerledares tvekan inför rösträtten

FREDRIK ERIKSSON

Denna artikel tog egentligen sin början våren 1998, nämligen som en magisteruppsats i historia om Arvid Lindman, Ernst Trygger och rösträtten. Bakgrunden var att jag tidigare uppmärksammat att högern argumenterade utifrån många olika linjer, ofta beroende på vilken av de olika högerledarna det handlade om. Detta ledde till ett intresse för svensk höger och sedermera till magisteruppsatsen.¹ Uppsatsen ledde också till att jag skrev en avhandling i historia om högerns jordbrukspolitik under 1900-talet. Skämtsamt uttryckt, är det nu efter tio år i högerns tjänst, dags att återvända till grunderna: rösträtten, demokratin och författningen. Syftet med uppsatsen är att förstå konservatismens ideologiska relation till demokratin. Detta görs genom att jämföra Arvid Lindmans och Ernst Tryggers allmänna konservativa ståndpunkter och undersöka hur dessa påverkade deras argumentation i rösträttsfrågan. Hur och på vilka punkter deras synsätt skiljde sig åt, är huvudfrågan.

Högern och rösträtten i forskningen

Den tidigare forskningen om högern och konservatismen i Sverige har utökats väsentligt under senare år. Torbjörn Nilssons syntes över högerns politik och partiorganisation, har tillfört ny kunskap som kan förklara svensk politisk utveckling. Vi har också fått viktig information om specifika politiska frågor och deras betydelse för partiets utveckling, främst kanske avseende jordbrukspolitiken, men också gällande industrimännens inflytande i partiet. Frågan om olika gruppers inflytande och representation har också utforskats.² Ytterligare ett viktigt verk är statsvetaren Stefan Olssons avhandling som utrett den svenska högerns förhållande till demokratin. Hans slutsats är att högern inte var entusiastisk över dess införande, men väl accepterade den. När demokratin var införd anpassade man sig. Men Olsson menar också att stora delar av högern omfattade en samförståndsideologi som gick ut på att man genom att acceptera spelets regler också stärkte demokratin och

samtidigt bevarade delar av sitt inflytande.³

En viktig analys av svensk konservatism finns i Torbjörn Aronsons idéhistoriska avhandling *Konservatism och demokrati* i vilken fem högerledares styrelsedoktriner rekonstrueras. Han har definierat ideologin på två nivåer, basal och operativ, och har genom detta skapat olika grundantaganden som studerats i olika frågor.⁴ Det stora problemet med Aronsons analys är att den inte tar hänsyn till förändringar över tid, utan betraktar de ideologiska grunderna som statiska. Statsvetaren Jan Hyléns avhandling berör frågan om högerns ideologiska utveckling med betoning på förhållandet mellan konservatism och liberalism. Han menar att det alltid funnits en viss spänning mellan de två, men att en viktig brytpunkt fanns under 1930-talet då partiet alltmer drev liberalt influerad politik.⁵ En av de viktigare avhandlingarna kring högern och demokratin har behandlat hur förstakammarhögern agerade i rösträttsfrågan under 1900-talets första år. Staffan Runestam visar hur högern i första kammaren (FK) agerade för att bevara de egna gruppernas inflytande genom skapandet av konservativa garantier.⁶ Nils Elvanders klassiska avhandling från 1961 är ett annat viktigt verk om svensk konservativ ideologi, speciellt gällande 1800-talets andra hälft. Elvander har utrett den ideologiska utvecklingen inom olika falanger, främst hos Harald Hjärne och Rudolf Kjellén.⁷ Arne Wählstrand har analyserat Allmänna Valmansförbundets (AVF) tillkomst 1904. Han menar att en av de främsta anledningarna till grundandet var att högerns motståndare redan hade samlats i moderna

politiska partier. Men också att nederlagen i valet 1902 spelade en roll. Högermännen var dock generellt negativa till politiska partier som sådana och även till alltför utrerat politiserande.⁸ Inom AVF fanns inbyggda politiska och ideologiska motsättningar mellan olika grupper, främst kanske mellan ämbetsmän, jordbrukare och industrimän. Näringslivet bidrog generellt till att liberala ståndpunkter blev en del i högerns ideologiska arsenal, medan jordbrukarna var mer konservativt inriktade.⁹ Men detta gällde naturligtvis inte alla bönder, ty man måste komma ihåg att det allra största bondepartiet innan bondeförbundet var liberalerna. Bondefrisinnet var en viktig del i det svenska politiska systemet. Flera andra verk av biografikaraktär har också använts liksom, historieskrivning om svensk politik i allmänhet.

Källorna

Källorna till uppsatsen har utgjorts av både tryckt och otryckt material. Ernst Trygger och Arvid Lindman har efterlämnat samlingar på Riksarkivet. Generellt är Lindmans samling dock mer omfattande på det politiska området, inte minst beträffande korrespondens. Ernst Tryggers samling innehåller å andra sidan även material från hans akademiska karriär som juridikprofessor i Uppsala. För material om Trygger har även Christian Lundebergs arkiv på Carolina Rediviva i Uppsala använts. Moderaternas arkiv på Riksarkivet har använts för mötesprotokoll, årsberättelser och interna politiska debatter. Gällande dagboksanteckningar har Arvid Lindmans blivit pub-

licerade, även om dessa inte är dagböcker i dess strikta mening. De är snarare av memoarkaraktär och tillkomna en tid efter skeendena de beskriver.¹⁰ Ernst Trygger har inte efterlämnat några dagboksanteckningar som sådana, utan det finns spridda noteringar. Det tryckta materialet har utgjorts av politiska tal och föredrag, och i detta sammanhang är det viktigt att komma ihåg att Lindman var en mycket anlita talare, medan Trygger höll färre politiska tal.

Rösträtten i svensk politik

Få, om några, frågor var så politiskt formulerande och påfrestande som rösträttsfrågan. Dessutom ompände den grovt räknat 40 år, från början av 1880-talet till början av 1920-talet. Uppsatsen handlar dock främst om perioden mellan 1907 och 1921, med utgångspunkt i den första rösträttsreformen och avslutning i den allmänna och lika rösträttens införande. Men rösträttsfrågan var så pass mycket mer, den var länkad till den svenska riksdagens uppbyggnad, som i sin tur var länkad till frågan om grundskatter, unionen med Norge och försvaret. Frågan om rösträtt var också integrerad i tullpolitiken som i sin tur hängde ihop med förhållandet mellan jordbruk och industri.¹¹ Förhållandet mellan stad och land fanns också där, inte minst genom urbaniseringen och städernas växande befolkning på landsbygdens bekostnad, något som i sin tur påverkade sammansättningen av valkretsar. Detta utgjorde ett hot mot de agrara intressenas representation. Rösträttsfrågan var också indragen i de politiska partibildningarna och var en av orsakerna till att

moderna politiska partier skapades. Inte minst då det gäller högern var det en motsträvig grupp herrar, som 1904 bestämde sig för att grunda AVF. Ursprungligen var tanken att AVF inte skulle ha något program i rösträttsfrågan, utan endast motarbeta alla reformförslag. De moderata grupperna inom partiet drev dock igenom att man var tvungen att ha en positiv inställning och istället försöka få igenom en egen linje.

Inom sig kom AVF att organisera några av tidens mer färgstarka och artikulerade politiker: Arvid Lindman och Ernst Trygger, ledare för olika högergrupperingar. Men det var inte ett modernt politiskt parti som bildades 1904, det var ett valmansförbund. Syftet var nämligen att samla de konservativa riksdagsmännen omkring valen, inte leda arbetet i riksdagen.¹² Bildandet av AVF var ett led i bildandet av politiska partier i Sverige ty 1889 bildades socialdemokraterna (SAP), 1902 frisinnade landsföreningen och 1904 AVF. Senare tillkom även bondeförbundet omkring 1910.¹³

Den moderna riksdagens utformning tog sin början 1865–66 med representationsreformen, som innebar skapandet av ett tvåkammarsparlament, med olika valbarhetskriterier och rösträttscensus. Första kammaren valdes av korporationer i landstingen och stadsfullmäktige. Rösträttsreglerna byggde på inkomst och gynnade de mer bemedlade genom tilldelning av extra röster. Även bolag hade kommunal rösträtt. Valbarheten var begränsad och valperioden satt till nio år. Första kammaren förnyades successivt med årliga fyllnadval i några valkretsar vilket ledde till släpande majoriteter. Andra kammaren (AK) tillsattes i

direkta val med treåriga mandatperioder, genom majoritetsval i enmansvalkretsar. Röstberättigade till AK var män som hade erlagt kommunalskatt för en inkomst över 800 kr och/eller ägde jordbruksfastighet av en viss storlek, och valsystemet var i allt väsentligt majoritetsval i enmansvalkretsar. Representationsreformens fader var Louis De Geer (1818–1896) och syftet var att reformera men samtidigt bevara eliternas inflytande.¹⁴ Representationsreformen gav upphov till ökad aktivitet gällande parti-bildning. Lantmannapartiet och de ministeriella i AK var de största partierna, medan regeringarna länge hade karaktären av ämbetsmannaministärer, utan egentlig bas i kammarens sammansättning.

Under 1900-talets första år försökte flera olika regeringar lösa rösträttsfrågan, Karl Staaff och liberalerna ökade starkt i valen till AK 1902, och 1904 försökte en högerminister under E G Boström lösa rösträttsfrågan med införandet av allmän rösträtt med proportionell valmetod. Propositionen föll dock och Staaff bildade regering efter valet 1905. I februari 1906 lades den nya liberala rösträttspropositionen fram (Nr 55 1906) som innebar allmän rösträtt för män som uppnått 24 års ålder, införandet av olika s.k. streck (utskyldsstreck, förmynderskapsstreck, konkursstreck, fattigvårdsstreck och värnpliktsstreck).¹⁵ Basen var majoritetsval i enmansvalkretsar till AK, medan FK i stort sett lämnades oförändrad. Flera motioner lades fram bl.a. av Alfred Petersson i Påboda med samma streck som i propositionen, men med proportionella val till båda kamrarna (Motion AK Nr 151 1906). Förslagen ställdes mot varandra, och

Arvid Lindman

propositionen föll i FK men antogs i AK. Det motsatta förhållandet gällde motionen. Detta ledde till att Staaffs regering avgick då kungen vägrade utlysa nyval, med den listiga motiveringen att han ju inte gärna kunde upplösa AK som följt den kungliga propositionen. Resultatet blev till slut att Arvid Lindman bildade regering för att en gång för alla lösa rösträttsfrågan.

Konservatism och rösträtt

När det gäller demokrati finns det för den konservativa idériktningen vissa specifika problem. Det handlar om synen på förändring och synen på revolution, som ju var central i formerandet av Edmund Burkes tankegångar. Konservatismens ideologiska

Ernst Trygger

grund finns i de "naturliga" gemenskaperna: kyrkan, nationen och familjen.¹⁶ Dessa grunder måste för en konservativ bevaras, men detta innebär inte ett stillastående, eller ett vakuum. Accepterandet av reformer är viktigt, men för konservativa är det ändå problematiskt i och med att reformerna måste ta hänsyn till den av Gud givna ordningen. Här ligger konservatismens dilemma. Det är ett dilemma mellan exempelvis ekonomisk förändring och kulturell förändring. Ekonomiska framsteg är en sak, men dessa får inte hota samhällets grundsammanställning.¹⁷ Med ekonomisk expansion hotades samhällets traditionella värden och detta ledde till en viss problematik och slitningar inom högern. Ett konservativt drag som verkligen berörde rösträttsfrågan, var den pessimistiska människosynen. Människan sågs som av naturen irrationell, subjektiv och kunde svårligen ställa sig utanför sina egna personliga skrankor. Därmed avvisade konservatismen konsekvent allmän

och lika rösträtt som sådan och hänvisade till traditionell ordning. Man avvisade politisk spekulation och dogmatiska teorier för att istället framhålla allmännyttan.

Den svenska högerns idealsamhälle i början av 1900-talet byggde på medborgerligt oberoende (baserat på enskild äganderätt), arbete för samhällets bästa och nationell sammanhållning, dvs. plikten och ansvaret för samhället. Lika viktigt var beredskapen att offra något för samhällets fortlevnad och förbättring med utgångspunkt i de naturliga gemenskaperna: kyrka, nation och familj. Man måste dock minnas att det fanns flera olika konservativa riktningar, och inte minst Nils Elvander har visat på stora skillnader i tänkandet mellan olika grupperingar.¹⁸

Huvudmännen: Lindman och Trygger

Arvid Lindman har kommit att stå som symbol för den nya tidens konservativa politiker. Han föddes den 19 september 1862 i Uppland, men familjen flyttade tidigt till Hälsingland. Han började på Sjökrigsskolan 1876 och utbildade sig till sjöofficer. Han deltog i flera resor utomlands, bl.a. i Vanadis världsomsegling 1883–1885. Han tog avsked från flottan 1889 och började sitt arbete inom skogsindustrin vid Iggesund bruk. Marcus Wallenberg d.ä. upptäckte snart Lindman och var drivande i att han fick posten som verkställande direktör i LKAB. I början av 1900-talet upptäcktes Lindman också politiskt, av statsminister E G Boström. Inledningsvis tackade Lindman nej till ministerposter, men inträdde 1905 i FK som representant för Gävle-

borgs län. Detta år präglades av starka motsättningar inom FK mellan moderata och mer konservativa element. Dessutom var unionsfrågan ställd på sin spets, Lindman ingick i Christian Lundebergs ministär som sjöförsvarsminister (och fick då titeln amiral). Ministären avgick i november 1905 sedan unionsfrågan lösts, och Lindman återgick då till sin generaldirektörspost i Telegrafstyrelsen. Den 29 maj 1906 blev så Lindman statsminister efter att Staaffs rösträttsproposition fallit på frågan om proportionella val. Regeringen innefattade flera liberalt orienterade statsråd. Enligt Ivar Anderson, Lindmans biograf, ville inte Lindman släppa initiativet i rösträttsfrågan, han eftersträvade en reform med proportionella garantier.¹⁹ Ytterligare en av Lindmans uppgifter var att få till stånd ett fungerande högerparti. AVF var egentligen en valorganisation och Lindman blev ordförande 1912, men i AVF ingick flera olika högerpartier i riksdagens båda kamrar. Samma år förenades de två högerpartierna i FK, det förenade högerpartiet under Ernst Trygger och det moderata partiet under Asker, i förstakammarhögern under biskop Gottfrid Billings ledning. I AK förenades nationella partiet och lantmannapartiet i lantmanna- och borgarepartiet.

Rent ideologiskt kan man inte klassificera Lindman som teoretiker, utan han var istället en praktisk politiker influerad av svensk medelklasskonservatism. Han har också kallats en dynamisk politiker med liberala inslag och goda relationer till näringslivet.²⁰ Generellt var Lindman en pragmatisk konservativ som menade att högern var framstegsvänlig och ideologiskt syftade till

att alla grupper skulle främjas och samsas. Kristendomen var för Lindman en viktig utgångspunkt, mest som kristen grundsyn, men inte som ett sätt att ordna samhället, eller för att försvara privilegier. Enligt honom var samhällets grundkonstruktion byggd på evolutionär utveckling där kontinuiteten var central. Samhällsförändring skulle ske i lugn takt med hänsyn till erfarenhet och tradition. Nationell sammanhållning var ledordet och jämvikt var vägen dit. Det gällde att acceptera spelets regler. En av de mest centrala reglerna för Lindman var den enskilda äganderätten, det privata näringslivet och den självägande bonden var samhällets ekonomiska bas och således också dess primära organisationsform. När det gällde jämlikhet menade Lindman att de sociala klasserna kompletterade varandra och att alla behövdes, men det innebar inte att alla var jämlika. Inte heller mellan könen ansåg Lindman att det fanns behov av, eller grund för, någon jämlikhet. Män och kvinnor hade olika uppgifter av tradition och hävd, och så skulle det helst förbli:²¹

De [SAP] vilja jämlikhet i allt. De vilja samma förmåner åt dugliga och medelmåttor. Vi framhäfva personligheten. "Uppfostran till själfansvar" och "Fri täflan för alla dugliga", heter det i vårt principprogram.²²

I tidigare forskning karaktäriseras Arvid Lindmans ideologiska hållning grundad på synen på samhällets grundkonstruktion. Förändring skulle bygga vidare på traditionen och inte genom politiskt teoretiserande. Nationen var det främsta naturliga kollektivet. Men det var inte någon aggressiv eller storvulen nationa-

lism som Lindman stod för, snarare en anti-intellektuell, anti-teoretisk och anti-parlamentarisk version.²³

Ernst Trygger var å sin sida en utpräglad representant för den akademiska konservatismen. Han föddes i Stockholm den 27 oktober 1857 och studerade juridik vid Uppsala universitet. Efter licentiatexamen 1884 blev han 1886 sekreterare i konstitutionsutskottet och 1889 utnämnd till ordinarie professor i juridik i Uppsala. Han var även prorektor för universitetet mellan 1901 och 1905, då han alltmer övergick till politiken. Han var representant i FK för Kopparbergs län 1897–1911 och blev från 1912 representant för Stockholms stad fram till 1937. Inledningsvis ingick han i det protektionistiska majoritetspartiet, men fronderade ofta mot partiledningen, efter 1908 var han också partiets ordförande.²⁴ Trygger var generellt en stridbar och hårdför konservativ politiker. I borggårdskrisen 1914 var han en av kungens rådgivare och var pådrivande i kampen mot liberaler och socialdemokrater. Han var motståndare till alla eftergifter till vänstern och var beredd att ta över efter att Staaffs regering avgått, men detta avstyrades bl.a. av Arvid Lindman. I karaktäristiker över Trygger förekommer ofta termen kamppolitik, något som dock tonades ned ju längre seklet gick.²⁵ Han har beskrivits som mindre folklig, intellektuell och kyligt aristokratisk enligt *Svenska män och kvinnor*. I en hyllningsskrift beskrevs Trygger på följande sätt:

Den obevekliga fastheten, som vägrade släppa till en tumsbredd mark, den uddvassa värjan, som liksom i övermodig lek satte in

sina stötar, kunde icke undgå att till en början i motståndarnas led alstra förnimmelsen av något väsensfrämmande fientligt och därmed också häftiga fördomar.²⁶

Religionen var den kulturella grunden som medförde viktiga moraliska och fostrande regler för samhället. I motsats till Lindman var dock Trygger inspirerad av boströmianismens syn på sammanhanget mellan idealism och nationalism. Det idealistiska draget handlade om att agera för nationens bästa, och nationalismen var uttryck för den mest grundläggande mänskliga sammanslutningen. Samhällets grundkonstruktion var central för honom och utgick från den konservativa organismtanken. Han omfattade också en mycket pessimistisk människosyn. Av denna anledning menade Trygger att samhällsförändring skulle växa fram spontant och inte genom politiska spekulationer. Samhällets evolutionistiska bestämmelse, dvs. att människan var skapad ojämlig, och att nationen var den konstruktion där de mest dugliga var satta att bestämma, innebar att samhällsförändringar var komplicerade. Den mest grundläggande frågan för Trygger var rättsordningen och att förändringar skulle ske i enlighet med denna. Rättsordningen byggde på den naturliga utvecklingen och människosynen. I och med att människor var ofullkomliga och ojämliga av naturen garanterade lagarna samhällets utveckling.²⁷

I. Rösträttsreformen 1907–1909

När Arvid Lindmans regering tillträdde i maj 1906 var det både som en kunga-

regering och som en kompromissregering. Syftet var utarbete och genomdriva en, för högern, acceptabel kompromiss i rösträttsfrågan. En av grunderna för propositionen som lades fram i februari 1907 var Påbodas motion från 1906. Justitieministern Albert Petersson (inte att förväxla med Alfred Petersson i Påboda) menade att propositionen skulle lösa rösträttsfrågan och ge landet en lugnare politisk situation.²⁸ I korthet gick reformen ut på att demokratisera riksdagen inklusive FK, genom att också reformera den kommunala rösträtten. Detta genom att införa ett röstmaximum på 40 röster (antalet röster i det tidigare systemet var beroende av hur mycket skatt man betalade och satt till maximalt 5 000). I FK var motståndet till reformen starkt, bl.a. från Ernst Trygger och Christian Lundeberg. Det fanns dock många inom högern som eftersträvade en lösning på rösträttsfrågan, då denna lade en död hand över all politik. Även många liberaler kunde tänka sig att kompromissa för att lösa frågan. Liberalen Daniel Persson i Tällberg lade en motion som innebar en halvering av valbarhetscensus till FK och även arvodering av ledamöterna. Arvoderingen var en viktig fråga i och med att den utestängde stora grupper från möjligheten att sitta i FK. Utan arvode var det uteslutande välsituerade som kunde ha detta uppdrag. År 1907 löstes därmed rösträttsfrågan, preliminärt, genom att propositionen antogs med tillägg av Tällbergs motion. Ingen sida var egentligen nöjd med reformen, samtidigt som det fanns en uppfattning att detta var vad som gick att uppnå.²⁹

Proportionalismen

En av de främsta stridsfrågorna omkring rösträttsreformen var proportionalismen som valmetod. Införandet av detta system, som gäller än idag, innebar en omstöpning av politiken. Inom högern fanns ett tydligt motstånd mot både proportionalism och parlamentarism som sådan. Även bland liberalerna fanns en skepsis till det proportionella systemet, medan parlamentarismen ofta hyllades.³⁰ Det konservativa motståndet kom från äldre traditioner där man inte såg sig som ledare för majoriteter sprungna ur kamrarna utan som ledare för nationella regeringar som stod över alla politiska motsättningar.³¹ Proportionalismen hade diskuterats under lång tid och 1902 hade en utredning tillsatts av E G Boström. Generellt var utredningen positiv, då de enda negativa var de två liberala ledamöterna.³²

Ernst Trygger var generellt negativ till proportionell valmetod och såg den som väsensfrämmande i svenskt politiskt liv, men också som en kapitulation inför vänsterns krav. Tryggers stridbarhet i frågan syntes också i hans agerande 1911 när högern förlorade valet. Hans förslag var då att högern skulle sitta kvar som kampregering och också upplösa AK och utlysa nyval. Även om Trygger accepterade rösträttsreformer redan tidigare, förespråkade han majoritetsval i enmansvalkretsar då dessa av honom ansågs vara enklare, folkligare och i linje med historisk tradition. Proportionalism skulle bara leda till att riksdagen blev osjälvständig och klassorienterad. Vad Trygger eftersträvade var en reform med konservativa garantier, men baserad på majoritetsval. Hans uppfattning byggde på

att författningen stod över alla andra politiska hänsyn. Det var inte en fråga som var öppen för debatt, utan istället ett självändamål i sig.³³ En av anledningarna till hans skepsis var att den enskilda kandidatens duglighet åsidosattes för rena partihänsyn och beslutet om vem som skulle representera valkretsen togs ur väljarnas händer. Följden blev ett rent partivalssystem. Detta var läget fram till 1906, då Trygger bytte fot och accepterade proportionalismen. En av anledningarna till detta var att systemet inte direkt skulle hota den konservativa majoriteten i FK. I kammaren uttalade Trygger:

Å ena sidan har jag konstitutionsutskottets förslag, som öppnar dörren på vid gavel för alla rösträttslöse män, hvilka rimligtvis kunna göra anspråk på rösträtt, men samtidigt söker – märk noga: det är blott ett försök – bereda möjlighet för dem, som sitta inne med insikt och erfarenhet i allmänna värf, att åtminstone få deltaga i de nya representanternas politiska uppfostran. Inför ett sådant val, huru svårt det än är, måste mina betänkligheter mot den proportionella valmetoden vika.³⁴

Det handlade således inte om vad han röstade för, utan snarare vad han stod mot. Senare försvarade också Trygger proportionalismen mot vänstern då han menade att proportionalismen som sådan gjorde det svårare att uppnå majoriteter, något som skyddade högerens representation.

Inledningsvis var även Lindman skeptisk till den s.k. dubbelproportionalismen, dvs. proportionella val till båda kamrarna. Han var dock övertygad om att proportio-

nalismen i AK var vägen framåt. Lindman var mer pragmatisk än Trygger och kunde enklare ändra sina ståndpunkter. Han har definierats som traditionalistisk konservativ, en riktning inom vilken pragmatiken nästan tagit sig lagbundna proportioner. Lindman vände i frågan om dubbelproportionalismen omkring 1906. I regeringen var Påboda och Hammarskjöld aktiva dubbelproportionalister, medan Lindman och Swartz accepterade densamma. Lindman själv ansåg att vilka betänkligheter man nu än hade, vägde dessa lätt mot de reella fördelarna. Proportionalismen skyddade alla gruppers inflytande i proportion till deras antal, och detta var något positivt.³⁵ En vikt-ig fråga som förekom i diskussionen och som hade inverkan på de konservativas syn på proportionalismen, var de kommunala valen. Kommunalval sågs inte som politiska val, utan snarare som val där lokala frågor handlades. Det var inte arenor för politiska motsättningar, att kommunalvalen sedan definierade korporationerna som bestämde FK:s sammansättning var en bisak. För Arvid Lindmans del var det överstående målet att bevara högern som politisk kraft och bevara partiets inflytande.

Motståndarna till proportionalismen fanns i huvudsak bland liberalerna, med Karl Staaff i spetsen. Man propagerade för, som man sade, den riktiga parlamentarismen, dvs. majoritetsval i enmansvalkretsar. Motsättningen visade sig, inte minst i den s.k. Pechlinkkampanjen 1909, där liberalernas positiva syn på frihetstiden med dess tidiga form av parlamentarism blev ett slagträ i debatten. Frihetstiden framstod för högern som en vedervärdig tid av po-

litisering och korruption.³⁶ Lindmans syn på parlamentarismen var av samma art, den förhatliga andrakammarparlamentarismen måste stoppas. Den motsade allt vad maktindelning, mellan olika grupper innebar. Bibehållna majoritetsval skulle förr eller senare leda till att arbetarklassen fick makten och detta var i sig ett hot. Det viktiga var inte vem som styrde, utan politikens innehåll. Det var fullkomligt naturligt för Lindman att bedriva exempelvis socialpolitik och genomföra sociala reformer. Generellt kan man säga att det både för Lindman och för Trygger handlade om att rädda vad som räddas kunde. Man ville bevara initiativet genom en reform, som demokratiserade politiken, men bevarade högerns inflytande.³⁷

Kamrarnas ställning

Ytterligare en viktig fråga som diskuterades var rösträtten till AK, dvs. vem skulle komma i åtnjutande av den utvidgade rösträtten. Arvid Lindmans uppfattning var att ökat medborgerligt inflytande var acceptabelt, men inte utan att strecken bevarades. Det viktigaste strecket var skattebetalningsplikten, som främst uppfattades som ett ordentlighetsstreck och var intimt förknippad med sambandet mellan rättigheter och skyldigheter.³⁸ Denna konservativa linje syntes inte minst i försvarsfrågan, där Harald Hjärne såg politiska och sociala reformer som en grundförutsättning för att allmän värnplikt skulle kunna införas. Tanken var att en person utan rättigheter inte heller kände några skyldigheter att försvara riket. Frågan om streckens bevar-

ande var inte så omfattande omkring den första rösträttsreformen. Lindmans acceptans av utsträckt rösträtt 1907 hade stöd av stora delar av etablissemanget, för att lösa rösträttsstriden med minsta möjliga förändringar.³⁹

Ernst Tryggers synsätt liknade till viss del Lindmans, men det fanns gradskillnader. För Trygger innebar vidgad rösträtt till AK risken till att majoriteten kunde förtrycka minoriteten. Han var absolut motståndare till att AK:s status stärktes på FK:s bekostnad. För Trygger handlade det inte bara om en rädsla för att majoritetens vilja skulle komma till uttryck, det handlade också om maktindelning mellan kung och parlament. Skatteplikten blev då den viktigaste garantin.⁴⁰

Konservatismen och den första kammar- en innebar ett speciellt förhållande. Själva tanken med FK var att den skulle vara eftertänksamheten i beslutsapparaten och det var också dess grundlagsstadgade roll. Karaktärsskillnaden mellan kamrarna var själva anledningen till att högern styvneckat försvarade FK:s särställning. Det var också en rättvisefråga, de som bidrog mest till att finansiera kommunens verksamhet, dvs. betalade mest skatt, skulle också ha mest inflytande. Av samma anledning ville man bevara bolagsrösträtten och införa särskild majoritet vid viktigare ekonomiska beslut. Lindmans uppfattning var att demokratiseringen inte gick att hindra och därför var det viktigt att rädda ett effektivt tvåkamarsystem. Dubbelproportionalismen kunde inte rädda högerns maktinnehav, men bevara ett visst inflytande i AK, och därmed blev bevarandet av FK:s särställ-

ning än viktigare.⁴¹ Lindmans motståndare i frågan om dubbelproportionalismen kom inte bara från vänstern utan även från högerns egna ledamöter i FK. Efter den andra rösträttsreformen påpekade Lindman ofta att FK:s ställning hade förändrats alltför drastiskt. Hans uppfattning var att författningen genomgått en alltför långtgående socialistisk förändring, som upplöst det hävdvunna sambandet mellan skyldigheter och rättigheter. Ernst Tryggers skepsis mot reformen byggde på hans pessimistiska människosyn, negativa syn på politiserande och partibildningar. Enligt honom företrädde högern samhällsintresset gentemot enskilda grupper egoistiska klassintressen. För Trygger var FK förknippad med hans hyllande av författningen som statens grundfundament. I detta kritiserade han också Lindman som han ansåg vara alltför släpphänt och att en FK enligt dennes förslag skulle sakna erfarenhet, vyer och fosterlandskänsla.⁴² Det var omöjligt för Trygger att acceptera en förändring av kamrarnas inbördes förhållande, FK skulle vara likställd med AK i beslutssammanhang men tillsättas enligt andra grunder. Alla krav på lika kommunal rösträtt måste avfärdas med hänvisning till erfarenheten, författningen och att ojämlik rösträtt faktiskt garanterade god kommunal förvaltning.⁴³

Pragmatisk proportionalism

Sammanfattningsvis kan man säga att både Trygger och Lindman kom att acceptera proportionalismen, av pragmatiska skäl. Lindman var dock något mer positiv

än Trygger. Vad gällde frågan om kamrarnas ställning är det dock tydligt att Tryggers mer författningspolitiska hållning, spelade in. Medan Lindman kunde ändra sig för att driva igenom reformen, kunde Trygger inte göra annat än att rösta mot proportionella val till FK. Tryggers linje om maktindelningen mellan kamrarna och kungen gjorde att han svårligen kunde acceptera reformer av denna art. En annan viktig punkt i den första rösträttsreformen var att den delvis förändrade riksdagens sammansättning. Andra kammaren var sedan representationsreformen på 1860-talet en lantmannaklubb, där bönderna var den klart största gruppen. Första kammaren var istället en herremansklubb, där ämbetsmän, finansmän och godsägare styrde. Reformen innebar dock att AK:s karaktär bevarades. Böndernas starka ställning i kammaren hotades inte alls utan var fortfarande överväldigande. Det som förändrades var att lantmännen nu började göra isteg i FK.⁴⁴

II. Rösträttsreformen 1917–1919

Det finns en svårighet med att jämföra de två rösträttsreformerna eftersom de skedde under perioder som skiljde sig så väsentligt åt. Det första världskriget, revolutionen i Ryssland, försörjningssvårigheter och en allt aktivare vänsterrörelse gjorde att de politiska realiteterna var annorlunda i slutet av 1910-talet. I och för sig var motsättningarna starka även under 1900-talets första år, men inte tillnärmelsevis så pass starka som under första världskrigets sista år. Den reform som beslutades 1907 och sjösattes 1909, trodde högermännen var långsiktig

och framåtriktad. Men tvärtemot förväntan minskade inte debatten utan kampanjerna för allmän och lika rösträtt ökade istället. Högern förlorade valen 1911 (det första med det nya rösträttssystemet) och ersattes av Karl Staaffs ministär som i sin tur utmanades av högerkrafterna. Staaff avgick i borggårdskrisen 1914 efter bondetåget och kungens borggårdstal.⁴⁵ I detta läge tillträdde Hjalmar Hammarskjölds ämbetsmannaministär som kom att få uppgiften att lotsa Sverige genom världskriget med bevarad neutralitet. När denna regering föll 1917, efter omfattande protester och demonstrationer mot det rådande försörjningsläget, pågick intriger om den nya regeringens sammansättning. Ernst Trygger var intresserad av att bli statsminister, med Arvid Lindman som utrikesminister. Men Lindman var skeptisk till Tryggers stridbara hållning och alltför långtgående konservatism. Istället blev det Carl Swartz som blev regeringschef, och då med Lindman på utrikesministertaburetten.⁴⁶ Regeringen Swartz var ett försök från kungen och högergrupperna att stävja vänstern och förbereda sig för valen på hösten. Man förlorade valet och regeringen ersattes med Edéns koalitionsministär mellan liberaler och socialdemokrater.

I rösträttsfrågan radikaliserades debatten under kriget och hade nått verklig stormstyrka omkring 1917. Kritiken mot samhällets orättvisor och mot det i vänsterns ögon odemokratiska styrelseskicket var kraftfull. Delar av högern präglades av stridsvilja, medan andra grupper ansåg att reformer var det enda som kunde sänka den politiska temperaturen. Den andra rösträttsreformen

var en radikalare variant av Lindmans reform, då den grundade sig på det proportionella systemet. Huvudfrågan var dock allmän och lika rösträtt till AK och i kommunalval. Strecken skulle tas bort, kvinnlig rösträtt införas och den fyrtiogradiga skalan avskaffas. Således var det ett borttagande av de garantier högern slagits för i den första reformen. Men Edéns proposition föll trots allt i FK, något som än mer stärkte de radikala strömningarna. Det fanns element inom högern som ansåg att det hade varit bättre att acceptera reformen än att vägra, ty en vägran drev på vänstern.⁴⁷ När de mer reformvänliga grupperna inom högern började höras, lade Edén på nytt proposition som innebar borttagande av utskyldsstreck- et och införande av allmän rösträtt vid 21 års ålder. Högern accepterade men lyckades höja rösträttsåldern till 23 år i kommunalval och 27 år i landstingsval. Propositionen antogs av riksdagens båda kamrar. Första kammaren och de kommunala församlingarna upplöstes och nyval utlystes.

Rättigheter – skyldigheter

Ernst Tryggers och Arvid Lindmans syn på förändringarna i rösträtten skiljde sig åt på flera väsentliga punkter. Både Lindman och Trygger var inledningsvis övertygade om att högern inte borde delta i upp- görelsen. Helst av allt ville man utarbeta ett eget förslag som i sin tur kanske kunde splittra motståndarna och fälla Edén. En av de viktigaste punkterna för högern var att strecken skulle bevaras, särskilt utskylds- strecket. För Arvid Lindman var detta en principiellt viktig punkt, främst genom att

det innebar ett stärkande av relationen mellan rättigheter och skyldigheter. Dessutom var utskylsstreetket en av de starkaste garantierna som den första rösträttsreformen hade medfört.

Det strider nämligen emot en inom vårt land djupt rotad uppfattning af rättvisan att låta den bestämma öfver andras kommunala skattebördor, som själf underlåter att fullgöra sina skyldigheter gent emot kommunen.⁴⁸

Arvid Lindman var inte heller ensam i synen på skattepliktens betydelse, utan många högermän inte minst bland partiets jordbrukare, var mycket negativa till att man överhuvudtaget övervägde att avskaffa några streck. Spänningarna inom högern stod mellan näringslivet, som i högre grad ansåg att en uppgörelse i författningsfrågan måste komma till stånd, och bönderna. Det sades dock att bönderna slutligen kunde gå med på uppgörelsen om de fick reservera sig mot streckens borttagande.⁴⁹ Stefan Olsson menar att högerens negativa hållning till författningsrevisionen mest var ett spel för gallerierna. Högern insåg att man var tvungen att acceptera en reform, och motsträvigheten handlade om att hålla ihop partiet. Bondeförbundet hade seglat upp som ett hot mot högerens bönder, och bondeförbundet motionerade kontinuerligt också om streckens återinförande ända in på 1930-talet. Olssons slutsats var att det var kungens ställning som var knäckfrågan. Om monarkin hade hotats av reformen så hade högern slagits mot allmän rösträtt. Monarkins bevarande innebar att högern enklare kunde acceptera demokratin.⁵⁰ Mot Lindmans ovilja att acceptera uppgörelsen

stod bl.a. Carl Swartz som tillsammans med Edén arbetade för att en reform skulle komma till stånd. Lindman accepterade slutligen reformen, under intryck att det annars skulle bli än värre.⁵¹ Ernst Trygger var än mer än Lindman motståndare till att acceptera någon som helst uppgörelse. Utskylsstreetket var för Trygger en helig punkt och han fortsatte att föra fram denna fråga långt in på 1920-talet. Grundkonceptet i hans synsätt var:

Men den omständigheten, att vissa medborgare äro särskildt försumlige i fullgörandet af sina medborgerliga skyldigheter, borde väl icke anses berättiga en lagstiftning, som ger ökad näring åt denna bristande känsla för medborgerlig plikt.⁵²

Tryggers hållning var i hög grad principiell, det var en medborgerlig plikt att betala skatt och om man så icke gjorde, skulle man heller inte komma i åtnjutande av rättigheter. Samma synsätt präglade hans uppfattning i frågan om den fyrtiogradiga skalan. Det var enligt Trygger en riktig princip att den som betalade mer, också skulle ha mer att säga till om.⁵³ Att högern dock accepterade en reform handlade mycket om att man kände sig hotad av den politiska situationen och av den radikala andan som spred sig i samhället. Högern var inte en demokratiskt inriktad organisation och dess ideologi handlade om bevarandet av traditionella hierarkier. Arvid Lindman var i vissa delar demokratisk och var positiv till folkstyrelse så länge som minoritetens inflytande bevarades. Folkstyrelsen skulle baseras på naturliga och traditionella kollektiv, ledordet var balans mellan alla grupper. Ernst Trygger

å andra sidan var inte positiv till folkstyre. Demokrati enligt Trygger var att alla hade rätt att medverka i kontrollen av makten, men detta innebar inte allmän och lika rösträtt utan garantier.

Författning, FK och kvinnorösträtt

Författningens ställning var den springande punkten för tidens konservativa. Arvid Lindmans syn präglades av hans traditionalistiska hållning. Reformerna skulle bygga på traditionen, och inte innebära tvära kast, eller revolutionära förändringar. Maktindelningen mellan kung och riksdag var central, och trots att Lindman kunde vara pragmatisk, tog detta aldrig överhand i dessa frågor. Tanken var att grundlagarna var historiskt framväxta och således svåra att förändra utan respekt för deras speciella ställning. I och för sig var proportionalismen ett avsteg från principer men för Lindman handlade det om att stärka folkstyrelsen. Första kammarens ställning var för både Lindman och Trygger en grundbult i styrelseskicket och den skulle inte vara en spegelbild av tillfälliga stämningar eller valresultat. Huvudtanken var att AK måste hållas i schack och att FK skulle vara en kraft som förmedlade en mjukare övergång till nymodigheter snarare än att konservera det gamla.⁵⁴ Ernst Tryggers mer historiskt orienterade konservatism innebar att han i högre grad än Lindman såg på politikens former, och mindre på dess innehåll. Lindman betonade således i högre grad innehållet, mer än formerna. För Trygger var det FK:s roll att representera eliten och de förmögna grupperna just för att dessa kunde förstå samhällets bästa.

Han accepterade att folket kunde ha inflytande över AK, men detta innebar att FK i än högre grad måste skyddas mot tvära kast för att garantera lag- och regelbundna utveckling.⁵⁵ På ett generellt plan var historien ett viktigt vapen i kampen mot demokratin. Torbjörn Nilsson visar att högerens historiesyn byggde på tre överhistoriska myter om Sveriges styrelseskick: stark frihetstradition, nationell grund och alliansen mellan kung och folk.⁵⁶ Genom denna historiesyn kanaliseras sedan högermännens uppfattning om demokratin.

Den kvinnliga rösträtten var inte en fråga av första rang för de konservativa. Istället handlade den största delen av resonemangen om FK och dess ställning. I interpellationerna till Carl Swartz högerregering 1917 framfördes frågor om införandet av kvinnlig rösträtt, något som regeringen biföll.⁵⁷ Generellt var Arvid Lindman motståndare till kvinnlig rösträtt, därför att det inte fanns någon traditionell grund för denna. Den traditionella könsarbetsdelningen omfattades av Lindman tillfullo, även om han menade att kvinnor nog förstod behovet av kommunal sparsamhet.

Jag har ju varit en af motståndarna till den kvinnliga rösträtten, som ej ens kan stå under rubriken "en syndare, som sig omvänder och bättras", utan alltjämt står som tvivlare å det för kvinnorna önskvärda i reformen ifråga [...] Vårt motstånd mot kvinnorösträtten berodde ej på att vi underkände kvinnans förmåga utan fast mera på önskan att ej draga in kvinnorna i det politiska lifvets virrvar och strider, på den uppfattningen, vi hysa, att hennes uppgifter i lifvet äro stora nog i alla fall.⁵⁸

Även om Arvid Lindman var motståndare till kvinnlig rösträtt upplevdes det inte som en stor fråga utan tvärtom som ganska marginell. AVF förespråkade exempelvis en lösning i denna fråga redan 1908, trots Lindmans tvivel.⁵⁹ Ernst Trygger å andra sidan intog en annan position då han var principiellt, om än försiktigt, positiv till kvinnlig rösträtt. Det väsentliga var politikens former och på dessa grunder föreläg inga problem när det gällde kvinnlig rösträtt. Så länge de konservativa garantierna fanns kvar innebar kvinnlig rösträtt inget hot. I vissa lägen kunde även kvinnornas röster ses som ett försvar för konservativa värden. Trygger förkastade personlighetsprincipen som grund för rösträtt och hylade istället samhällsnyttan som höjd över individuella intressen.⁶⁰

Avslutning

Genom att undersöka och jämföra två högerledares synsätt när det gäller demokrati kan man se att det utspann sig olika trådar i rösträttsfrågan. Men man kan också se att det ibland inte riktigt ser ut som man tänker sig. Arvid Lindman brukar generellt lyftas fram som den pragmatiska högerledaren som räddade högern och konservatismen i Sverige, genom att vara delaktig i demokratiseringen. Trygger brukar framställas som hårdför, odemokratisk och villig att på alla plan bekämpa väns-tern. Till en del beror detta på att Lindman var mer aktiv i politiken, men också att Lindmans hävdatecknare Ivar Anderson, fått stort utrymme. Dessutom efterlämnade Lindman ett stort arkiv i motsats

till Trygger, vilket har lett till att historiker fått Lindmans version serverad för sig där Trygger utnämns till motståndare. Av dessa anledningar är det intressant att Trygger, om än inte förespråkade, så åtminstone accepterade kvinnlig rösträtt lättare än Lindman. Lindman och Trygger var dock meningsmotståndare på flera viktiga punkter, även om de delade på ett grundaxiom, att bevara samhället genom konservativa garantier. Trygger ansåg att Lindman var alltför pragmatisk och lätt övergav konservativa ståndpunkter. Lindman ansåg att Tryggers kamppolitik skulle resultera i att högern utplånades. Lindman var dock en mer modern typ av politiker än Ernst Trygger, som var mer kylig, akademisk och aristokratisk. Motsättningarna artade sig på flera olika sätt, men inte minst som rena personstrider vid sammanslagningen av högerpartierna i kamrarna 1912. Arvid Lindman skrev i sina dagboksanteckningar att det inte gick att ha Trygger som ledare för förstakammarhögern ty han var urkonservativ, istället blev det biskop Gottfrid Billing.⁶¹ Motsättningarna mellan Lindman och Trygger fortsatte under 1910- och 1920-talen.

Genom att studera demokratifrågorna inom högern ges också en bild av hur svensk konservatism utvecklades under 1900-talets första år i relation till partibildningen. Det viktiga här är att rösträttsfrågorna spelade in i partibildningsprocessen. Under 1800-talets sista år var många konservativa kritiska mot partibildningar överhuvudtaget. Politiska partier var att kapitulera inför väns-tern och av dessa anledningar var högern en politiskt fragmenterad rörelse. Huvud-

sakligen berodde detta på att partiet (eller partierna) bildades som grupperingar inom riksdagen, med bevarande av individuella positioner för riksdagsmännen. Dessa hade redan en maktbas och var valda som personliga representanter. De hade behov av en valorganisation, men inte av en gemensam ideologi eller partipiska. Således blev det Allmänna Valmansförbundet och inte ett modernt parti. Rösträttsfrågan sammanföll med partiets moderniseringsprocess. När demokratin väl var införd, trots högerns tvivel, kom partiet snabbt att acceptera och även hylla demokratin. Utvecklingen i auktoritär riktning i Europa under 1930-talet medförde att samma historiska vapen som tidigare använts mot demokratin: stark frihetstradition, nationell grund och alliansen mellan kung och folk, nu användes för att försvara densamma.⁶²

Noter

- 1 Fredrik Eriksson (1998), *Arvid Lindman, Ernst Trygger och rösträtten – svensk konservatism och demokratis genombrott*. Opubl. Magisteruppsats i historia, Södertörns högskola, våren 1998.
- 2 Torbjörn Nilsson (2004), *Mellan arv och utopi – moderata vägval under hundra år, 1904–2004*. Stockholm: Santérus. Jordbrukspolitiken har utforskats i Fredrik Eriksson (2004), *Det reglerade undantaget – högerns jordbrukspolitik 1904–2004*. Diss. Stockholm: Santérus. Industrins och näringslivets förhållande till högern har undersökts i Christer Ericsson (2008), *Kapitalets politik och politikens kapital: högermän, industrimän och patriarker 1890–1985*. Stockholm: Santérus. Niklas Stenlås har undersökt organisationernas inflytande inom de borgerliga partierna i "Kampen om högern – uppbyggnaden av Allmänna valmansförbundet 1904–1922", i Torbjörn Nilsson (red.) (2002),

Anfall eller försvar – högern i svensk politik under 1900-talet. Stockholm: Santérus, samt även i uppsatsen "Högern och folkpartiet under ett sekel", i Tomas Nilson och Martin Åberg (red.) (2010), *Parti eller rörelse? Perspektiv på liberala organisationsstrategier 1880–1940*. Lund: Sekel bokförlag. Även andra frågor som internationella förebilder, högerns socialpolitik och utrikespolitik finns beskrivna i antologin *Anfall eller försvar*.

- 3 Stefan Olsson (2000), *Den svenska högerns anpassning till demokratin*. Diss. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, sid. 289ff.
- 4 Torbjörn Aronson (1990), *Konservatism och demokrati: en rekonstruktion av fem svenska högerledares styrelsedoktriner*. Diss. Stockholm: Norstedts Juridik.
- 5 Jan Hylén (1991), *Fosterlandet främst? Konservatism och liberalism inom högerpartiet 1904–1985*. Diss. Stockholm: Norstedts Juridik, sid. 257ff. Se även Stig-Björn Ljunggren (1992), *Folkhemskapitalismen: högerns programutveckling under efterkrigstiden*. Diss. Stockholm: Tiden.
- 6 Staffan Runestam (1966), *Förstakammarhögern och rösträttsfrågan 1900–1907*. Diss. Stockholm: Svenska bokförlaget.
- 7 Nils Elvander (1961), *Harald Hjärne och konservatism: konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*. Diss. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- 8 Arne Wählstrand (1946), *Allmänna valmansförbundets tillkomst*. Uppsala: Statsvetenskapliga föreningen.
- 9 Sven-Anders Söderpalm (1969), *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet: ett perspektiv på det första världskrigets svenska historia*. Lund: Gleerups och Eriksson (2004), sid. 56.
- 10 Arvid Lindman (1972), *Dagboksanteckningar del 1*. Stockholm: Kungl. Samfundet för utg. av handskrifter rörande Skandinavien historia, sid. 6f. Detta är Nils F. Holms slutsats angående dagböckerna.
- 11 Försvarsfrågan och rösträtten har undersökts av Elvander (1961). Tullfrågan har utforskats av Eriksson (2004). Unionsfrågan har utforskats av Stig Hadenius (1964), *Fosterländsk unionspolitik. Majoritetspartiet, regeringen och unionsfrågan 1888–1889*. Diss. Stockholm: Svenska bokförlaget. Författningsfrågornas utveckling har utretts av Axel Brusewitz

- (1951), *Kungamakt, herremakt, folkmakt: författningskampen i Sverige 1906–1918*. Stockholm: Tiden. Se även Pontus Fahlbeck (1904), *Sveriges författning och den moderna parlamentarismen*. Lund: Gleerups.
- 12 Stenlås (2002), sid. 50f.
- 13 Rösträttsrörelsen under sent 1800-tal har utforskats av, Torbjörn Vallinder (1962), *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900*. Diss. Stockholm: Natur & Kultur.
- 14 Göran B Nilsson, "Den samhällsbevarande representationsreformen", *Scandia* 1969.
- 15 Ebba Berling Åselius (2005), *Rösträtt med förbindelser: rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*. Diss. Stockholm: Stockholms universitet.
- 16 Torbjörn Aronson (1993), *Gösta Bagges politiska tänkande: en studie i 1900-talets svenska konservatism*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- 17 Se exempelvis, Axel Ljungberg (1949), *Kultur och konservatism – inledningsanförande till diskussion den 19 mars 1949, vid Sveriges konservativa studentförbunds Gimokonferens*. Stockholm: Högerens medborgarskola.
- 18 Elvander (1961), sid. 9.
- 19 Ivar Anderson (1956), *Arvid Lindman och hans tid*. Stockholm: Norstedts, sid. 190f.
- 20 Anderson (1956), sid. 272 och Söderpalm (1969), sid. 24.
- 21 Om framstegsvänlig konservatism, se Arvid Lindman (1920), *Till val med de borgerliga – tal i Stockholm den 13 september 1920*. Stockholm: AVF, sid. 23. Om kristendom, se Manuskript till tal för Ungsvenska rörelsen i Gävleborgs län den 21 september 1935, sid. 1. RA, Lindmans samling, vol. 5: manuskript till tal, mapp: Tal 1935. Om samhällets grundkonstruktion, se Tal vid riksdagens öppnande i Lantmannas och borgarepartiet den 10 januari 1921, sid. 2. RA, Lindmans samling, vol. 4: manuskript till tal, samt även Aronson (1990), sid. 101.
- 22 Arvid Lindman (1921), *Ekonomi och politik – sammanfattning av tal i valrörelsen 1921*. Stockholm: AVF, sid. 84. Om äganderätt, se Tal vid högerens medborgartåg i Stockholm den 21 maj 1933, sid. 4. RA, Lindmans samling, vol. 5: manuskript till tal.
- 23 Aronson (1990), sid. 113f och Anderson (1956), sid. 171.
- 24 Olof Nordberg och Torsten Dahl (red.) (1955), "Ernst Trygger" i, *Svenska män och kvinnor – en biografisk uppslagsbok*. Stockholm: Bonniers.
- 25 Anderson (1956), sid. 297.
- 26 Nils Alexandersson (1937), "Ernst Trygger 80 år – särtryck och skrifter tillägnade Ernst Trygger den 27 oktober 1937", ur *Svensk juristtidning*, sid. 569.
- 27 Om religionen, se Ernst Trygger (1901), *Gustaf Adolf den store – tal hållet i Uppsala universitets aula den 6 november 1901*. Uppsala: Almqvist & Wiksell, sid. 14. Om boströmianismen, se Aronson (1991), sid. 83. Om samhällets grundstruktur och människosyn, se Aronson (1990), sid. 79. Om samhällsförändring, se Konzept till tal i Örebro 1916, sid. 9f. RA, Tryggers samling, vol. 1: koncept till tal och föredrag och Ernst Trygger (1910), *Högern, dess sträfvanden och mål – föredrag hållet i Stockholm den 28 september 1910*. Stockholm: AVF, sid. 12.
- 28 FK onsdagen den 6 februari 1907.
- 29 Otto von Zweigbergk (1929), *Svensk politik 1905–1929*. Stockholm: Bonniers, sid. 81f.
- 30 Erik Timelin (1928), *Ministären Lindman och representationsreformen 1907–1909*. Karlskrona: Krooks, sid. 25.
- 31 Gunnar Fredriksson (1981), *Den svenska högerens idéer och politik*. Tidens Debatt 2/81, Stockholm: Tidens förlag, sid. 16.
- 32 Runestam (1966), sid. 95f.
- 33 Lindman (1972), sid. 22f. Aronson (1990), sid. 83. Se även Sammanträdesanteckningar från Grand Hôtel den 22 april 1902. UUB, Christian Lundeborgs samling, vol. F940 ac och Förslag till program för det konstitutionella partiet 1909, RA, Tryggers samling, vol. 4, mapp: partiorganisationen.
- 34 FK måndagen den 14 maj 1906.
- 35 Om Lindmans traditionalism, se Aronson (1990), sid. 249. Om regeringens synsätt, se Runestam (1966), sid. 261. Om Lindmans egen syn, se Arvid Lindman (1908), *Föredrag hållet i Eslöv den 16 juli 1908*. Stockholm: AVF, sid. 4 och Arvid Lindman (1907), *Föredrag i rösträttsfrågan hållet af statsministern Lindman i Göteborg den 27 mars 1907*. Linköping: Skånska aftontidningen/AVF, sid. 9.
- 36 Sven Ulric Palme (1964), *På Karl Staaffs tid*. Stockholm: Aldus/Bonniers, sid. 73f och Fredrik Lagerroth (1968), *Våra partiers historiesyn*. Lund: Gleerups.
- 37 Anderson (1956), sid. 109f. För höger och sociala reformer, se Louise Drangel (2002), "Välfärdsstaten grundläggs – höger och 1913 års folkpension", i Torbjörn Nilsson (red.), *An-*

- fall och försvar – högern i svensk politik under 1900-talet*. Stockholm: Santérus, sid. 83ff.
- 38 Arvid Lindman (1911), *Partierna och dagens stridsfrågor – föredrag i Helsingborg den 26 augusti 1911*. Stockholm: AVF, sid. 5. Se även Elvander (1961), sid. 415ff.
- 39 Brev från Oscar II till Lindman den 30 november 1907. RA, Lindmans samling, vol. 8a: brev.
- 40 Runestam (1966), sid. 60ff och föredrag av Ernst Trygger i Jönköping och Mösseberg den 13 och 14 februari 1921, sid. 2. RA, Tryggers samling, vol. 1: koncept till tal och föredrag.
- 41 Anderson (1956), sid. 105.
- 42 Arvid Lindman (1920), *Borgerligt framstegsarbete till allmän välfärd – föredrag i Sveg den 24 juli 1920, i Vemdalen den 24 juli och i Östersund den 25 juli*. Stockholm: AVF, sid. 3 och Arvid Lindman (1921), *Ekonomi och politik – sammanfattning av tal i valrörelsen 1921*. Stockholm: AVF, sid. 7. Koncept till tal i Örebro 1916, sid. 11. RA, Tryggers samling, vol. 1: koncept till tal och föredrag. Hans bedömning av Lindman finns i Anteckningar i rösträttsutskottet No 1 1907, sammanträde den 22 april 1907. UUB, Christian Lundeborgs samling, vol. 940 ae.
- 43 Ernst Trygger (1917), *Valen och Sveriges trygghet – föredrag i Kristianstad den 19 augusti 1917*. Stockholm: AVF, sid. 13.
- 44 Eriksson (2004), sid. 62.
- 45 Borggårdskrisen har undersökts av Olle Nyman (1957), *Högern och kungamakten 1911–1914. Ur borggårdskrisen förhistoria*. Uppsala: Almqvist & Wiksell. Se även, Jarl Torbacke (1983), *Försvaret främst? Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- 46 Wilhelm M Carlgren (1967), *Ministären Hammar skjöld – tillkomst söndring fall: studier i svensk politik 1914–1917*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, sid. 262ff.
- 47 Anderson (1956), sid. 243.
- 48 Citatet från Arvid Lindman (1920), *Tal i författningsfrågan i Stockholm den 25 november 1918 af Konteramiral Arvid Lindman*. Stockholm: AVF, sid. 6.
- 49 Söderpalm (1969), sid. 201. När det gäller böndernas reservation, se Hugo Hamilton (1956), *Dagböcker 1917–1919*. Stockholm: Norstedts, sid. 349. Lindmans syn på skatteplikten klargörs i, Uttalande av Lindman vid överstyrelsens möte den 19 november 1918. RA, Moderata samlingspartiets arkiv, deposition 1. Vol. AIV:1: överstyrelsens för AVF protokoll 1904–1922.
- 50 Olsson (2000), sid. 168ff. För diskussionen om bondeförbundet, se Fredrik Eriksson (2010), *“Bondeförbundet och liberalism 1914–1935”*, i Tomas Nilson & Martin Åberg (red.), *Parti eller rörelse? Perspektiv på liberala organisationsstrategier 1880–1940*. Lund: Sekel förlag, sid. 107.
- 51 Minnesanteckningar från författningsupp-görelsen den 3 december 1918, sid. 6. RA, Lindmans samling, vol. 2: minnesanteckningar. Se också, Anteckningar från samtal med Nils Edén den 11 november 1918. RA, Lindmans samling, vol. 2: minnesanteckningar, mapp: författningsfrågan 1918.
- 52 Föredrag i Jönköping och Mösseberg den 13 och 14 augusti 1921, sid. 2. RA, Tryggers samling, vol. 1: koncept till tal och föredrag. För frågan om utskyldsstreckets återinförande, se Högerpartiets utkast till gemensamt borgerligt program den 27 september 1928. RA, Tryggers samling, vol. 4: politiska sakfrågor.
- 53 Ernst Trygger (1917), *Valen och Sveriges trygghet – föredrag i Kristianstad den 19 augusti 1917*. Stockholm: AVF, sid. 28.
- 54 Arvid Lindman (1922), *Landstingen och första kammaren – tal i valrörelsen 1922*. Stockholm: AVF, sid. 9. Frågan om FK:s roll, se Anderson (1956), sid. 366.
- 55 Aronson (1990), sid. 247. Se också, Tal vid Publicistklubbens 50-års fest den 4 oktober 1924. RA, Tryggers samling, vol. 1: koncept till tal och föredrag.
- 56 Nilsson (2004), sid. 79ff.
- 57 Svar på interpellationer i rösträttsfrågan 1917, sid. 3. RA, Lindmans samling, vol. 25: riksdagshandlingar.
- 58 Arvid Lindman (1921), *Känn din rätt och gör din plikt – tal i Stockholm den 6 mars 1921*. Stockholm: AVF, sid. 3. Se även Arvid Lindman (1919), *Vårt personliga ansvar inför den stora nyordningen – tal i Kalmar söndagen den 2 mars 1919*. Stockholm: AVF, sid. 6 samt även Anderson, sid. 244.
- 59 Förslag till allmänt uttalande från VU 1908, sid. 1. RA, Moderata samlingspartiets arkiv, deposition 1. Vol. AIII:1: protokoll från verkställande utskottet, agitationsutskottet 1906 och arbetsutskottet 1904–1922.

- 60 Anderson (1956), sid. 244 och Tal i Örebro
1916. RA, Tryggers samling, vol. 1: koncept till
tal och föredrag.
- 61 Lindman (1972), sid. 42.
- 62 Nilsson (2004), sid. 82.

Svenska teosofier och Point Loma

H. ARNOLD BARTON

Utvandrare från de nordiska länderna har spelat en roll i en karakteristisk amerikansk företeelse, den utopiska kolonin, praktiskt taget från början av den stora nordiska migrationen till den Nya världen. I första hand tänker man då på rent nordiska exempel, framför allt Eric Janssons separatistiska sekt vid Bishop Hill, Illinois, 1846–60, eller på Ole Bulls försök att grunda ett nytt och bättre Norge vid Oleana, Pennsylvania, 1852–53. Det gäller också de danska socialisterna Paul Geleffs och Louis Pios sex veckors utopi nära Hays, Kansas, 1877, och den finske socialisten Matti Kurikkas längre bestående koloni, Harmony (Sointula) på Malcolm Island i British Columbia.¹

Man skall dock inte förbise de insatser som nordiska utvandrare gjorde i andra amerikanska utopier. Den största i alla avseenden var mormonernas "new Zion" i Utah. Ett antal svenskar, både från Bishop Hill och direkt från Sverige, sällade sig till Shaker-kolonin vid Mount Pleasant, Kentucky, från och med 1850-talet. Omkring

tre-tio svenskar från Chicago, under ledning av Olof Henrik Larsson, flyttade 1895 till Anna och Horatio Spoffords American Colony i Jerusalem, dit en något större grupp från Dalarna anlände två år senare.² Efter 1900 bildade en större grupp svenskar en viktig del av den teosofiska kolonin vid Point Loma i Kalifornien.

Begreppet teosofi har använts för att beskriva olika doktriner om att nå en djupare förståelse av gudomen, jaget och universum genom direkt mystisk intuition. Sålunda har såväl neoplatonisternas, gnostikernas och rosenkreutzernas som Meister Eckharts, Jakob Boehmes och Emanuel Swedenborgs idéer ofta beskrivits som teosofiska. Teosofin i dess moderna form är grundad på en märklig ryska, Helena Petrovna Blavatskys, läror.³

Såsom utvecklade av "H.P.B" och hennes exegeter, inspirerades den teosofiska doktrinen i stort sett av österländsk, företrädesvis indisk, ockultism och som sådan innefattar den många esoteriska element. Dock,

nedskalad till dess grundläggande principer, hävdar den att mänskligheten genomgår en väldig, förutbestämd evolution. Från en andlig och upplyst era så långt avlägsen i tid att endast skärvor har överlevt i myter och religioner under historisk tid, har mänskligheten urartat till en låg tillvaro präglad av självisk materialism. Därifrån kan och måste den resa sig. Denna urgamla "wisdom-religion" har under tiden bevarats hos vissa "mästare" eller "mahatmas" av hög andlig bildning, som bildar en "Great White Lodge", undångömd någonstans i Tibets högfjäll, vars medlemmar har delat vissa insikter med de stora religiösa profeterna och med vilka Blavatsky påstod sig stå i mystisk kontakt. Deras grundlära var att varje enskild själ måste genomgå sin egen *karma* eller öde under upprepade inkarnationer, till dess att den kunde rengöras från alla dess lägre element. Genom att söka det goda och undvika att skada sina medmänniskor, främjar individen både sin egen *karma* och hela mänsklighetens andliga evolution.⁴

Den teosofiska rörelsen, trots all dess fascination med Österlandet, utvecklades i Amerika, som ett karakteristiskt uttryck för det "excitement", i fråga om de mest andliga såväl som de mest världsliga angelägenheter, som C. J. L. Almqvist märkte 1854 i Philadelphia.⁵ Efter en gåtfull, kringvandrande tillvaro i Europa, Mellanöstern och (enligt egen utsago) Tibet, anlände Madame Blavatsky 1873 i New York och blev inblandad i spiritismen. I det sammanhanget, blev hon bekant med advokaten, journalisten och veteranen från inbördeskriget, överste Henry Steele Olcott. Då de snart tröttnade

på ren spiritism, grundade de 1875 det Teosofiska sällskapet. Tre år senare flyttade grundarna från New York till Indien, där de satte upp sitt huvudkvarter i Adyar. Under de nästföljande åren skakades rörelsen av de första av de interna slitningar och anklagelser för oegentligheter och bedrägeri som skulle plåga den i årtionden därefter. 1885 återvände Madame Blavatsky till Europa. Olcott stannade kvar i Adyar.

Efter Madame Blavatskys död 1891, uppstod slitningar mellan Olcott i Indien och William Quan Judge i New York, ledaren för den amerikanska sektionen av Sällskapet. Vid tiden för Judges död 1896, var brytningen total och ledarskapet i den amerikanska gruppen tillföll Katherine Tingley från Massachusetts. Engelskan Annie Besant övertog gradvis kontroll över Adyar-teosoferna.

Katherine Tingley åtog sig ett världsomfattande "korståg" 1896–97, under vilket hon besökte Storbritannien, kontinentala Europa (dock ej Sverige), Egypten, Indien, Australien och Nya Zeeland. I augusti 1896, på ett möte i Dublin, med representanter från flera länder, däribland Sverige, grundade Madame Tingley ett nytt teosofiskt sällskap. Under tiden ordnade hon med inköpet av ännu ej besiktad mark på Point Loma, på sjösidan av San Diego Bay i Kalifornien.

Under sina tidigare år hade Katherine Tingley intresserat sig för spiritismen och arbetat för välgörenhet i många olika former. Det var i synnerhet hennes varma engagemang i den typiskt amerikanska "social Gospel", som särskilde hennes version av teosofin från Adyar-sällskapets. I Göteborg

1912, beskrev hon sina ideal som *både* "practical and spiritual". På samma gång påstod hon att "we must begin with the children, in our efforts to regenerate humanity".⁶ Hennes humana aktivism underströks så tidigt som 1898, då hennes sällskap döptes om till the Universal Brotherhood and Theosophical Society (U.B. & T.S.). Det var därefter delaktigt i flera humanitära företag, däribland stöd för sårade soldater och föräldralösa kubanska barn under Spansk-amerikanska kriget 1898, fängelsereform, avskaffande av dödsstraff och av vetenskapliga försök på levande djur, främjande av världsfred och framför allt barnuppfostran enligt teosofiska principer.

Alltifrån början satte Madame Tingley sina största förhoppningar till sin "white city" på Point Loma, uppfyllandet av en länge närd dröm. Platsen invigdes med pompa och ståt i februari 1897 och bosättningen kom igång 1900. Med tiden växte det fram en imponerande grupp byggnader som dominerade samhällets område på ungefär 134 hektar (330 acres). Som mest omkring 1910 bodde där cirka 500 personer, av vilka hälften var elever i dess progressiva Raja Yoga ("kunglig union") skola.

"Point Loma presented as good an example of a religious Utopia as can be found in California history", har Robert V. Hine skrivit i sin översikt över statens talrika utopiska kolonier, "but Katherine Tingley did not conceive it as such [...] Theosophists objected to calling Point Loma utopian because they looked upon their experiment, unlike others, as the demonstration of a true formula. But few utopian colonies ever existed which did not claim the same qualifications".⁷

Hennes anhängare kallade Point Loma för "Headquarters", men Madame Tingley gynnade det på bekostnad av de många ursprungliga lokala logerna, vilket i längden minskade hela sällskapets bas, till fördel för den rivaliserande Adyar-gruppen.⁸

Sverige påverkades starkt av den teosofiska rörelsen från ett tidigt datum. 1888 besökte svenska entusiaster Madame Blavatsky i London. Redan året före hade de första teosofiska skrifterna kommit ut i svensk översättning.⁹ Åtta personer samlades 1888 hos Viktor Rydberg i Djursholm för att stifta ett sällskap. Då Rydberg var ovillig att åta sig uppgiften, tog dr. Gustaf Zander ledningen och i februari 1889 stiftades *Den svenska sektionen av det Teosofiska sällskapet*.¹⁰ Två år senare döptes den om till *Den skandinaviska sektionen* som ett erkännande för ett mindre antal medlemmar i de andra nordiska länderna. Under det tidiga 1890-talet tycks rörelsen ha varit starkare i Sverige än någon annanstans i Europa, förutom i Storbritannien.¹¹

Den amerikanska sektionens splittring 1895 ledde till splittring av hela den teosofiska rörelsen. I Sverige utträdde 126 av den Skandinaviska sektionens 459 medlemmar och bildade Svenska teosofiska sällskapet under sommaren 1896. I maj 1897 räknade det nya sällskapet 281 medlemmar, däribland fem i Finland och en i Danmark. Två år senare hade det 372 medlemmar och 15 lokala loger runtom i Sverige. En stor publik besökte dess offentliga föreläsningar och mycket teosofisk litteratur gavs ut på svenska.¹²

På vintern 1900, då Ellen Bergman, en av teosofins ursprungliga anhängare i Sverige,

besökte Point Loma, hade endast ett dussintal personer bosatt sig där, bland dem inga svenskar men en dansk.¹³ De första tre eller fyra svenskarna sällade sig till kolonin någon gång före 1906, varefter det svenska elementet ökade snabbt, särskilt till följd av Madame Tingleys uppmärksammade besök och talrika föreläsningar i Sverige 1907, 1912 och 1913. Antalet svenskar vid Point Loma tycks ha nått sin höjdpunkt vid tiden för första världskrigets utbrott 1914. En av dem påstod 1916 att det då fanns omkring 40 svenskar i "Lomaland". Av de 26 nationaliteter som då ingick i samhället, var amerikaner, de flesta från östkusten, alltid flest, men av de övriga, har Robert V. Hine räknat, var britter och svenskar de största grupperna. 75 kubanska barn som kom till kolonin under de tidigaste åren – varav de flesta snart lämnade den – utgjorde visserligen den största gruppen utländska barn som någonsin gick på Raja Yoga-skolan, men Hine hävdar att de svenska barnen kom därefter. Under åren är det rimligt att förmoda, att åtminstone 50 å 60 svenskar, de flesta av dem skolbarn, bodde under kortare eller längre perioder på Point Loma.¹⁴ Endast ett fåtal personer från andra nordiska länder noteras.

Katherine Tingley ansåg tydligen kolonins kärna vara dess Raja Yoga skola, som utökades 1919 med ett Raja Yoga universitet. Där ställdes det höga krav på prestation under sträng disciplin för att utbilda framtidens ledare för människosläktets framtida moraliska upphöjning.¹⁵

Systemet hade sina både ljusa och mörkare sidor, och de minnen därifrån författaren har hört från olika före detta elever

på skolan företräder båda sidor. Båda upplyses särskilt tydligt av två redogörelser av just svenska elever på skolan. Staffan Kronberg, sonen till målaren Julius Kronberg, kom till Point Loma 1913, då han var 10 år, och stannade kvar till 1921, då han återvände till Sverige. Hans talrika brev hem till sina föräldrar på Ulriksdal är alltigenom entusiastiska. Han prisar den ypperliga undervisningen av utmärkta lärare han fick. Han var tydligen en intellektuellt högt begåvad yngling och han var stolt över de många olika ämnen han fick bemästra. Han läste flera språk samtidigt, tillsammans med historia, naturvetenskap, konst, bokhållning m. m., spelade både violin och valthorn och deltog i Point Lomas många teaterföreställningar och festspele. Hans brev bekräftar tesen att elevens prestationer bestäms i hög grad av de förväntningar man ställer på den, och Staffan klarade provet på ett lysande sätt.¹⁶ Utvalda grupper fick följa med Katherine Tingley på hennes nästan årliga turer på östkusten och 1913 till Visingsö, där de fick uppvisa sina färdigheter i musik, dans och teaterkonst.

Vissa barn och ungdomar gynnades tydligen mer än andra. En mörkare syn på livet på skolan kom fram i en intervju i Sveriges radio 1988 med Walo von Greyerz, en prominent läkare i Stockholm, som i elva år hade varit elev på Point Loma, där han vantrivdes. Han betonade i intervjun den stenhårda puritanska disciplinen med stränga och ibland förödmjukande straff för minsta svaghet eller felsteg, särskilt för pojkarna, som ansågs vara av naturen mera ostyriga än flickorna. Levnadsförhållanden för eleverna var mycket spartanska. Ändock

uppgav Greyerz att han fortfarande omhuldade den teosofiska läran.¹⁷ Nils Lindström i Tyresö brukade berätta för författaren hur eleverna, särskilt pojkar, ständigt fick gå hungriga, enligt skolans läkares idé att små portioner var hälsosamma för växande barn. Barnen bodde i små grupper under uppsyn av husmödrar och -fäder, även i de fall då deras föräldrar också fanns med på Point Loma, och de hade mycket lite kontakt med världen utanför dess egyptiska grindar.

Liksom kolonins övriga medlemmar, utmärktes svenskarna av deras utbildning och vanligtvis medel- eller överklassursprung. Med få undantag, kom de direkt från Sverige och ämnade att återvända dit för att tjäna rörelsen i hemlandet. Endast ett fåtal var "svenskamerikaner", i den bemärkelsen att de redan var i Amerika eller var födda där av svenska föräldrar, trots att det fanns ett livligt intresse för teosofin inom vissa svenska och andra nordiska kretsar i landet. I januari 1900, på resa genom Chicago, märkte Ellen Bergman att det där fanns två U.B. & T.S.-loger, en av dem "skandinavisk".¹⁸ Den svenskfödde konstnären Carl Oscar Borg, som blev bekant med teosofin 1903 genom en dansk fotograf i Los Angeles, mindes att alla ansedda medborgare där gick på teosofiska möten.¹⁹ Sådana inflytelserika svenskamerikanska opinionsbildare som Ernst Skarstedt, Jacob Bonggren och dr. Gustaf Eisen påverkades i olika grad av teosofin.²⁰

Point Lomas ideal om universellt broderskap innebar ömsesidig uppskattning av det bästa som varje folkslag hade att erbjuda. Kolonin var så ordnad att medlemmarna

av olika nationaliteter blandades och alla lärde sig någonting om varandras kulturer, vilket uppenbarades i sång och i talrika yppigt kostymerade festspele. Ändå, tack vare särskilt de svenska damerna där, var det en informell sammanhållning inom den svenska gruppen. Något av detta bevarades i levande minnen, i gamla fotografier och inte minst i ett album med titeln "Litens levnadsteckning", som skapades för Gerda Fernholm, av hennes föräldrar, Elin och Per Fernholm under familjens tid på Point Loma, mellan 1906 och 1920. Albumet berättar om födelsedagar, julfester och midsommarfiranden hos svenskarna, såväl som ankomsten av nyanlända och besökare från hemlandet. Svenska barnböcker sänds av mor- och farföräldrar, ungar dansar kring julgranen – 17 barn år 1912 – födelsedagsbarn kröns med blomkransar, bland palmer och eucalyptusträd med utsikt ut över Stilla havet. Julfester hölls varje år under den stora Akademibyggnadens glaskupol. 1909 var temat svenska julseder. Fernholms var tydligen den svenska gruppens informella ledare och deras hem, "The Swedish Retreat" kallat, utgjorde ett centrum för deras landsmän.²¹

Per Fernholm undervisade i svenska för flera icke svenska vuxna på Point Loma som visade ett livligt intresse i svensk litteratur, särskilt för sådana författare som Tegnér, Geijer, Rydberg, Heidenstam och Lagerlöf. Vi är skyldiga den eminente konsthistorikern professor Osvald Sirén i Stockholm denna uppgift. Denne besökte ofta Point Loma, där han hade en dotter i Raja Yogaskolan. 1911 betonade Sirén belåtet att den svenska kultur som odlades i den teosofiska

kolonin inte var "svensk-amerikansk", utan hemlandets i dess renaste och skönaste skepnad.²² Svenskhetens bevarande var ingalunda hotat på Point Loma, förklarade en svensk medlem 1915.²³ Året därpå höll Point Loma-kolonin ett stort midsommarfirande för södra Kaliforniens skandinaver i samband med den då pågående Panama-Pacific Exposition i San Diego²⁴

Om svenskar kom till Point Loma, kom Point Loma även till Sverige. Katherine Tingley, på sina många resor till Sverige under 30 år, höll välbesökta föreläsningar och väckte mycket uppmärksamhet i pressen. 1907 lyckades hon få köpa kronmark på Visingsö, där hon 1913 höll en internationellt hyllad fredskongress. I hennes följe, på detta och andra tillfällen, ingick svenskar från Point Loma, som hjälpte att publicera sällskapets ideal och verksamhet. 1913 avslöjade Madame Tingley också sin plan att grunda en skola på Visingsö – ämnat att vara den första i ett nätverk med Point Loma-satelliter utomlands – vilket satte igång en upphetsad offentlig kontrovers. Ett protestmöte hölls i det närbelägna Gränna, organiserat av den lutherska statskyrkans prästerskap, emot en "såkallad Raja Yoga-skola" av "hednisk" karaktär. Detta i sin tur framkallade en motsatt protest med professor Sirén i täten. Adyar-teosofier försökte också att motverka Point Lomas inflytande. Försöket att etablera en regelrätt skola misslyckades på grund av kravet på undervisning i statskyrkans kristendom i svenska skolor, men detta förhindrade inte att en teosofisk sommarskola kunde hållas på Visingsö mellan 1924 och 1937.²⁵

Att flera berömda svenskar, såsom upp-

täcktsresanden Sven Hedin 1923 och Prins Wilhelm 1928, besökte Point Loma, kunde inte skyla över det faktum att Point Lomas svenska befolkning minskade markant efter 1920, till den punkt att få blev kvar vid årtiondets slut. Minskningen berodde säkert mest på att de flesta från början hade för avsikt att återvända efter tjänstgöring eller studier på "Headquarters", men att deras återresa ofta hade fördröjts i fyra år då världskriget rasade i Europa. Många av barnen hade fullbordat sin utbildning i Lomaland.²⁶ Endast ett fåtal nya anlända från Sverige.

Kolonin kämpade nu med växande svårigheter, framför allt försämrade finanser och "the Leader" Katherine Tingleys allmer diktatoriska beteende.²⁷ 1925 blev den turnerande svenska folksångerskan Lydia Hedberg ("Bergslagsmor") mycket imponerad av Madame Tingleys "drottninglika" manér och nästan kungliga hov.²⁸ Prins Wilhelm, som hade större erfarenhet i sådana ting, var inte road och noterade med en viss skadeglädje Madames lättretliga utbrott. I en mera allvarlig ton reflekterade han att det var välbekant att avsikten med teosofin från början var hederlig och god, men frågan var om rörelsen inte hade kommit på avvägar. Teosofins ursprungliga skönhet skulle säkert överleva, men institutionens framtid var mindre säker.²⁹ Det är betecknande att varken sångerskan eller prinsen skrev om några av deras landsmän på Point Loma. Stillsamt försvann många desillusionerade medlemmar från kolonin, däribland många av de återstående svenskarna, innan Katherine Tingley, i juli 1929 dog på Visingsö efter en bilolycka.

Vad som följde kan beskrivas kort. 1942, efter allvarliga ekonomiska och uppehållsproblem, som förvärrades av den stora depressionen, sålde sällskapet Point Loma och flyttade dess huvudkvarter till Covina, och därifrån 1950 till Pasadena, Kalifornien. Den gamla anläggningen har sedan dess övergått till Point Loma Nazarene College, som har bevarat några av de gamla byggnaderna. Både Theosophical Society International (Pasadena) och the Theosophical Society (Adyar) existerar alltjämt och båda har sina svenska huvudkvarter i Stockholm.

Medan några av de gamla svenska "Lomaländers" blev kvar i Amerika, återvände de flesta till Sverige. Författaren har känt flera av dem, från vilka han lärde sig mycket om livet på Point Loma. Alla som han kände är nu avlidna. Det hade i de flesta fallen inte varit lätt för dem att anpassa sig till livet i yttervärlden, och inte minst i sitt gamla hemland. Många av dem som hade uppfostrats därute kunde endast lite eller ingen svenska när de återvände och i allmänhet talade de svenska därefter med mer eller mindre amerikansk brytning.

Hur kan man förklara teosofins särskilda påverkan i Sverige och den framstående plats som svenskar innehade på Point Loma? I det intellektuella klimatet under senare 1800- och tidiga 1900-talet erbjöd teosofin ett välkommet alternativ för många välutbildade, intelligenta och känslsamma människor som kände sig lika fränstötta av de traditionella religiösa ortodoxierna som av den nya gudlösa, mekanistiska och amoraliska naturvetenskapliga mentaliteten. Teosofin kombinerade gudomlig försyn

med fri vilja; evolution med medkänsla; individens strävan mot personlig andlig fullkomlighet med osjälvisk strävan mot hela mänsklighetens upphöjelse; etisk elitism med äkta broder- och systerskap, överstigande alla skrankor mellan nationer, raser och sociala klasser, och inte minst mellan könen.

Teosofins betoning av plikt och samvete torde ha funnit en särskild resonans i ett traditionellt lutherskt samhälle. Dess mystiska sida kan på något sätt ha byggt på en stark ockultisk tradition i Sverige, med anor från Swedenborg och frimureriet på 1700-talet.³⁰ Herbert Edlund har pekat på frånvaron av konkurrerande ockultistiska rörelser omkring sekelskiftet 1900.³¹ Det har förvisso vanligen visat sig vara svårt för historiker att begripa ockultismens uppblomstring under tider för dramatiska naturvetenskapliga upptäckter. Men det är just under sådana perioder som det blir mest tydligt att vad som verkar fantasifullt idag kommer att bevisas vetenskapligt imorgon.³²

Men varför blev det inte ett lika stort nedslag i de övriga nordiska länderna? Svaret tycks ligga i den filosofiska idealismens särskilda styrka i Sverige, vilket är uppenbart i den långlivade senromantiken i svensk litteratur och konst, jämfört i synnerhet med Danmark och Norge. Den idealistiske filosofen Christopher J. Boström (1797–1866) i Uppsala utövade ett djupt inflytande på generationer av svenska intellektuella. Om August Strindberg och den realistiska "Unga Sverige"-rörelsen har behärskat 1880-talet i litteraturvetarnas ögon, var det Viktor Rydberg och Signatur-

diktarna som höll idealismens banér högt under detta årtionde och även senare. På 1890-talet vände sig Strindberg själv till teosofin under ledning av Torsten Hedlund, utgivaren av *Göteborgs Handels- och sjöfartstidning*, som snart skulle bli en trogen stödare av Point Loma, dit han sände sin dotter. Även stränga kritiker av teosofin i Sverige, såsom realisten Gustaf af Geijerstams bror Karl, var ofta själva besvärade av motsättningen mellan tro och förnuft. Realismens sena genombrotts, korta livstid, och tentativa natur i Sverige – vilket illustreras av frånvaron av en svensk Brandes, Ibsen eller Bjørnson – hjälper till att förklara teosofins framgång i Sverige.³³

Den amerikanska eller Point Loma-versionen av teosofin med dess betoning av social verksamhet torde ha haft en särskild lockelse för den idealistiska svenska läggningen. Osvald Sirén skrev 1911 att pliktuppfyllelse var teosofins innersta budskap och han satte denna "sanna filosofi" mot den "sjukliga mysticism" som på många håll uppfattades som teosofi – en klar gliring mot Adyar-rörelsen.³⁴ Teosofins enda omutliga princip, enligt Torsten Karling i Göteborg, var att "broderskap är en naturlag".³⁵

Den rent personliga faktorn var också viktig. En av Madame Blavatskys närmast förtrogna under sina senare år i Europa var grevinnan Constance Wachmeister, som var av engelsk och fransk börd men änka till en svensk diplomat med vittutgrenade anknytningar inom den svenska aristokratin. Efter Madame Blavatskys död 1891 blev grevinnan en oförtröttlig kämpa för Adyar-samfundet, som organiserade många nya loger och återvann mycket förlorad mark för den

i Amerika.³⁶ 1900 besökte hennes släkting greve Hans Wachtmeister henne i La Jolla, i Point Lomas omedelbara närhet.³⁷

Viktor Rydberg var inte bara en banérförare för idealismen på sin tid utan också en förkämpe för liberala och humanitära rörelser samt en rättfram kritiker av traditionell kristendom. Som nämnts ovan, var han 1888 värd för det möte som ledde till grundandet av den Svenska sektionen av Teosofiska sällskapet.³⁸ Även om det är förstäligt att han inte ville kompromettera sin prestige och inflytande genom en direkt identifikation med en så kontroversiell sekt, försäkrade han de närvarande om sin sympati för deras grundidéer och citerade den berömda versen ur sin "Kantat vid jubelpromotionen i Uppsala den 6 september 1877":

Vad rätt du tänkt, vad du i kärlek vill,
Vad skönt du drömt, kan ej av tiden härjas,
det är en skörd, som undan honom bärjas
ty den hör evighetens rike till.
Gå fram, du mänsklighet! var glad, var tröst,
ty du bär evigheten i ditt bröst.³⁹

En annan portalfigur som liksom Rydberg aldrig blev direkt anknuten till den teosofiska rörelsen men vars namn hedrades bland teosofier, var ingen annan än kung Oscar II. 1891 var han närvarande vid en föreläsning av överste Olcott i Stockholm. Säkerligen uppmuntrad av hans intresse, prisade Katherine Tingley honom varmt i *The New Century* 1898 som "our master and brother". Då hon föreläste för första gången i Stockholm året därpå var kung Oscar med bland publiken. Under hennes nästa besök 1907, kort före monarkens död, beviljade han henne en lång audiens och tillät henne

att köpa kronmark på Visingsö. Kungens intresse kan ha väckts av hans hovmålare Julius Kronberg, som stod den kungliga familjen nära, en teosof vars son Staffan, som har tidigare nämnts, senare utbildades på Point Loma.⁴⁰

Från och med åtminstone år 1907, ställde Katherine Tingley uppbarligen de största förhoppningarna om sin rörelses spridande just till Sverige, vilket visas av hennes ständiga upptagenhet med Visingsö. 1912 beskrev hon hur hon för länge sedan hade läst och hört mycket om Sverige och lärt sig dess historia från en svensk dam som bodde hos hennes familj. Hon påstod vid samma tillfälle att flera årtusenden före den kristna eran hade det funnits i Sverige "a great civilization, with real knowledge of life and its laws, and that this knowledge was still in the blood of the Swedish people". Detta var en idé som hade kunnat hämtas ur Rydberg, vars senare år till stor del upptogs av germansk mytologi och religion och som ansåg svenskarna vara av det renaste och äldsta ariska blodet.⁴¹ Hans synpunkt tycks ha blandat gängse teorier om ras, inspirerad av greve Arthur de Gobineau, med den gamla svenska götiska patriotismen, med anor från Olof Rudbeck på 1600-talet, för vilken Sverige var det förlorade Atlantis, och till dennes medeltida föregångare. Då Madame Tingley påstod att Sverige snart skulle "prove to be the first country where a new life along the lines of brotherhood among all its people could be realized", vilket skulle skapa en "higher patriotism", vädjade hon till en djupt rotad övertygelse hos svenskarna om deras historiska roll att kämpa för höga moraliska ideal i en ofullkomlig värld.⁴²

Slutligen visar en närmare granskning att de nära förbindelserna mellan de svenska teosoferna på Point Loma, inte enbart upprätthölls av en gemensam tro utan genom nära vänskaps-, släkt- och äktenskapsband. De utgjorde den avlägsna spetsen av ett isberg på andra sidan oceanen. De var knappast typiska svenskamerikaner. Säkerligen skulle få av dem ha ansett sig vara sådana. Deras största betydelse låg alltid i deras hemland. Om de än inte var många till antalet, utgjorde de ett viktigt och distinkt element i Point Loma-kolonin. Och de som genom historien har hängivit sig åt vad Katherine Tingley kallade "a practical illustration of the possibility of developing a higher type of humanity" har aldrig varit mer än en liten oförvägen förtrupp.⁴³

Noter

- 1 Se Olov Isaksson och Sören Hallgren, *Bishop Hill: A Utopia on the Prairie* (Stockholm, 1969); Theodore C. Blegen, *Norwegian Migration to America*, 2 bd. (Northfield, Minn., 1931, 1940), 1:287-307; Kenneth E. Miller, "Danish Socialism on the Kansas Prairie", *Kansas Historical Quarterly* 38 (1972): 156-68; John H. Kolehmainen, "Harmony Island: A Finnish Utopian Venture in British Columbia", *British Columbia Historical Quarterly* 5 (1941): 11-23.
- 2 See William Mulder, *Homeward to Zion* (Minneapolis: U of Minnesota P, 1957). E. Gustav Johnson ger några detaljer om svenskarna på Mount Pleasant, med källor, i "E. Gustav Johnson: A Scholarly Testament," *Swedish Pioneer Historical Quarterly* 26 (1975): 125-26. Även Paul Elmen, "The American-Swedish Kibbutz," *ibid.* 32 (1981): 205-15. Cf. Selma Lagerlöf, *Jerusalem*, 2 bd. (Stockholm: Bonnier, 1901-02).
- 3 Om H. P. Blavatsky, se C. J. Ryan, *H. P. Blavatsky and the Theosophical Movement*. (1937. 2nd ed. Pasadena, Calif., 1975), en teosofisk

- apologia; Gertrude Marvin Williams, *Madame Blavatsky, Priestess of the Occult*. (New York, 1946), en skeptisk biografi; och Marion Meade, *Madame Blavatsky: The Woman Behind the Myth*. (New York: Putnam, 1980), som visar en balanserad synpunkt.
- 4 Se Bruce F. Campbell, *Ancient Wisdom Revived*. (Berkeley: U of California P, 1980). En vederhäftig introduktion till doktrinen och rörelsens historia i alla dess förgreningar.
  - 5 Ruben G:son Berg, red., *C. J. L. Almquist i landsflykten 1851-1866*. (Stockholm, 1928), 504.
  - 6 Katherine Tingley, artikel i *The Theosophical Path* 4 (1913): 65. Översatt från *Göteborgs handels- och sjöfarts-tidning* 30 Oct. 1912.
  - 7 Robert V. Hine, *California's Utopian Colonies*, (New Haven, 1953), 43-44.
  - 8 Emmet A. Greenwalt, *California Utopia: Point Loma, 1897-1942*, rev. uppl. (San Diego, 1978), 54-55, 181. Greenwalts är den utförligaste studien över Point Loma-kolonins historia
  - 9 A. P. Sinnett, *Den dolda världen* (Stockholm 1887) och *En siarskas öden* (Stockholm, 1887).
  - 10 "Protocoll of the 1888 Meeting", Teosofiska biblioteket, Sveavägen 45, Stockholm; "Svenska dagen på Point Loma", *Den teosofiska vägen* 6 (1916): 161-68.
  - 11 Herbert Edlung, brev till författaren, Trollhättan, 10 sept. 1987.
  - 12 *Teosofisk tidskrift* 6 (1896): 238-39; brev till författaren från Herbert Edlung (se föregående not).
  - 13 Ellen Bergman, "Bref från Amerika", *Theosophia* 4 (1900): 31-32
  - 14 "Svenska dagen på Point Loma", *Den teosofiska vägen* 6 (1916): 161-68; Greenwalt, 172; Hine, 44, 48. Muntliga uppgifter från Gerda Fernholm, Lidingö, från 1980-talet. Fröken Fernholms föräldrars gästbok ger namnen, mellan 1906 och 1920, på över 30 svenskar som bodde på Point Loma, såväl som flera besökare från Sverige
  - 15 Den bästa studien över Raja Yoga skolan och dess ideal är W. Michael Ashcraft, *The Dawn of the New Cycle: Point Loma Theosophists and American Culture* (Knoxville, Tenn., 2002).
  - 16 "Life at the Raja Yoga School from a Growing Boy's Point of View", handskrivnen utskrift (102 ss.), i Staffan Kronbergs egen engelska översättning, på Point Loma Publications, San Diego, Calif. Författaren är tack skyldig professor W. Michael Ashcraft, Truman State University, Kirksville, Missouri, för en fotokopia av manuskriptet.
  - 17 Intervju med Walo von Greyerz, "Vetenskapens värld", Sveriges radio P 1, 17 febr. 1988.
  - 18 Bergman, 29.
  - 19 Helen Laird, *Carl Oscar Borg and the Magic Region* (Layton, Utah, 1986), 19.
  - 20 Albin Widén, *Amerikaemigrationen i dokument* (Stockholm, 1966), 142, 146-50; H. Arnold Barton, *The Search for Ancestors* (Carbondale, Ill., 1979), 133.
  - 21 Fröken Fernholm berättade mycket om sina minnen från Point Loma för författaren på 1980-talet och visade sitt album. Hon är nu avliden och det är osäkert var albumet numera finns.
  - 22 Osvald Sirén, "Några bilder från Point Loma", *Den teosofiska vägen* 1 (1911): 29, 31-32.
  - 23 "En svensk dag i Lomaland (af en lärling)", *Den teosofiska vägen* 5 (1915): 168.
  - 24 "Svenska dagen på Point Loma", *Den teosofiska vägen* 6 (1916): 161-68.
  - 25 "Mirror of the Movement", *The Theosophical Path* 4 (1913): 62-70; Greenwalt, 159-63; "Litens levnadsteckning"; Folke Lydeen, brev till författaren, Helsingborg, 7 sept. 1987.
  - 26 W. Emmett Small, brev till författaren, San Diego, 1 sept. 1987; muntliga uppgifter från Gerda Fernholm.
  - 27 Greenwalt, 193, 207-19. Se också Gunilla von Düben, *Drömmen om Point Loma. Ett år i Katherine Tingleys tjänst* (Stockholm, 1916). von Düben var en desillusionerad före detta anhängare av Madame Tingley, som dock aldrig kom till Point Loma.
  - 28 Lydia Hedberg ("Bergslagsmor"), *Reseminnen från U.S.A.* (Skövde, 1925), 111-18.
  - 29 Prins Wilhelm, *Amerika från estraden* (Stockholm, 1928), 251-53.
  - 30 Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik*, 2 bd. (Stockholm, 1918-20) innehåller mycket om svensk 1700-talsockultism.
  - 31 Herbert Edlung, brev till författaren, Trollhättan, 10 sept. 1987.
  - 32 Williams, 261-62; Robert Darnton, *Mesmerism and the End of the Enlightenment in France* (Cambridge, Mass., 1968), kap. 1.
  - 33 Se Alrik Gustafson, *A History of Swedish Literature* (Minneapolis, 1961), 202-3, 230-36; Olof Lagercrantz, *August Strindberg* (Stockholm, Mån Pocket uppl., 1979), 304, 324,

326. Jfr. Karl af Geijerstam, *Den afslöjade Isis* (1897). Andra svenska författare som visade ett intresse för teosofi var, bl. a., Gustaf Fröding och Selma Lagerlöf. (Gustafson, 323, 612-13).
- 34 Sirén, 25, 32.
- 35 Torsten Karling, "Teosofiska samfundet i Sverige 30 år", *Den teosofiska vägen* 9 (1919): 35; Katherine Tingley, *The Life at Point Loma* (Point Loma, Cal., 1905).
- 36 Meade, 35-60; Campbell, 11, 114.
- 37 H. Wachtmeister, *Turistkizzer från andra sidan Atlanten* (Stockholm, 1901), 166-68.
- 38 "Protocol of the 1888 Meeting"
- 39 *Levande svensk dikt från fem sekel*, i urval av Sten Selander, 2 bd. (Stockholm), I:424.
- 40 Ryan, 316; muntliga uppgifter på 1980-talet från Carin Hald, Teosofiska biblioteket, Stockholm.
- 41 Se E. N. Tigerstedt, *Svensk litteraturhistoria*, 4:de uppl. (Stockholm, 1971), 335; jfr. Viktor Rydberg, *Undersökningar i germansk mytologi*, 2 bd. (Stockholm, 1886-89) och *Fädernas gudasagor* (Stockholm, 1887). Även Per Fernholm, "Sverige i forna tider. Stenåldern", *Teosofiska vägen* 1 (1911): 33-37.
- 42 "Mirror of the Movement", *The Theosophical Path* 4 (1913): 66-67. Jfr. H. Arnold Barton, "From Warfare to Welfare State: Sweden's Search for a New Identity", *Scandinavian Studies* 77 (2005): 156.
- 43 Tingley, *Life at Point Loma*, 17.

Humaniora på undantag

– Elias Roos som kulturell aktör i handelsstaden Gävle

ANDREAS TJERNELD

När Gävleläraren Elias Roos i juni 1809 vände sig till den litterära mångsysslaren Carl Christoffer Gjørwell, ”de lärda mödors patriark”, är det en trägen men uppgiven litteraturkommissionär som talar. Den ”själaföda” han satts att ”marchandisera” väjde lätt i handelsstaden Gävle där ”Intresse & Räkning” stod i högre kurs än abc-boken. Denna näringsstruktur till trots gjordes vid 1800-talets början en rad tapp-ra försök att utveckla det lokala kulturlivet och knyta det till de tankeströmningar som rörde sig nationellt och europeiskt. Det var en tid då allt var i rörelse och även Gävle, med sina vida kommersiella kontaktytor mot omvärlden, nåddes av svallvågorna från storpolitikens brytningar. Inte minst satte det finska kriget 1808–09 och de politiska omvälvningar som följde i dess spår djupa avtryck i stadens liv. Det var en påverkan på många skilda plan. Fartygsbeställningar för kronans räkning ledde till livlig verksamhet vid stapelbäddarna längs Gävle-

ån men i krigets spår följde också tunga bördor i form av inkallelser och inkvarteringar av trupper på deras väg till eller från krigsskådeplatsen öster om havet. En särskild prövning var de epidemiska sjukdomar som soldaterna förde med sig och som med förödande verkningar snabbt spred sig bland stadsborna. Under litet mer än ett år förlorade Gävle nära en tiondel av sina invånare, huvudsakligen i epidemier. Även i detta elände frodades dock tankelivet och det är den aspekten av den stora världens påverkan på den lilla som här ska tas i närmare betraktande.¹

Elias Roos (1776–1861), den aktör som står i centrum, är tänkt att användas som en ingång då kulturyttringarna studeras. Han var en trägen arbetare i vingården, både inom skolväsendet och i stadens spirande kulturliv, om än inte en av de mera kända ljusgestalterna i Gävles kulturella historia. Men han var öppen mot omvärlden och i hans livsberättelse speglas många av epok-

ens samhällsproblem och debattämnen. När Roos liv och gärning uppmärksammas i det följande kommer därför så skilda frågor beröras som skolsystemets utformning, den institutionaliserade pennalismen, möjligheterna till socialt avancemang, krigshändelsernas inverkan, censuren och ofriheten under Gustaf IV Adolf, statsvälvningen 1809 med dess farhågor och förhoppningar, tryckfriheten och det litterära uppsving som följde i dess spår.

Först bör dock något sägas om Elias Roos yrkesbana. Den avslutade han 1834, då sedan några år konrektor vid Gävle högre lärdomsskola (konrektor undervisade vid sidan av rektor i den högsta klassen, "rektorsklassen", och fungerade även som dennes ställföreträdare). Han kunde vid sin avgång blicka tillbaka på en lång och hedrande bana inom Gävles skolväsen. Tidigare hade han tjänat trivialskolan, den högre lärdomsskolans anrika föregångare, som kollega (lärare) i första och tredje klassen. Han hade dessutom under en period förestått apologistklassen (en kortare, praktiskt inriktad utbildning) vid Katedralskolan i Uppsala. Sin pedagogiska karriär hade Roos inlett som lärare vid den privata Elementarskolan i Gävle 1803–10.²

Elias Roos stammade från en gotländsk släkt av tunnbindare, belagd från och med 1600-talets sista decennium. Hans far Matthias Roos började sin bana som "lärgosse" hos en tunnbindarälderman i slakten men lämnade Visby 1758, då han var 23 år, för att under många år verka som gesäll i yrket både till lands och till sjöss. Han tillträdde 1774 som änkegesäll i Gävle, där tunnbinderiet var långt mindre utvecklat än på Gotland.

Gävlehandelns koncentration på järn och trä var knappast gynnsamt för detta hantverk och ännu vid 1720-talets ingång fanns ingen i staden bofast tunnbindare. Gotland, med tjära och osläckt kalk som viktigaste exportartiklar, hade andra förutsättningar och i Visby var under 1600- och 1700-talen tunnbinderiet ett av de viktigaste och talrikast företrädde yrkena.³

Matthias Roos gifte sig 1776 med sin "mästarinna", ung tvåbarnsmor och nybliven änka efter tunnbindarmästaren Johan Olof Ström som gått bort blott 27 år gammal. I Matthias korta äktenskap med henne, hustrun avled redan 1779, föddes sonen Elias. Genom äktenskapet kunde Matthias Roos vinna burskap och överta rörelsen. I Gävle var ämbetena ofta slutna, endast ett visst bestämt antal utövare tilläts. Därigenom kom släktförbindelser att spela en stor roll då verkstäderna bytte innehavare. Att på detta sätt "konservera änkan" var mycket vanligt inom hantverksnäringen. Under de följande decennierna, fram till sin död 1807, framträder Matthias Roos med hustru – han gifte snart om sig – och barn som en väletablerad borgarfamilj i Gävle. Den rörelse som han hade att förvalta var ganska betydande och han blev med tiden älderman i sitt skrå.⁴

"Boken har blivit min lott"

Elias Roos växte upp i tunnbinderiet men hade knappast någon framtid där, en halvbror var den med hänsyn till familjebakgrunden naturlige arvtagaren. Elias själv uppgav vid mogen ålder att han tänkt sig ett yrkesliv som "sjöman eller soldat eller

Elias Roos (1776–1861). Miniatyr målning, troligen av historie- och porträttmålaren Anders Johan Hanson.

en hurtig arbetare”. Så blev emellertid alls inte fallet. Han fördes redan vid unga år in på den lärda banan, med hans egna ord: ”boken har blivit min lott”. Att hans liv tog denna riktning kan, utöver den uppenbara studiebegåvningen, förklaras av en särskild omständighet: ”I den överdrivet ystra barn- domen bröt jag 3ne gånger mitt vänstra ben, näml. vid mitt 3dje, mitt 7de och 9de år”. Dessa och senare olyckor medförde att han för återstoden av sitt liv var ”ofärdig” i sin vänstra fot, ett förvärvat handikapp som i hög grad kom att styra hans yrkesval.⁵

Elias Roos inskrevs 1785, nio år gammal, i Gävle trivialskola, underskola till gymnasiet och med påtaglig karaktär av latin-skola. Trivialskolan var inrymd under samma tak som stadens gymnasium, men stod under en egen rektors ledning. Skolhuset,

en större timmerbyggnad, hade tagits i bruk 1671 och låg strax öster om kyrkan. Trivialskolan saknade klassrum, de olika klasserna var åtskilda genom brädbalkar ovan till försedda med svarvade pinnar. I dessa kät- tar satt eleverna på bänkar längs efter väg- garna och deras lärare på en trästol vid en pulpet. Från en hög dubbelkateder, placerad vid salens norra ända, kunde rektor över- vaka de olika klassernas arbete. Kall, dragig och svårt förfallen var skolbyggnaden un- der Elias studietid sedan länge föremål för klagomål och frågan om en nybyggnation ett återkommande ärende. En viss upprust- ning skedde dock inför riksmötet i Gävle 1792, då präste- och bondestånden till- delades skolhuset som sammanträdeslokal.⁶

Ingen har bättre än Elias Roos själv skild- rat den pedagogiska miljön i Gävle under decennierna kring sekelskiftet 1800. I staden utkom 1868 anonymt en liten skrift, *Skolgång och djeknegång. Hågkomster från skolären af en f.d. skolgosse*. Upphovsman till den livliga och detaljrika skildringen var Elias Roos son Carl Oscar men skrift- ens två första kapitel bygger på uppgifter från Elias själv, muntligen eller skriftligen överförda. I det första berättar han om skolhuset, dess lärare och elever, om under- visningsmetoderna och om elevkulturen med dess starka inslag av våld och penna- lism. Det andra kapitlet behandlar livet i de gamla djäknekvarteren runt Gammelbron, de inackorderade skolgossarnas livsföring och deras relationer till hyresvärdar och -värdinnor. Den lilla skriften har återut- givits tre gånger och även väckt intresse hos en pedagogikhistorisk forskare som med utgångspunkt från far och son Roos

skildring analyserar ”pennalismens hierarkiska struktur”.⁷

1793, vid just fyllda sjuutton år, genomgick Elias Roos ”midsommar-examen” och lämnade därmed trivialskolan för att inskrivas i gymnasiet. Han har i *Skolgång och djeknegång* själv skildrat det komplicerade ritual som mötte gymnasiets recentiorer. Deras första uppgift var att insamla kardborrar som de två högsta klassernas lärjungar gnuggade in i håret på juniorerna, andra årsklassens elever. Det var en kröningsakt med djup symbolik, som knöt an till Jesu törnekröning. Efter denna formaliserade förödmjukelse var det fritt fram för juniorerna att i sin tur ge sig på de nykomna, vid den invigningsstut de utsattes för kunde folianter, stenar, kopparslantar inknutna i näsdukar, sjömansdaggar och knölpåkar komma till användning. Därmed kunde recentiorerna börja tjäna hos superiorerna, den högsta årskursens elever, där varje herre (dominus) hade sin tjänare (famulus).⁸

Fyra års gymnasiestudier ansågs vara minimifordran för inträde till universitet, men Elias Roos nöjde sig med tre, utnyttjande en dispensmöjlighet. Om gymnasiisten avstod från prästbanan kunde han på förslag av kollegiet, efter tillstyrkan från inspektör och beslut av eforus (ärkebiskopen) släppas i förtid. Elias var nog inte obenägen att bli präst men han ansåg det omöjligt med hänsyn till sitt handikapp. För att underlätta den tidiga övergången från gymnasium till universitet lät Elias, liksom många andra studenter, skriva in sig under spon-sion av en vid akademien etablerad person. Denne tänktes fungera som hjälplärare och ge de kunskaper som var nödvändiga för

att följa föreläsningarna. Sponsor för Elias Roos när han skrev in sig vid Uppsala uni-versitet var den fyra år äldre Olof Zenius, tidigare elev vid Gävle gymnasium och nu kurator vid Gästrik-Hälsinge nation. Ze-nius, född i Färila, var ett framtidsnamn, han blev omsider kommerseråd och be-märkt ledamot av lagkommittén.⁹

Elias Roos studier i Uppsala torde redan från början ha varit inriktade mot lärarbanan och i ett senare skede angav han ”en plats vid Gävle gymnasium” som sitt ”högsta syftemål”. För att kunna promoveras till filosofie magister, vilket var önskvärt för en blivande lärare, måste studenten undergå prov av skilda slag. Färdigheterna i latin kontrollerades i två steg. Det senare av dessa, disputationen pro exercitio, fullgjorde Roos 1797. Därpå följde studierna till filosofie kandidatexamen som, åtminstone i princip, ännu vid denna tid innefattade fakultetens alla ämnen. Elias intressen vette mot matematik och naturvetenskap och han har själv uppgivit att han i sin kandidatexamen 1803 ”förvärvat berömliga betyg, i synnerhet i de matematiska vetenskaperna”.¹⁰

Tunga inslag i den blivande magisterns utbildning utgjorde disputationerna. Den mer förberedande exercitiedisputationen var ett prov för kandidatexamen medan gradualdisputationen ledde fram till magisterpromotionen. Sin gradualavhandling, med titeln *De Nexu Tractoriae cum Lineis quibusdam curvis*, lade Elias Roos fram våren 1803 under presidium av matematikprofessorn Nils Landerbeck. Därmed var han – med ett bagage innefattande två latinprov, gradualskrivning, kandidatexa-

men, gradualdisputation och ytterligare några smärre lärar- och lärdomsprov – mögen för att delta i årets magisterpromotion. Som promoverad magister begav sig Elias sedan hem till Gävle för att påbörja sin lärargärning. Han var fattig och säkert utan möjligheter till de utrikes studieresor som inte var ovanliga bland studenter eller nypromoverade med bakgrund i de högsta samhällsklasserna.¹¹

Gävle skola och gymnasium disponerade omkring ett dussin lärartjänster och personalomsättningen var mycket begränsad. Elias Roos förhoppningar om en anställning vid någon av dessa institutioner kan därför inte ha varit stora när han nypromoverad återvände till Gävle sommaren 1803. Tursamt nog för honom hade det i staden några år tidigare tagits ett framsynt pedagogiskt initiativ. Inom handelsståndet fanns sedan länge ett missnöje med skolväsendets ensidiga inriktning på det klassiska arvet och 1796 lät därför grosshandlaren Peter Brändström inrätta en ny läroanstalt, kallad Elementarskolan, där levande språk och nyttiga vetenskaper var satta i högsätet. Skolan vände sig särskilt till ungdomar som siktade på en framtid inom näringslivet. Brändström hade genom spannmålsaffärer, rederirörelse och skeppsbyggeri blivit en av Gävles rikaste män och tack vare hans frikostiga donationer fick den nya skolan snabbt ett mycket gott rykte, även utanför Gävle. Som medhjälpare vid etableringen värvade han erkänt goda krafter, landshövdingen F A U Cronstedt var ordförande i direktionen och som inspektor (föreståndare) fungerade gymnasiets historielektor Carl Bergsten (d.ä.), vilken

vid sin död 1802 efterträddes av sonen Nils Bergsten, gymnasielektor i matematik. Sedan Brändström donerat tomt och ytterligare medel kunde skolan 1801 flytta in i en ändamålsenlig nybyggnad, en värtalig kontrast till den förfallna gymnasiebyggnaden.¹²

Till Elementarskolans lilla kollegium om tre eller fyra befattningar värvades unga och mycket dugliga pedagoger. Flera av de lärare som verkade i skolan under dess första decennium gick en vacker karriär tillmötes. Två av dem, Georg Rickard Ahlman och P G Boivie, blev framstående skolmän, rektorer för Malmö trivialskola respektive Uppsala katedralskola, medan andra som Magnus Ullsten och Sven Johan Collin slutade som kyrkoherdar med prosts titel. Johan Thorsander blev förste teologie professor och domprost i Uppsala. Till denna krets knöts sommaren 1803 Elias Roos som "fjärde lärare", anställd på förslag av Peter Brändström och med uppgift att undervisa i matematik, navigation och bokhålleri. Undervisningsämnen kom snart att utökas. Enligt den arbetsordning som antogs 1805 var eleverna indelade i tre klasser och "fjärde läraren" skulle undervisa i aritmetik och bokhålleri, öva första och andra klasserna i kalligrafi och andra och tredje klasserna i svenska språkets ortografi och grammatik.¹³

Elias Roos lärarbefattning var hedrande men illa lönad. För att överleva tvingades han bedriva en omfattande verksamhet med undervisning av privatelever. Han hade alltid mycket att göra, "upptagen av undervisning, publik och privat, av egen förkovran, av affärer för anhöriga, av

bekantskaper som har för mycket tid". Till tjänsten var dock knuten en bostadsförmån som han utnyttjade. I den nya skolbyggnaden fanns "nödiga boningsrum" för fyra lärare där det skulle finnas en säng, ett bord, åtta stolar och rullgardiner.¹⁴

Elementarskolan i Gävle lyckades förverkliga en del av de drömmar som föresvävat 1700-talets reformpedagoger. Den blev också genast mycket eftersökt, inte minst för sin utmärkta undervisning i levande språk. De förmögnare familjerna i staden började skicka sina söner dit i stället för till gymnasium och trivialskolan. Snart kom också elever från övriga landet, även från Finland och utrikes orter. För adelsynglingar på landsbygden och för blivande ämbetsmän var undervisning av elementarskolans typ en bristvara. I elevmatrikeln fanns följaktligen många företrädare för bemärkta släkter, bland dem Thore Petre, sedermera bruksägare och politiker, belönad med skolans silverjeton 1807. Ett inslag som särskilt roade Elias Roos var just utlandseleverna. Det är med stolthet han omtalar lärjungar som John Peter Brändström, skolgrundarens sonson och uppvuxen i Hull där fadern var grosshandlare, den mycket duktige fransmannen monsieur Fallot från Marseille, liksom de två bröderna O'Neill, vars far var grosshandlare i Lissabon.¹⁵

Eftervärldens kunskap om Elementarskolan vilar på en bräcklig grund eftersom dess arkiv utplånades vid den förödande stadsbranden 1869. Då skolans tidigare historia ska rekonstrueras har därför ett samtida vittnesbörd spelat en viktig roll. Aktstycket ifråga, en artikel under rubriken "Berättelse om Elementar-Skolan i Gefle

(Insändt)", publicerades 1812 i reformpedagogen Carl Ulric Broocmans tidskrift *Magasin för föräldrar och lärare*. Elementarskolans sentida historieskrivare Daniel Elfstrand, som ger ett utförligt referat av artikeln, konstaterar att dess anonyme upphovsman "måste ha varit en person med förtrolig och vederhäftig kännedom icke bara om den undervisningsanstalt han beskrev utan ock om undervisnings- och uppfostringsfrågor i allmänhet." Att denna insiktsfulla författare var Elias Roos, som enligt egna brevuppgifter arbetade just med en skildring av Elementarskolan redan 1809–10, är högst troligt. I gävlesonen och promotionskamraten Broocman hade han en "kärkommen vän" som han inte utan fog betecknade som "vår svenske Pestalozzi".¹⁶

Kulturlivet under finska kriget

När Elias Roos 1803 återkom till Gävle som nypromoverad magister hade han sin sociala förankring inom stadens lägre borgerskap. Anställningen vid Elementarskolan gav vidgade kontaktytor och möjlighet till ett socialt avancemang, som sedan ytterligare befordrades när han 1810 anställdes vid trivialskolan. En särskilt värdefull bekantskap under de första yrkesåren var, som framgått, skolans grundare Peter Brändström, vars "sorgfulla begravningsakt" Elias självfallet deltog i: "värdes förlåta min brådska – det ringer redan", skrev han något stressad i ett brev på Brändströms begravningsdag sommaren 1809. Genom sin tjänst kom han också i beröring med landshövdingen Cronstedt, ordförande i Elementarskolans direktion från grundandet

1796 till sin avflyttning 1812. Cronstedt var livligt intresserad av sin skola, vilket bidrog till dess goda rykte. Han deltog personligen i nästan alla examina och utdelade årligen mindre belöningar till förtjänta elever.¹⁷

Ett synbart tecken på att Roos nått en högre pinne på samhällsstegen var att han intogs i sällskapet Idka Dygden, skapat av Cronstedt till minne av dennes 1789 avlidna hustru. Sällskapet, organiserat i fem grader, var societetsbetonat men kom med tiden att samla många medlemmar, både herrar och damer. Syftet var att idka välgörenhet och skapa sällskapliga nöjen. Där fanns också en litterär anstrykning, fram till 1808 utgavs årligen en poetisk almanacka. Senare blev Idka Dygden mest känd som ett danssällskap som regelbundet ordnade baler i Rådhusets stora sal.¹⁸

Även om Elias Roos till både utbildning och profession inriktat sig på naturvetenskapliga ämnen så hyste han också humanistiska och litterära intressen. Även samhällsproblem av olika dignitet engagerade honom, han verkade ju under en dramatisk tid då både nationen och statsskicket låg i stöpsleven. Med dessa ambitioner var det naturligt att han, vid sidan av sin lärartjänst, drogs in i olika försök att utveckla Gävles och den omgivande provinsens spirande kulturliv. Hur tedde sig förutsättningarna för sådana aktiviteter? Något bör sägas om stadens kulturella infrastruktur såsom den såg ut kring sekelskiftet 1800.

Med sina drygt 5 000 invånare var Gävle då Sveriges femte största stad. Befolkningstillväxten var mycket god, trots åderlåtningen under finska kriget hade invånarantalet redan 1815 ökat med mer än tusen

personer. Befolkningen, där hantverkarna med underlydande, sjömännen, änkorna och pigorna var numerärt dominerande grupper, bodde mestadels i låga trähus. Gavleån delade staden, den norra stadsdelen var nästan dubbelt så stor som den södra. Det adliga inslaget var obetydligt, präste- och läroståndet litet, det senare uppbars av färre än 50 personer. Staden behärskades av borgerskapet, särskilt dess handlande skikt med de välkända handelssläkterna i spetsen: Brändström, Elfstrand, Eckhoff, Ennes, Sehlberg, Garberg, Valley och andra.¹⁹

I Gävle utgavs varje lördag en lokaltidning, den av Ernst Petter Sundqvist 1783 grundade *Gefleborgs Läns Weckoblad* (som den hette 1805–15, namnet ändrades vid flera tillfällen). Dess titel uttryckte en ambition att vara ett organ inte blott för staden, utan även för den omgivande provinsen. Efter en nedgångsperiod fick *Weckobladet* en nytändning då det 1803 övertogs av sonen Carl Gustaf Sundqvist, borgmästare i Hedemora men nu återkommen till sin hemstad. Även Elias Roos kunde konstatera att ”denna veckoskrift mycket förbättrats” sedan sonen tagit över. Sundqvist junior försökte göra det fyrsidiga bladet till både ett annonsorgan och en lokal nyhetstidning för hela länet med sakliga notiser och artiklar. Debatt-, kultur- och underhållningsmaterial tilldelade han däremot en undanskynd roll. Mot rikets ledning, länsstyrelsen och andra myndigheter var Sundqvist alltid strikt lojal, något annat var ej heller möjligt med hänsyn till den starkt beskurna pressfriheten. Nyheter om krig och fred, Gustaf IV Adolfs avsättning, Fersenska mordet och andra rikshändelser

lät han meddela med stor fördröjning och endast i form av officiella kungörelser. Under kriget 1808 utgav Sundqvist ett särskilt bihang med krigsnyheter där kommunikéerna varvades med patriotiska hyllningsdikter. Den information som nådde Gävleborna via ortspressen var således hårt styrd. För att få en djupare kunskap om den militära och politiska utvecklingen fick medborgarna, utöver rykten och hörsägen, lita till de tidningar som från Stockholm nådde staden.²⁰

Med sina 120 prenumererade exemplar (1803) var *Weckobladet* en dålig affär men det fungerade utmärkt som skyltfönster för Sundqvists mer lönsamma tryckeri, Sveriges nordligaste, och bokhandel. I varje nummer lät han publicera digra listor över nyinkommen litteratur, som fanns att köpa på tryckeriet. Någon annan boklåda fanns inte, även om olika kommissionärer då och då gjorde sina försök. En besläktad verksamhet fanns dock i de kommersiella länebiblioteken som i Gävle representerades av Jacob Gustaf Björnståhl. Denne flyttade 1801 sitt bibliotek, det rymde romaner, dramatik, historia, biografi och reseskildringar, från Uppsala till Gävle, där konkurrensen väntades vara svagare. Det ekonomiska utbytet blev likväl ringa. Björnståhl drog snart vidare men gjorde ett nytt försök 1816, nu för att inrätta en bokhandel.²¹

En stöttepelare i Gävles kulturliv, och vägledare för Elias Roos, var hans tolv år äldre yrkesbroder, apologisten Samuel Gestrin. Tillhörig en präst- och lärarsläkt blev Gestrin magister i Uppsala 1788 efter att ha disputerat på avhandlingar om Gävleskolornas historia. Han tjänstgjorde som

extra ordinarie amanuens vid Uppsala universitetsbibliotek 1793–98 för att sedan, fram till sin död 1815, uppbära apologistbefattningen i Gävle skola. I någon mån, kan tilläggas, för Gestrin ägnade mycket kraft åt att utverka många, långa och förlängda tjänstledigheter som 1809 övergick till en beständig frånvaro från arbetet. I staden hade han ärvt en gård i kvarteret bredvid Elias barndomshem. Gestrin var en kunnig biblioteksman och gjorde sig känd som en hängiven samlare av Gästrikelitteratur. Han testamenterade sin stora bok- och avskriftsamling till trivialskolan, där den dessvärre blev lågornas rov vid stadsbranden 1869.²²

Gestrin var trägen också som bibliograf och lexikograf. I hans till största delen otryckta produktion fanns bl. a. förteckningar över sällsynta böcker och över tusen artiklar om sedvänjor, inrättningar och uppfinningar, både i Sverige och utomlands. Det var en verksamhet som naturligen förde honom i kontakt med Carl Christoffer Gjörwell. De hade också en gemensam bekant i Gestrins styvfar Jean Melchior Schönstedt, lektor i vältalighet och poesi vid Gävle gymnasium och känd för vittra intressen. Född redan 1731 hade Gjörwell som outtröttlig tidskriftsredaktör och förlagsman sin storhetstid från 1760-talet och fram till Gustav III:s död. När Gestrin drogs in i verksamheten var Gjörwell, med två konkurser i bagaget, på väg in i en lugnare tillvaro i kretsen av sin familj, där inte minst den begåvade dottersonen Carl Jonas Love Almqvist utgjorde ett glädjeämne.²³

I samarbetet mellan Gestrin och Gjörwell spelade frågor kring bibliografi och boksamlade en viktig roll. Gestrins första

kontakt med Gjörwell skedde brevlades 1793 inför en akademisk disputation som genomfördes senare samma år. Avhandlingen avsåg att beskriva rara svenska böcker och Gestrin behövde Gjörwells hjälp med en undersökning av några arbeten, så sällsynta att han ej sett dem. Deras informationsutbyte återupptogs 1804 och fortsatte sedan till Gjörwells död 1811. Det kom också att utökas till skilda närliggande ämnesområden. Till Gjörwells sista större tidskriftsprojekt, *Brefväxling* (1798–1808), bidrog Gestrin med en längd över "Bibliothecarier vid Upsala Academie". Gjörwell passade då den publicerades på att i en förklarande not prisa sin vän från Gävle som "har gjort och fortsätter dagligen samlingar uti svenska särdeles lärdomshistorien som är av mycket värde".²⁴

En gemensam tanke hos Gjörwell och Gestrin, mest ihärdigt framförd av den förre, var att i Gävle skapa ett "litteratursällskap" med programpunkter som handskriftsutgivning, lånebibliotek och utbyte av böcker och bibliografisk information. Med början i januari 1807 skedde ett livligt meningsutbyte de bägge vännerna emellan om sällskapets namn, syfte, stadgar och ledamotsrekrytering. I namnfrågan var förslagen många, bland dem "Nyttan och Nöje", "Historiska och Ekonomiska sällskapet", "Sällskapet för nyttiga kunskaper" liksom det mer kryptiska "Öfnings-Sällskapet F.S.L.", där förkortningen skall tydas För Svensk Litteratur. I det löpande arbetet användes benämningen "litteratursällskapet". Diskussionen om namnet avspeglar i viss mån den dramatiska politiska utvecklingen. Inför finska kriget efter-

lyste Gestrin en "patriotisk benämning" och sade sig sträva mot en "inrättning som har fäderneslandets historia och vältrefnad till huvudföremål". Efter statsvälningen 1809 gavs däremot utrymme för mer politiskt radikala förslag och några ledamöter sades vilja ersätta den då aktuella benämningen "Landtmanna sällskap" med "Medborgersmannasällskapet i Gefle". Det är oklart om namnfrågan någonsin fick sin slutliga lösning men verksamheten kom att gå till eftervärlden under namnet Sällskapet För Svensk Litteratur (F.S.L.)²⁵

De bägge vännernas entusiasm inför föreningsbildandet förefaller inte ha delats fullt ut av det kulturbärande skiktet i Gävle. Sedan tillstånd utverkats från landshövdingen Cronstedt gjordes ett första försök i juni 1807 men på grund av bristande närvaro och oenighet stiftarna emellan fick frågan falla. Vid en sammankomst i december samma år, under presidium av Johan Stenfelt, rektor för trivialskolan och Elias Roos mentor, och med slottsprekanten Per Molin som sekreterare, skedde dock en framryckning. Gestrin utsågs till bibliotekarie och stiftarna enade sig om principerna för rekryteringen av ledamöter till det ännu så länge hemliga sällskapet. När ett antal tänkbara kandidater "bebrevades" – uttrycket är Gestrins – följande år hade ambitionerna också utsträckt till huvudstaden. Vid sidan av lokala krafter som Sven Johan Collin och Jonas Boman, kolleger till Elias Roos i Elementarskolan, kallades också Gjörwells lärjungar Jacob Björkegren och Peter Adam Wallmark, bägge bibliotekarier vid Kungliga biblioteket i Stockholm. Senare tillkom ytterligare tunga namn inom Gjörwells

krets som kanslirådet Anders Schönberg och Elias gode vän Carl Ulric Broocman. Förankringen i rikets centrum var en tanke som länge hade föresvävat Gjörwell. Redan innan sällskapet konstituerats sökte han råd och sanktion hos två tunga makthavare på central nivå, hovkanslern Lars von Engeström och kanslipresidenten Fredrik Wilhelm von Ehrenheim. I Gustaf IV Adolfs Sverige sågs föreningsbildande utan stöd uppifrån som ett kontroversiellt och farligt företag.

Elias Roos tillhörde inte de ursprungliga stiftarna men ingick i den krets av 16 i Gävle boende ledamöter som upphovsmännen kunde räkna in sommaren 1808. I december samma år fick Elias brevlades Broocmans stöd för sällskapets aktiviteter och följande höst ansvarade han för att Gjörwells genealogiska tabeller distribuerades till stadens skol- och gymnasiestat. Elias Roos var då också engagerad i den segslitna frågan om sällskapets stadgar. Allt sedan tanken på ett litteratursällskap uppkom hade Gjörwell och Gestrin utväxlat en rad olika förslag till "stadgar och puncter". Omsider vidgades kretsen till en kommitté om fem man där boktryckaren Carl Gustaf Sundqvist samt lärarna Collin och Roos drog det tyngsta lasset. Efter 10 à 12 särskilda överläggningar kunde dessa i februari 1810 presentera ett "project" till ny konstitution att behandlas "in pleno". Även ledamöterna i huvudstaden fick ta del av förslaget varvid ett antal "erineringar och propositioner" inkom från kanslirådet Schönberg, som önskade ge sällskapet en "economisk" inriktning. Kritiken från Schönberg synes ha nedstämt

upphovsmännen och bidrog till att sammankomsterna upphörde.

Bland det tilltänkta sällskapets uppgifter ingick dels att bygga upp en boksamling, dels att upprätta en "bokförsäljnings-catalog" över dubletter och annat material "utom sällskapets samlingskrets". I förlängningen fanns planer på en "Läse-inrättning", vilket får förstås som en offentlig biblioteksverksamhet. Till sällskapets bibliotek inflöt också ett och annat verk, med Gjörwells *Brefväxling* som första accessionsnummer. Det följdes av donationer från Björkegren, Wallmark och andra intresserade. Särskilt generös var Gjörwell som utöver sin egen produktion också utan dröjsmål översände sitt barnbarns Love Almqvists disputation i Uppsala 1810. Wallmark bidrog också med ett inträdestal som upplästes vid en sammankomst sommaren 1808. För att informera ledamöterna om verksamhetens utveckling lät Gestrin distribuera "circularer", som utkom ett okänt antal gånger.

Elias Roos roll i sällskapets förvärvsverksamhet var inte oväsentlig eftersom "paqueter eller remisser på Gefle" i Stockholm inlämnades hos hans sväger, fabrikören Georg Lundqvist på Klara västra kyrkogata. Det var sedan Elias som kvitterade försändelsen för litteratursällskapets räkning. Efter Lundqvists bortgång 1810 övergick uppdraget i Stockholm på änkan.

Trots många goda krafter ansträngningar fick litteratursällskapet aldrig någon riktig styrfart. Gjörwell gick bort i augusti 1811, djupt sörjd av Gestrin som varit hans discipel i 18 år och av honom fått mer än hundra "muntra och upplysande brev". Även Gestrins hälsa vacklade. Sedan han

1809 hade beviljats beständig tjänstledighet var Gestrin bl. a. sysselsatt med att försälja en mindre del, omkring 340 volymer, av sitt rika bibliotek till generalen J P van Suchtelen, mer än framgångsrik rysk förhandlare vid Sveaborgs kapitulation och från 1810 Rysslands ambassadör i Sverige. I den samling han sedan testamenterade till trivialskolan, som början till dess skolbibliotek, ingick 161 volymer från litteratursällskapets bibliotek. Sällskapets eftermäle blev knappast imponerande. Den tryckta katalogen över Gestrinska biblioteket meddelar lakoniskt om sällskapet att det "stiftades i Gefle 1809, men upphörde snart efter en kort och obemärkt tillvaro".²⁶

Sin höga ålder till trots var Gjörwell fortsatt nyfiken på världen och hade många frågor om sakförhållanden och stämningar i Gävle, inte minst i anslutning till krigshändelserna. Gestrin sökte att efter förmåga gå sin frågvisse vän till mötes men fann det snart lämpligt att överlåta besvarandet på sin "vän och landsman" Elias Roos. Det var således Elias som efter årsskiftet 1808–1809 för Gjörwells räkning fick utreda så skilda ting som *Gefleborgs Läns Weckoblads* numrering, röstberäkningen vid stadens prästval och gymnasiebyggnadens kondition. Han kunde också avslöja upphovsmannen bakom "Sången till finska nationen", ett skaldestycke som transporterats från *Weckobladet* till *Stockholms Posten*. Författaren var yrkesbrodern Sven Johan Collin, nyvald ordförande i litteratursällskapet och "den praktiserande poeten här i Gävle", som Elias uttryckte det, med tillägget: han "saknar väl ej sina critici men i allmänhet skäras här endast fredsamma

pennor".²⁷

För att stärka de hårt trängda trupperna i Finland drogs i september 1808 stora styrkor samman i Gävle. Under en dryg vecka anlände över 6 500 man från olika regementen för att överskeppas till krigsskådeplatsen. Genom oklar ordregivning, usla fartyg och lynnigt väder kom operationen att utvecklas till en tragedi. Ett av skeppen, briggen Fru Margaretha, krossades mot ett grund vid Limön i Gävlefjärden och nära hundra man från Livgrenadjärregementet drogs under fasansfulla förhållanden ner i djupet. Andra inhyrda Gävleskutor gick på grund och sjönk utanför Kaskö på den finska sidan. Sedan undsättningsexpeditionen avbrutits inkvarterades trupperna i Gävle där en förödande epidemi, fältsjukan, snabbt spred sig. Provisoriska sjukhus fick hastigt ställas i ordning, bl. a. i gymnasiebyggnaden. I ett senare skede drabbades även civilbefolkningen. De döda kunde räknas i åtskilliga hundratal.²⁸

Att den vetgirige Gjörwell livligt intresserade sig för denna dramatiska händelseutveckling är givet och både Gestrin och Roos sökte hålla honom informerad. Sjökatastrofen inträffade den 2 oktober och några veckor senare översände Gestrin senaste nummer av *Weckobladet*, kompletterat med ett eget tillägg, där basfakta om det "rysliga skeppsbrottet" meddelades. Efter årsskiftet trädde Elias till med en detaljerad skildring, som han ställde till Gjörwells fria förfogande blott "icke mitt namn för denna eller annan förtroende uppgift genom trycket blir bekant". En angelägen uppgift för både Gjörwell och Elias Roos var att klarlägga omständigheterna kring den

unge löjtnanten Bernhard Otto De Geers död. Som officer och adelsman var De Geer den högst rankade bland de drunknade vid Limön och hans jordfästning skedde under särskilda hedersbetygelser.²⁹

När Elias Roos i februari 1809 tog kontakt med Gjørwell var syftet dock inte i första hand att svara på frågor utan att inleda en kommissionsförsäljning från dennes betydande lager av osålda förlagsprodukter. Genom annonser i Stockholmspressen hade Gjørwell inbjudit till en "Rabat-handel" där kunderna med hjälp av en tryckt katalog kunde rekvirera hans arbeten, från "landsortherne" hos honom själv och i Stockholm via en Fru Drake på Stora Nygatan 120. Ett försäljningsuppdrag av liknande typ, det gällde då Gjørwells *Brefväxling*, hade för Gävles del tidigare vilat på Gestrins styvfar Schönstedt, tyvärr med ett nedslående resultat. Elias tog sig ändå an uppgiften som Gjørwells kommissionär med viss entusiasm. Han införskaffade böcker, gravyrer, prenumerationsssedlar m m för ett betydande belopp, kvitterade ut en provision av okänd storlek och lät införa en annons i *Weckobladet* om "saluböckerna". Samtidigt var han väl medveten om litteraturens svaga ställning i det hårt kommersialiserade Gävle, vilket meddelades Gjørwell i de kärnfulla satser som lyftes fram inledningsvis. "Icke alltid har denna teckning tillhört Gefle", fortsatte Elias, och "hoppet säger: den skall ej alltid höra dit – O! att tröstande tiderne ej vore långt borta!". Rekvisitionerna lät också vänta på sig, men omsider kunde beställningar noteras; som avnämare anför Elias lärarkollegerna Stenfelt och Collin, liksom grosshandlaren Garberg. Han hade också

förhoppningar om att kunna knyta upp sin svåger, kakelugnsmakaren Lundqvist i Stockholm. Efter ett knappt halvår lät han annonsera rabatthandelns upphörande och i augusti 1810 returnerade han med några elevers hjälp vad som återstod av "salu-lagret".³⁰

Med detta extrajobb i bokbranschen knöt Elias Roos an till en verksamhet som han, vid sidan av sin lärartjänstgöring, bedrivit under lång tid. I *Weckobladet* lät han återkommande införa annonser om olika trycksaker, vid ett tillfälle utlovade han också en "särskild tryckt förteckning" över sina "saluböcker". Utbudet synes snarare ha kompletterat än konkurrerat med Carl Gustaf Sundqvists betydligt mer omfattande bokhandel och stod i uppenbart samband med Elias anställning i Elementarskolan. Enligt skolans stadgar tillkom det eleverna själva att anskaffa "behövlige böcker och andra för ungdomens undervisning nödige hjälpredor". Det är antagligt att Elias hade en funktion i denna läromedelsförsörjning och att han sedan gav den läsande allmänheten möjlighet att ta del av utbudet. Där ingick "ätskilliga läroböcker, grammatikor och lexika", ofta hämtade från Carl Erik Deleens tryckeri- och förlagsrörelse i Stockholm. I handels- och sjöfartsstaden Gävle bör det ha funnits ett visst intresse för de engelsk-, fransk-, tysk- och italiensk-svenska ordböcker som Elias erbjöd liksom för Daniel Djurbergs skolatlas och Fabian Casimir Roswalls *Navigation, eller en sjömans hjälpreda, innehållande kort sammandrag af en praktisk teori i styrmans-konsten* (1806). Det ställdes stora krav på den som avsåg att ägna sig åt långväga handel, utöver

betydande språkkunskaper också en mängd andra färdigheter.³¹

Elias Roos ambitioner som bokhandlare sträckte sig även utöver läromedlen. Det material som tillhandahölls genom honom var av ett mycket varierat slag. Där fanns en nischprodukt som Christian Wählins *Handbok uti swenska kyrko-lagfarenbeten* (1799), ämnad för "herrar av prästeståndet", men också läsning för en bredare publik, exempelvis Johan Gabriel Oxenstiernas utgåva av Gustaf III:s skrifter (1–6, 1806–12) och Jöns Eric Angelinis översättningsarbete *Handbok för fruntimmer, i äldre och nyare historien* (1–10, 1804–14). Delar av utbudet var på ett eller annat sätt knutet till Gävle. Elias tillhandahöll översättningsarbeten av lokala krafter som Sven Johan Collin och Carl Johan Moberger, den senare director musices i staden och "amanuens" i litteratursällskapet. Återkommande lät han också annonsera vännen Carl Ulric Brocsmans *Berättelse om Tysklands undervisningsverk ifrån dess äldsta intill närvarande tider* (1–2, 1807–08) liksom dennes *Magasin för föräldrar och lärare* (1–2, 1810–12). Med den förödande stadsbranden 1776 i minnet var det säkert ett klokt drag av Elias att ta in Georg Palmérs *Nytt sätt att, utan watten, och med föga kostnad, hämma och utsläcka alla slags eldswådor* (1808).³²

I brev till Gjörwell värjde sig Elias Roos mot att kallas "vitter" men dolde inte att han själv i blygsam skala ägnat sig åt "vitterhetsövningar". Han lovade att "vid första lägenhet översända de få försök i bunden stil som jag vågat". Ett annat av hans projekt, livligt uppmuntrat av Gjörwell, gällde en teckning av Karl XII:s själsliv. Elias var

en stor beundrare av krigarkonungen, "detta ideal af kropps- och själsstyrka", och avsåg att förbereda sin analys av "den ojämförliche och aldrig nog begrätne hjälten" genom ett studium av Jöran Nordbergs och Voltaires skrifter i ämnet. Dessa planer tycks dock aldrig ha satts i verket.³³

Elias Roos litterära intressen avspeglades även i hans bokförmedling. Våren 1811 inbjöd han till prenumeration på *Phosphoros*, den publikation där de svenska romantikerna trädde fram på den litterära scenen. Med V F Palmblads och P D A Atterboms tidskrift *Phosphoros*, vars första nummer utkom i augusti 1810, intensifierades den tidigare pyrande striden mellan en äldre litteratursyn, främst företrädd av P A Wallmark, och de unga romantikerna, mellan den Gamla skolan och den Nya. Roos lät vid samma tillfälle även annonsera den kortvariga och mer lättsmälta *Elegant-Tidning*, som utgavs av samma romantiska krets. Skandaldrabbad var den då redan nedlagd, Elias sålde de 50 nummer som utkommit under 1810 för en riksdaler. Den romantiska kretsen, "fosforisterna", var inspirerade av tysk spekulativ filosofi och lyfte gärna fram tyska författare, som de ansåg vara förbisedda i Sverige. Elias anammade trenden och erbjöd Ludwig Theobul Kosegartens *Dichtungen* (1–8, 1811–13) liksom det av Uppsalatryckaren Emanuel Bruzelius utgivna *Bibliothek der deutschen Classiker* (1–76, 1811–21), den största förlagssatsning som dittills vågats i riket.³⁴

Romantikerna svärmade för nordisk forntid och götisk anda. Till strömningen räknas också kretsen kring Götiska förbundet, fastän dess medlemmar stod vid

sidan av de litterära striderna. De valde att istället sätta dyrkan av den nordiska forntiden i centrum för sitt intresse. Förbundet och dess närstående tidskrift *Iduna*, med Erik Gustaf Geijer som ledande skribent, tillkom 1811. Redan följande år och som ledamot nr 32 inträdde Elias Roos i Götiska förbundet där han inofficiellt gavs namnet "Wiger", ett uppenbart skämt med hans handikapp. Namnet kom dock aldrig att införas i förbundets originalmatrikel.³⁵

Trots motigheterna vid försäljningen av Gjörwells skrifter och trots den stora ålderskillnaden uppstod ett förtroligt förhållande mellan Elias Roos, då 32 år gammal, och den nära åttioåriga litteratören. De brevväxlade från februari 1809 till april 1811 och Elias gjorde personliga visiter i Gjörwells hem i Stockholm vid minst två tillfällen, sommaren 1809 och i januari 1811. Samuel Gestrin däremot besökte inte huvudstaden efter 1794.

Politiskt sett förefaller Roos och Gjörwell ha varit på samma linje i viktiga avseenden. De korresponderade under en period präglad av täta och dramatiska omkastningar. Det kan, som en bakgrund, vara lämpligt att antyda några hållpunkter i denna händelseutveckling. Vid slutet av 1808 överläts Finland upp till Kemi älv på ryssarna sedan de svenska trupperna evakuerats. I det egentliga Sverige formerades en i huvudsak militär opposition, med bas i västra armén, och den 13 mars 1809 arresterades kungen samtidigt som hertig Karl insattes som riksföreståndare. Riksdagen inkallades till den 1 maj; i stor hast utformades en ny konstitution, som den 6 juni godkändes av hertigen, omedelbart

hyllad som konung Karl XIII. Samtidigt och under fortsatta skärmytslingar avvecklades kriget med Ryssland, slutgiltigt genom freden i Fredrikshamn den 17 september, den hårdaste i svensk historia. I juli utsågs den danske prinsen Christian August till svensk tronföljare, han kom i januari 1810 till Sverige där han adopterades av Karl XIII under namnet Karl August, men avled på Kvidinge hed redan den 28 maj. Vid den därpå följande valriksdagen i Örebro fick tronföljdsfrågan efter komplicerade turer sin lösning genom att den franske marskalken Jean Baptiste Bernadotte den 21 augusti 1810 valdes till Sveriges tronföljare, han landsteg i Helsingborg den 20 oktober och adopterades under namnet Carl Johan.

En viktig fråga för kuppmännen av den 13 mars 1809 var tryckfriheten. "Järnåren", perioden före Gustaf IV Adolfs fall, hade präglats av en långtgående censur. Redan den 25 april lät den nya regimen frigiva tryckfriheten och i 1809 års regeringsform upphävdes censuren. I mars 1810 trädde en ny tryckfrihetsförordning i kraft, den hade då i praktiken tillämpats sedan hösten 1809. Det stod nu var och en fritt att utge skrifter utan föregående granskning. Försäljning och utlåning av tryckta arbeten krävde inte längre särskilt tillstånd och tryckerierna frigjordes från det tidigare privilegie- och skråsystemet. Reformerna framkallade ett uppsving för den periodiska pressen och en våg av broschyrer och ströskrifter, ofta med ett djärvt utmanande politiskt innehåll. För utgivarna blev pappersbristen snabbt ett större problem än myndigheternas ingripanden.

Elias Roos noterade snabbt den ”fåg-
nande nyheten” från Stockholm om den
återinförda tryckfriheten och han, liksom
Gjörwell, försökte utnyttja det nyvaknade
politiska intresset. Redan i maj 1809
började Elias ta upp prenumerationer på
bondeståndets protokoll ”vid innevarande
högst märkvärdiga riksmöte” och i no-
vember samma år lät han annonsera även
borgarståndets protokoll. Gjörwell å sin
sida firade tryckfriheten genom att utge en
länge undertryckt text om den på Karl XII:s
tid fängslade men oskyldige överinspektorn
Brynolf Hesselgrens lidande. Skriften var
författad av Hesselgrens son Erik, biskop
i Härnösand till sin död 1803 men ti-
digare lektor vid Gävle gymnasium, vilket
kan ha sporrat Elias att ta in så mycket
som 50 exemplar. Elias gjorde reklam för
skriften i *Weckobladet* under åberopande av
att den var ”en av de ströskrifter som nyli-
gen under Tryckfriheten utkommit från
trycket”.³⁶

”Regementsförändringen” 1809, i hela
dess vidd, välkomnades av Elias Roos som
däri såg ”rikets frälsning ifrån en ryslig
våda” och dessutom räddade kungen från
smärtan att se ”fäderneslandet förstört av
våra hätskaste fiender”. Samtidigt krävde
han att den nya regimen skulle undersöka
”alla de förrädiska stämplingar som under
detta krig torde haft rum, alltifrån Sveaborg
och Åbo trakten in till Norska fjällen”, och
”till största delen vållat vår olycka”. Karl
Augusts död ett år senare var däremot en
händelse som Elias livligt beklagade och
som oroade honom: ”Hur snart skola väl
de moln skingras, som synas samla sig över
Schytiod”. Han fruktade utländska makt-

ers inblandning vid valet av ny kronprins
(”Bevare oss för att bli ryska vasaller eller
styvbarnskapet av en ny Calmare-union”),
samtidigt som han hoppades att Sverige
hade så mycket av inre styrka att självstän-
digheten skulle kunna bevaras, ”men då får
man ej sova middag på mjuka divaner”.³⁷

Om än principiella anhängare av ytt-
rande- och tryckfrihet var både Roos och
Gjörwell väl medvetna om de faror för egen
del som det politiskt labila läget kunde in-
nebära. För Elias fanns en särskild anled-
ning att se upp eftersom han aspirerade
på en tjänst inom det offentliga skolvä-
sendet. Elias var också noga med att kräva
anonymitet när det gäller publicering av
uppgifter som han delgav Gjörwell. Vid
ett tillfälle markerade han med ”delinea-
tur” sådant som ”icke på något sätt” borde
bekantgöras och avslutade skrivelsen med
en anhållan ”att mina rader måtte lämnas
åt elden och förgängelsen”. Dessa försik-
tighetsmått till trots oroades Gjörwell, som
upplevt åtskilliga politiska omkastningar, av
sin unge väns frispråkighet och uppmanade
honom att ”i en betänklig tid vara varsam
i pennan”. Elias Roos upptog förmaningen
”med erkänsla”, men ville inte frångå sin
principiella hållning: ”jag har alltid yttrat
mig fritt ut i det jag haft någon förmåga att
inse – men då jag ej förstått en sak, tiger
jag”. Han ville inte förneka sin ”karaktär,
som är öppen och i anseende till min ringa
person utan fruktan, även i så kritiska tider,
då andra icke våga tala ett ord”.³⁸

Noter

- 1 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 30 juni 1809, Ep G 7, vol 39, KB. I C C Gjörwells arkiv (Ep G 7) återfinns elva brev från Elias Roos till C C Gjörwell. I vol 39 (1809) finns sex brev, i vol 40 (1810) fyra brev, i vol 41 (1811) ett brev. Breven noteras fortsättningsvis endast med datum. M Hemström, "När kriget kom till Gävle 1808–1809" i *Från Gästrikland 2008* (2009) skildrar med detaljerade källhänvisningar Gävles roll i kriget men också hur staden demografiskt, ekonomiskt och socialt påverkades av krigshändelserna.
- 2 Elias Roos' lärarkarriär kan följas i *Uppsala ärkestifts matrikel 1820* (1820), 1830 (1830) och 1840 (1840). Han utnämndes till kollega i trivialskolans första klass 16 juli 1810, till vikarierande konrektor i trivialskolan 18 februari 1812, till kollega i dess tredje klass i november 1816 och till konrektor i högre lärdomsskolan 28 september 1825 (tillträdde 1827). Tjänstledig 1834 tillerkändes han följande år "beständig tjänstefrihet", men frånträdde slutgiltigt sin befattning först 1842. Roos utnämndes till apologist vid Katedralskolan i Uppsala 6 november 1818 (tillträdde 1820).
- 3 En utredning om släkten Roos, med källhänvisningar till kyrkobokföring och andra genealogiska källor, finns tillgänglig hos författaren. Släkten har tidigare också utretts av Oskar Rosman, se dennes släktanteckningar i volymerna B:42 och B:86, Rosmans släktarkiv, Visby landsarkiv. Avskrifter från släkttabellerna i Avskriftssamlingen, volymerna 103:1–103:2, Visby landsarkiv. Matthias Roos inskrevs i Visby sjömanshus 1758, se Visby sjömanshus inmönstringsrullor 1753–1910, D1a: 1, p 153, samt Visby sjömanshus inmönstringsbok 1761–1777, D1a: 2, allt i Visby landsarkiv. Uppgifter om hans förehavanden under gesällären ges i N Englund's artikel "Hantverksläkter i Gefle på 1700-talet" i *Gästrikländska hembygdsböcker*, 2, 1932, s 106 f. Det lokala skräväsendet behandlas i B Hellner, "Skrå och hantverk" i *Ur Gävle stads historia*, ed Ph Humbla (1946). Översikter över det gotländska näringslivets utveckling från 1645 och framåt ges i artiklar av S Gerentz (Handel och sjöfart från 1645) och R Steffen (Industri och hantverk) i *Boken om Gotland*, 2 (1945). Där berörs också tunnbinderiet.
- 4 Matthias Roos, hans familj och anställda, kan följas i husförhörslängderna: Gävle AI:1 (1783–89), p 13; AI:3b (1795–1802), p 30; AI:4c (1802–06), p 25; AI:5c (1806–11), p 24. För åren 1790–94 saknas husförhörslängd för stadens andra kvarter, där Roos var bosatt.
- 5 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 1 maj 1809.
- 6 Skolväsendets historia i Gävle utreds i G E Lundén, "Kyrkor och skolor" (*Ur Gävle stads historia*, 1946), och mer grundligt i dens, *Bidrag till Gävle skolans historia*, 1 (1930).
- 7 En utgåva med utförliga kommentarer av A Uddholm återfinns i *Från Gästrikland 1991–1992* (1993), s 44–84. Skriften har också publicerats i *Gefle Dagblad* nov-dec 1965 och i en volym utgiven av B R Hall: *Läroverksminnen: skildringar av f.d. elever och lärare* (Årsböcker i svensk undervisningshistoria, 37, 1933), s 34–82. P-J Ödman, *Kontrasternas spel: en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, 2 (1995), s 385 f.
- 8 Elias Roos inskrevs i gymnasiet 18 juni 1793, se *Gävle gymnasiums matrikel 1669–1849*, ed A Lenner o E Wikén (1969), s 128.
- 9 Elias Roos inskrevs vid Uppsala universitet 20 juni 1796, se *Uppsala universitets matrikel*, 3 (1925–46).
- 10 Om karriärmålet i brev från Elias Roos till C C Gjörwell 1 maj 1809. Brev från Elias Roos till J A Lindblom 16 mars 1818, Lindblomska brevsamlingen, Linköpings stiftsbibliotek. 1700-talets examensväsende behandlas i C Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 3:2 (1914), s 203–234.
- 11 Diputationsväsendet behandlas i Annerstedt, a a, s 169–203. Elias Roos' avhandlingar är noterade i G Marklin, *Catalogus disputationum ... Lidenianus continuatus* (1820).
- 12 Elementarskolans historia tecknas i D Elfstrand, *Gefle elementarskola och Athenæum* (1928) och Lundén, a a (1946), s 551 ff. Se även P Elfstrand, "Peter Brändström" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 6, 1926).
- 13 Elias antogs av Elementarskolans direktion den 2 juli 1803, om detta och hans tjänstgöring m m, se Elfstrand, a a (1928), särsk s 52 f och 103.
- 14 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 1 maj 1809.
- 15 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 22 juni 1809 och 22 aug 1810.
- 16 "Berättelse om Elementar-Skolan i Gefle" trycktes i *Magasin för föräldrar och lärare*, ed C U Broocman, band 2, häfte 1 (1812), s 58–71.

- Artikeln refereras i Elfstrand, a a (1928), s 88–95, citerat omdöme om dess anonyma upphovsman finns på s 95. Se även K Nordlund, "Carl Ulric Broocman" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 6, 1926). En skildring av Elementarskolan omnämns i brev från Elias Roos till C C Gjörwell 1 maj 1809 och 31 maj 1810. Broocman omnämns i brev från Elias Roos till C C Gjörwell 30 juni 1809.
- 17 Brändström avled 22 augusti 1809 och hans begravnin berörs i brev från Elias Roos till C C Gjörwell 30 augusti 1809. Om Cronstedt, se P Elfstrand och Å Stavenow, "Fredrik Adolf Ulric Cronstedt" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 9, 1931).
- 18 Idka dygden är upptaget i P G Berg, *Svenska ordnar, sällskaper och föreningar m m* (1873) samt i *Svenskt föreningslexikon*, ed B Åhlén (1952). Elias Roos efterlämnade ett medlemsbevis i form av ett silverkors i kedja. Korset är stämplat I L G, vilket står för Johan Lindgren, silversmed och mästare i Gävle 1797–1811.
- 19 Uppgifter om Gävles befolkning och dess sociala sammansättning ges i U I Nilsson, *Gävle på 1800-talet* (2006), s 16–18, samt i S Lundblad, *Hedersam handelsman eller verksam företagare: den ekonomiska kulturens omvandling och de ledande ekonomiska aktörerna i Gävle 1765–1869* (2007), särsk s 38–45 och 46–55.
- 20 Gävlepressen behandlas i G Hasselberg, "Press och litteratörer" (*Ur Gävle stads historia*, 1946) och i Nilsson, a a (2006), s 239–250. Detaljerade uppgifter om Weckobladet och dess krigsbihang i B Lundstedt, *Sveriges periodiska litteratur*, 1 (1895), s 108 f. *Bihang til Weckobladet, innehållande: Svenska Krigs-Nyheter* utgavs maj–november 1808, med 53 nummer. Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 2 februari 1809.
- 21 B Boëthius, "Jacob Gustaf Björnsthål" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 4, 1924). *Anteckningar om svenska bokhandlare intill år 1900*, ed I A Bonnier, 1 (1920), s 68 o 87 f.
- 22 Om Samuel Gestrin ges uppgifter i A Uddholm, *Från ärkebiskop till fakir: Gävles Vasa-skola och dess elever under fem seklar (1557–1990)* (1996) samt i C M Carlander, *Svenska bibliotek och ex-libris*, 1 o 3 (1904).
- 23 L Lindholm, "Carl Christoffer Gjörwell" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 17, 1969). Gjörwells och Almqvists relationer berörs senast i J Svedjedal, *Kärlek är: Carl Jonas Love Almqvists författarliv 1793–1833* (2007).
- 24 Brev från Samuel Gestrin till C C Gjörwell 16 maj 1793, Ep G 7, vol 27, KB. I C C Gjörwells arkiv (Ep G 7) återfinns ca 40 brev från Samuel Gestrin till C C Gjörwell. I vol 27 (1793) finns ett brev, i vol 35 (1804) finns ett brev, i vol 36 (1805–06) finns sju brev, i vol 37 (1807) finns sju brev, i vol 38 (1808) finns sex brev, i vol 39 (1809) finns fyra brev, i vol 40 (1810) finns åtta brev och i vol 41 (1811) finns sju brev. Breven noteras fortsättningsvis endast med datum. Bibliotekarielängden trycktes i *Brefväxling*, band 3, första häftet (1805), s 68 ff.
- 25 Skildringen av "litteratursällskapet" i Gävle är grundad på uppgifter i anförda brev från Samuel Gestrin till C C Gjörwell 1807–11 samt i brev från Samuel Gestrin till P A Wallmark 1808–11, P A Wallmarks arkiv, Ep V 4, vol 7, KB. Sällskapet synes icke ha behandlats i litteraturen.
- 26 *Katalog öfver Gestrinska biblioteket vid Gefle Trivialskola enligt testators förordnande på trycket utgiven* (1840–45).
- 27 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 2 februari 1809. Collin hade kommit till Gävle som informator hos grosshandlaren Pehr Ennes och tillhörde Elementarskolans första uppsättning av lärare. Han utnämndes 1809 till kyrkoherde i Osby och Loshult, se biografi i *Lunds stifts herdaminne*, serie 2, band 11 (2001), s 488–491.
- 28 Den olyckliga transporten behandlas i *Excel-lensen grefve A F Skjöldebrands memoarer*, ed H Schück, 3 (1904), s 54–80, liksom i regementshistoriker och annan militärhistorisk litteratur, t ex W Key, *Lifgrenadierregementet under krigsåren 1808–09* (1909), s 96–114, G Petri o H Levin, *Kungl. Första livgrenadjärregementets historia*, 4 (1962), s 330–334 och W Stenhammar, *Livgrenadjärregementets rustbållsdivision 1791–1816* (1932), s 134–148. Om Fru Margarethas undergång finns vittnesmål från två överlevande, den militäre befälhavaren ombord Johan von Feilitzen och brigadläkaren Hans Christoffer Kewenter, se J von Feilitzen, *Journal hällen under 1808–1809 års fälttåg* (1955) och Kewenters berättelse, refererad i *Svenskt biografiskt lexikon*, ny följd, 6 (1865–68). En modern sammanfattning av skeendet återfinns i Nilsson, a a (2006), s 21–31, samt i Hemström, a a (2009).
- 29 Brev från Samuel Gestrin till C C Gjörwell 24 oktober (med bifogat odaterat tillägg) och 12 december 1808, från Elias Roos till C C

- Gjörwell 2 februari (med fortsättning 9 februari och odaterat bihang) 1809.
- 30 Ett exempel på Gjörwells annonser finns i *Stockholms Posten*, nr 91, 21 april 1809. Schönstedts försök att sälja Gjörwells skrifter omnämns i brev från Samuel Gestrin till C C Gjörwell 11 juni 1805 och 24 april 1806. Elias' ansträngningar i samma syfte klargörs i brev från Elias Roos till C C Gjörwell 9 februari, 1 maj, 22 juni, 30 juni och 30 augusti 1809 samt 31 maj och 22 augusti 1810. Elias' annonser återfinns i *Weckobladet* för 15 april och 26 augusti 1809.
- 31 För perioden 1806–11 kan i *Gefleborgs läns Weckoblad* minst 20 av Elias Roos undertecknade annonser noteras. Elementarskolans läromedelsförsörjning reglerades genom kapitel 5, § 4, i skolans stadgar, se Elfstrand, a a (1928), s 215. B Möller, "Carl Erik Deleen" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 11, 1945).
- 32 Ur Collins produktion tillhandahölls dennes översättning av J C F Wittings *Katekes för lefnads-veit och lefnads-klockbet* (1806) och ur Mobergers en utgåva av H L Rohrmans *Kort method till en tjenlig choral-spelning* (1805).
- 33 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 30 aug 1809 och 31 maj 1810.
- 34 Annonser i *Weckobladet* 30 mars och 27 april 1811. Den skönlitterära romantiken, dess författare och bokproduktion studeras i P Söderlund, *Romantik och förnuft: V. F. Palmblads förlag 1810–1830* (2000). B Möller, "Emanuel Bruzelius" (*Svenskt biografiskt lexikon*, 6, 1926).
- 35 R Hjärne, *Götiska förbundet och dess hufvudmän* (1878), s 111.
- 36 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 1 maj 1809. Annonser i *Weckobladet* 27 maj, 8 juli, 26 augusti och 25 november 1809. [E Hesselgren,] *Berättelse om öfver-inspectorens vid kongl. Landtmäteri-contoret herr Brynolph Hesselgrens oskyldiga lidande åren 1716, 17 och 18; samt därpå följande uprättelse* (1809). Om Brynolf Hesselgren i artikel Hesselgren, släkt (*Svenskt biografiskt lexikon*, 18, 1969–71). Distributionen av skriften om Hesselgren tas upp i brev från Elias Roos till C C Gjörwell 30 juni 1809.
- 37 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 1 maj 1809 och 6 juli 1810.
- 38 Brev från Elias Roos till C C Gjörwell 2 mars, 1 maj och 22 juni 1809 samt 6 juli 1810. I ett brev (22 juni 1809) föreslår Elias att hans alster kan tryckas anonymt under signaturen R. alternativt –s, –s.

Personhistoria och Internet

Exemplet buntmakaren Herman Bergström

TOM ERICSSON

I min nuvarande forskning om svensk invandring till Paris under åren 1870 till 1914 fann jag i en fransk tidskrift, Archives commerciales de la France, en notis om en svensk buntmakare, Herman Bergström.¹ Jag hade tidigare stött på honom i den svenska Sofiaförsamlingens i Paris husförhörslängd. I notisen sades att Bergström hade startat ett företag tillsammans med en fransk kollega under namnet Chanel et Bergstrom. Det sades också att det var ett "Compagnie Franco-Suédoise", som verkade i päls- och konfektionsbranschen (fourrures et confectious). Företagets adress var 217, rue Saint-Honoré, men det hade också ett annex vid nummer 6 rue Michodière. Det senare var Bergströms bostadsadress. Startkapitalet angavs vara 35 000 francs.² Tidskriften kunde jag ta del av via en länk på Internet till Bibliothèque Nationale de France, där ca en miljon dokument finns tillgängliga och sökbara i den sk. Gallica-samlingen. Denna typ av dokumentsamlingar och andra typer av historiska källmaterial blir

alltmer vanliga på Internet. Tillsammans med de moderna historiska befolkningsdatabaserna som byggs upp inom det svenska forskarsamhället öppnar sig numera helt nya möjligheter för den personhistoriska forskningen. Vid t.ex. den Demografiska Databasen (DDB) vid Umeå universitet, Demografisk Databas för Södra Sverige (DDSS) och Rotemansarkivet i Stockholms stadsarkiv finns det samlat och tillgängligt, via Internet, en ofantlig mängd personuppgifter, som gör det tidigare mödosamma insamlade av personuppgifter från våra kyrkböcker betydligt enklare, eftersom källmaterialet är samlat på ett och samma ställe. Skilda personuppgifter är dessutom länkade till varandra via personnummer och/eller identitetsnummer.³ Det underlättar på ett helt annat sätt än tidigare att följa en enskild person över tid. Den begränsning som finns ligger först och främst i att personuppgifterna endast hänför sig till individens tid i församlingen eller den region som täcks av databasen.

Demografiska Databasen vid Umeå universitet

Demografiska Databasen har registrerat församlingar inom Skellefteå-, Sundsvalls- och Linköpingsregionerna.⁴ Förutom dessa områden finns ytterligare 15 församlingar i den sk. Norra inlandsregionen som upp-tar flera församlingar med stor samisk be-folkning samt sex enskilda församlingar spridda över hela Sverige. Uppskattningsvis finns ungefär en miljon individer sökbara i databasen. Tidsmässigt rör det sig om en period från tidigt 1600-tal till ca. 1900, men med koncentration till 1800-talet. Vid DDB finns ett särskilt sökprogram, Indiko, som kan användas via Internet.

Demografisk Databas för Södra Sverige

Demografisk Databas för Södra Sverige täcker Skåne och Blekinge. Senare skall också församlingar i Halland ingå. Här är dock inte de olika källorna länkade till varandra utan man söker i respektive ministeriallängd, födelse- och dopboken, lysnings- och vigsellängden, död- och be-gravningsboken och in- och utflyttnings-längden. Även här är det fråga om en lång tidsperiod. När den är färdig skall det finnas individuppgifter för perioden 1650–1900. Databasen kan sökas via länk på Lands-arkivets i Lund hemsida.

Rotemansarkivet

Databasen bygger på det källmaterial som tillkom år 1878 när en helt ny organisa-tion för folkbokföring skapades i Stock-

holm, Rotemansinstitutionen. Då övergick ansvaret för folkbokföringen från försam-lingsprästerna till särskilt utvalda rotemän. Rotemansinstitutionen varade fram till år 1926. Sedan slutet av 1970-talet har per-sonal vid Stockholms stadsarkiv arbetat med att föra över uppgifterna i Rotemans-arkivet till en databas. Via Stockholms stadsarkivs hemsida finns en direkt länk till Rotemansarkivet och andra källor som rör Stockholms historia.⁵

Annat personhistoriskt material

När en person lämnar dessa geografiska områden som täcks av databaserna måste dock historikern gå tillväga på samma sätt som tidigare, nämligen söka i kyrkböck-erna i den församling som anges som ut-flyttningsort. Men även här underlättas den personhistoriska forskningen, då ett mycket stort antal av de svenska församlingarnas husförhörslängder/församlingsböcker och ministeriallängder finns tillgängliga på Internet genom Riksarkivets och SVAR:s filmning av dessa. På datorskärmen fram-träder sidorna i dessa källor som vanliga bilder, vilket endast innebär att den dator man använder måste ha den nödvändiga programvaran för att dessa skall kunna gå att läsa. Vissa kostnader för att få tillgång till källorna kan också förekomma, men arkiv och större bibliotek brukar i allmän-het ha fri tillgång till dessa databaser och SVAR. Till detta kommer de sammanställ-ningar som gjorts av folkräkningarna under perioden 1860–1900.⁶ I det senare fallet varierar dock tillgängligheten något mellan olika län i Sverige. Det stora flertalet upp-

tar folkräkningarna 1880, 1890 och 1900, medan några även redovisar folkräkningen 1870 och i ett fall redovisas också folkräkningen 1860.

Inom den befolkningshistoriska forskningen har många frågeställningar fordrat att individer måste kunnat följas från "vaggan till graven" för att kunna belysa sådana historiska problem som anlägger ett livscykelperspektiv. Eftersom denna typ av forskning ofta är av kvantitativ natur, dvs. historikern behöver för sin analys ett källmaterial som speglar en större grupp av människor eller en delgrupp av människor som utmärks av att de delar vissa gemensamma historiska data, är den moderna tekniken ett ovärderligt verktyg. Men den tjänar lika bra de syften som lokalhistoriker och amatörforskare kan ha, då de intresserar sig för människor i deras närmaste omgivning, som släkt och vänner. Om dessa människors livscykel har präglats av en stor rörlighet, dvs. att de har flyttat mellan olika orter, kunde insamlandet tidigare i olika kyrkoarkiv av de uppgifter som behövdes ta mycket lång tid. Denna tidsåtgång kunde ibland medföra att forskarna övervägde om det var värt mödan att ge sig i kast med denna typ av kvantitativ historisk forskning, trots att den är mycket central inom historieämnet såväl i ett inhemskt som internationellt perspektiv.

Den omfattande historiska forskningen om den svenska Amerikaemigrationen hade sannolikt aldrig sett dagens ljus om inte det hade funnits eldsjälur som förstod värdet av det svenska historiska källmaterialet i ett internationellt komparativt perspektiv för att belysa detta stora problemkomplex.

Svenskarna var ju inte de enda som emigrerade till USA, men i de svenska arkiven fanns uppgifter om de svenska migranterna som man inte kunde finna på många andra håll i Europa. De svenska kyrkböckerna har ju den egenskapen att de inte bara redovisar individens demografiska data vid en given tidpunkt, som t.ex. censusmaterialet i många andra länder (motsvarande våra folkräkningar), utan också händelser och förändringar som har ägt rum över tid. Sett i ett längre tidsperspektiv var forskarna till en början hänvisade till kyrkböckerna i original, vilka förvarades i landsarkiven, därefter de mikrofilmer som mormonerna lät göra, som senare överfördes till microfiche och numera finns det stora flertalet kyrkböcker och ministeriallängder, som sagts, tillgängliga på Internet genom Riksarkivets och SVAR:s försorg.

För den personhistoriska forskningen har de nya lättillgängliga databaserna på Internet medfört att möjligheterna också har ökat att studera individer som i övrigt har lämnat få historiska källor efter sig. Det har alltid varit ett problem för historiker som varit intresserade att forska om enskilda individer och sociala grupper som befunnit sig längre ner i den sociala hierarkin, eftersom deras liv sällan avsatt några spår i traditionella historiska källmaterial som finns bevarade i arkiv och bibliotek. Dessa människor har dessutom sällan lämnat några andra personliga dokument efter sig som t.ex. dagböcker eller brev, eller andra skriftliga dokument, som gör det möjligt att rekonstruera deras liv mer ingående på samma sätt som varit möjligt med människor från samhällets högre sociala skikt.

Fasaden Jungfrugatan 13 i Stockholm där buntmakaren Herman Bergström en kort tid bodde. (Bilderna tagna 1961). Källa: Rotemansarkivet. Stockholmskällan.

För arbetare, lägre tjänstemän, hantverkare och bönder finns det ingen motsvarighet till "adelskalendern", där släktskap och andra basala demografiska data om enskilda individer kan inhämtas på ett mycket enkelt sätt. Det fick till följd att intresset bland svenska historiker för att studera dessa grupper länge var mycket litet. Men en intresseförändring kom att äga rum, som

kan förklaras både från ideologiska, teoretiska och vetenskapliga utgångspunkter. Den framväxande socialhistorien och den sk. "gräv där du står-rörelsen" var intresserade av att studera sociala och ekonomiska förändringsmönster som krävde helt andra historiska källor.⁷ Av de ovan nämnda grupperna var det endast bönderna som var väl dokumenterade i tidigare historisk

Bakgården Jungfrugatan 13 i Stockholm. Källa: Rotemansarkivet. Stockholmskällan.

forskning, då deras liv hade varit möjliga att studera i både offentliga och privata historiska handlingar, som t.ex. ägandedokument, lantmäterikartor, bouppteckningar etc.

Trots ett betydligt ökat intresse och ett ökat flöde av historisk forskning som har behandlat de breda folklagrens historia och personhistoria har det varit svårt att

på ett relativt enkelt och arbetsbesparande sätt forska kring enskildas eller grupperns historia, där ett livscykelperspektiv måste anläggas. I den forskning jag själv bedriver just nu som behandlar svensk immigration till Paris under åren 1870–1914, dvs. en period som sammanfaller med den stora Amerikaemigrationens mest intensiva år, ger den nya tillgängligheten av olika histo-

riska källmaterial som kan nås via Internet många fördelar. En del kan te sig tämligen banala medan andra har ett stort inflytande på hela forskningsprocessen. Innan jag går vidare vill jag ge ett exempel, den tidigare nämnde Herman Bergström, som visar hur relativt enkelt det kan vara att spåra en individ med utgångspunkt i de källserier och databaser som angetts ovan. Därefter skall jag sedan diskutera några källkritiska spörsmål som knyter an till källorna.

Buntmakare Herman Bergström

Bland de svenska immigranterna till Paris under 1800-talets sista årtionden fanns, som tidigare sagts, Herman Bergström.⁸ Den 12 mars 1888 skrev kyrkoherden Johan Hemberg in hans namn i den svenska Parisförsamlingens inflyttningslängd. Bergström hade utvandrat från Nyköpings stad och var född 1860 i Stora Tuna i Kopparbergs län. Från sin uppväxt i Dalarna hade det således gått 28 år innan han kom till Paris. Men vad hade han gjort före det? Det är nu som den nya tillgängligheten av olika historiska källmaterial på Internet underlättar spårandet av Bergströms förehavanden från Stora Tuna till Paris. Den första anhalten i kartläggningen av Bergströms förflutna blir att gå till födelse- och dopboken för Stora Tuna, som finns under rubriken kyrkoarkiv och Stora Tuna församling i Kopparbergs län på SVAR:s hemsida. Där får vi omedelbart veta att han inte hette Bergström från begynnelsen utan Andersson. Hans far var Fredrik Andersson och modern hette Stina Andersson och gården hette Westansjö no 15, vars gårdsnamn var Bergströms.

Därför fick han namnet Bergström.⁹ Vid 15 års ålder flyttade han till Gävle. Något yrke hade han inte, varför det står yngling i Gävle Heliga Trefaldighetsförsamlings inflyttningslängd.¹⁰ I Gävle stannade han i nästan två år innan han flyttade vidare till Uppsala år 1877. Han har då fått ett yrke som sade att han var i begynnelsen av en karriär inom hantverket. Han står antecknad som lärling.¹¹ I Uppsala blev vistelsen kortvarig, drygt ett år, innan det bar av till Stockholm. Så här långt har alla uppgifter hämtats via olika kyrkoarkiv som finns i SVAR.

Nu kan forskaren byta databas, eftersom Bergström borde finnas i Stockholms Historiska Databas. Så var också fallet och han kan återfinnas i Klara församling. Bergströms bostadsadress anges till Drottninggatan 10. Bergströms yrke har då preciserats till buntmakarlärling.¹² I Rotemansarkivet får vi dessutom tillgång till ytterligare uppgifter. Förutom de redan kända uppgifterna redovisas boendeuppgifter om Bergström, där bland annat fastighetsägarens namn och yrke redovisas. Fastighetens namn var Brunkhufvudet 2 och fastighetsägarens namn var körsnären David Forsell. Han var huvudstadens i särklass största körsnär med sammanlagt 50 anställda, 24 män och 26 kvinnor enligt Kommerskollegiums statistik över handlare och hantverkare. Även Kommerskollegiums arkiv över handlare och hantverkare finns tillgängligt via SVAR.¹³ Forsells hushåll var enormt, vilket framgår av folkräkningen 1880. Det omfattade familjen Forsell, man och hustru samt sex barn. Dessutom fanns där ytterligare tio personer, hustruns mamma och syster samt

tre sömmerskor, två pigor och tre lärlingar.¹⁴ Bergström var en av lärlingarna och ingick således i "mästarens" hushåll och arbetade hos honom på samma sätt som varit vanligt under skräväsendets tidevarv.

Bergström bodde i Klara församling i tre år innan han flyttade till Johannes församling i Stockholm. Det var i slutet av år 1881.¹⁵ Ett halvår senare ger sig Bergström iväg utomlands, till Schweiz. Han var nu körsnärsgesäll. Utlandsvistelsen varade flera år, för han återfinns först fem år senare i Johannes församling, då han inflyttade den 18 januari 1887 från Schweiz. Här är det givetvis fullt möjligt att han kom tillbaka till Sverige tidigare, för att återigen utvandra till Schweiz. Det är dock svårt att belägga. Sedan flyttade han vidare till Hedvig Eleonora församling, där han bosatte sig på Jungfrugatan 13. Fastighetens namn var Jungfrun 6 och huset ägdes av byggmästaren Carl Oscar Lundberg.¹⁶ Här får vi ytterligare information i Rotemansarkivet, där man ofta har kompletterat uppgifterna med andra typer av källmaterial, som t.ex.

fotografier och ritningar över fastigheter, eller hänvisningar till relevant litteratur om det berörda geografiska området. Därefter försvinner Bergström i huvudstadens olika befolkningshistoriska källor och det enda vi sedan har kunskap om är att han flyttade från Hedvig Eleonora församling till Nyköping i slutet av år 1887. Vistelsen blev kortvarig även där och år 1888 emigrerade han till Paris.¹⁷

En sammanställning av Bergströms flyttningsrörelser ser således ut som figuren nedan visar.

När Bergström anlände till Paris bosatte han sig i stadsdelen Montparnasse vid en gata som hette rue Campagne Première. I fastigheten nummer 8 bodde för övrigt många andra svenskar vid denna tidpunkt, bl.a. hans resesällskap från Sverige körsnären Konrad Helin och dennes hustru Olivia, född Åberg, som liksom Bergström hade utvandrat från Nyköping samt skomakaren Samuel Fritiof Nyhlin, som var gift med Olivia Helins syster. Uppgifterna återfinns vi i den svenska Sofiärforsamlingens

Figur 1. Herman Bergströms flyttningsmönster åren 1875–1888

<i>Från</i>	<i>Till</i>	<i>År</i>	<i>Yrke</i>
Stora Tuna (födelseförs)	Gävle	1875	yingling
Gävle	Uppsala	1877	lärling
Uppsala	Klara, Stockholm	1878	buntmakarlärling
Klara, Stockholm	Johannes, Stockholm	1881	ingen titel
Johannes, Stockholm	Schweiz	1882	körsnärsgesäll
Schweiz	Hedvig Eleonora, Stockholm	1887	buntmakeriarb
Hedvig Eleonora, Stockholm	Nyköping	1887	buntmakare
Nyköping	Paris	1888	buntmakare

Källor: SVAR och Rotemansarkivet.

kyrkböcker.¹⁸ Bergström flyttade sedermera till en helt annan del av Paris, det 2:a arrondissementet och nummer 6 rue de la Michodière, nära Operan, dvs. den adress som i inledningen angavs vara företaget Chanel et Bergstroms annex.¹⁹

Det går också att följa Herman Bergströms vidare leverne i Paris då han återfinns i den svenska Sofiaförsamlingens kyrkböcker fram till sin död i oktober 1923.²⁰ I dessa framgår att han gifte sig med en fransyska, Berthe Lambert, i juni 1892. Hon var katolik och född i Ouarville i departementet Eure et Loire sydväst om den franska huvudstaden. Några barn tycks de aldrig ha fått.²¹ Den 19 maj 1904 ansökte han hos det franska justitiedepartementet om att få bli fransk medborgare. I brevet hänvisade han till att han var gift med en fransyska och han hoppades att de franska myndigheterna skulle ställa sig positiva till hans ansökan och finna "une solution favorable".²² Så skedde också och de franska myndigheterna ställde sig positiva till Bergströms ansökan efter en ingående prövning. De franska myndigheterna ställde bl.a. en fråga om hans politiska hemvist sannolikt för att försäkra sig om att han inte var motståndare till den tredje republiken. Det var en period i fransk historia som kännetecknades av stor politisk turbulens och under 1890-talet satte såväl Dreyfusaffären och Fashodakrisen djupa spår i det franska samhället. I ett särskilt formulär fanns frågan: "Quelle est son attitude politique?" Som svar skrev den myndighetsperson som hade hand om medborgarskapsansökan, "nulle", dvs. Bergström hade inga politiska preferenser som invercade

negativt på hans medborgarskapsansökan. Det är också högst sannolikt att Bergströms ansökan behandlades välvilligt, då han var gift med en fransyska. Hustrun hade skrivit en liten notis om sig själv som hade bilagats ansökan, där hon sade att hon hjälpte sin make i arbetet och myndigheterna konstaterade, att "Elle aide son mari".

Vad kan man nu lära sig av detta?

För det första är samtliga här redovisade data om Herman Bergström hämtade från källmaterial och databaser som finns tillgängliga på Internet, med undantag för de uppgifter som inhämtats i franska arkiv. Alla uppgifter som förekommer om honom har givetvis inte redovisats, men genomgången visar likväl på den potential som den moderna tekniken har för den forskare som är intresserad av denna typ av historisk forskning. Det här innebär dock inte att sedvanlig historisk källkritik kan utelämnas vid läsningen av de uppgifter som inhämtas. Samma felaktigheter som redan förekommer i församlingarnas husförhörlängder och ministeriellängder kommer att upprepas i databaserna, då de är källtroga. När kyrkböckerna excerperades har man varit källtrogen, vilket innebär att uppgiften om t.ex. födelsedatum i födelse- och dopboken upprepas i databasen. Om olika födelsedatum förekommer i skilda längder väljer man ett av dem, med största sannolikhet uppgiften i födelse- och doplängden, eftersom den uppgiften bäst uppfyller samtidskriteriet.

Sen kan det ju alltid hända att den uppgift som återfinns i databasen likväl är fel

eftersom excerptisten helt enkelt har läst fel. I det stora flertalet fall är datorprogrammen så konstruerade att de upptäcker fel som rör numeriska uppgifter, men också andra typer av fel som inte är logiska, och då rättas det till. Däremot kan man ställas inför ett litet problem om ursprungsuppgiften i de kyrkliga källorna inte är fullständig, vilket inte är helt ovanligt ju längre bak i tiden vi kommer. Det finns många församlingar i Sverige som har samma namn. Det finns t.ex. två Nora, ett i Bergslagen som tillhör Uppsala stift och ett i Västernorrland som tillhör Härnösands stift, och två Nysättra, en församling i Uppsala stift och en i Luleå stift (före 1904 Härnösands stift). Då får man givetvis gå igenom kyrkböckerna i båda församlingarna, men de kan sökas via SVAR. Än värre blir det dock om det end-ast står att t.ex. en person är född i Stockholm, där antalet församlingar är mycket stort. Om tidsperioden sammanfaller med Rotemansarkivet, dvs. åren 1878 till 1926, är det normalt inget problem att hitta igen personen man söker. För tidigare perioder blir det mycket problematiskt, om det inte skulle vara så lyckligt att personen kan återfinnas i t.ex. något av de register över mantalsuppgifter som finns upprättade och som finns tillgängliga via Stockholms stadsarkivs hemsida på Internet. För åren 1821–29 finns ett register, men här saknas dock mantalslängderna. För åren 1835, 1845, 1860 och 1870 finns länkar till skannade mantalsuppgifter och för år 1855 finns hela hushållet upptaget tillsammans med födelsedatum. Sammantaget visar denna genomgång och det exempel som anförts, att den personhistoriska forskning-

en har en mycket stor potential att utvecklas och lyfta in nya sociala grupper för att därigenom skapa ökade kunskaper om det förflytna. Den kan ske genom att studera enskilda individer eller större grupper.

* Stiftelsen Riksarkivarie Ingvar Anderssons fond har genom ett stipendium möjliggjort delar av denna studie.

Noter

- 1 Buntmakare var äldre benämning på körsnär, som användes sedan 1500-talet, i början parallellt med *skinnare*. Jag har valt att använda mig av beteckningen buntmakare, då det är den första yrkesbeteckning Bergström har i källorna. Även det franska språket har två namn för buntmakare/körsnär, nämligen pelletier och fourreur.
- 2 <http://gallica.bnf.fr/>. Archives commerciales de la France. 22 juni, 1898.
- 3 För ytterligare information se respektive databas hemsidor: <http://www.ddb.umu.se>, [http://ddss.nu/\(S\(as4qm355bxqrea55yvkjks2h\)\)/swedish/default.aspx](http://ddss.nu/(S(as4qm355bxqrea55yvkjks2h))/) och <http://www.ssa.stockholm.se/sv/Anvand-arkiven/Sokvagar/Rotemansarkivet/>.
- 4 Ulla Nilsson, *Parish Records. 19th Century Ecclesiastical Registers*. Information från Demografiska databasen. Umeå 1993.
- 5 Olle Månsson, red., *Släktforska i Stockholm*. En handbok till arkiven, 2005. Stockholm: Prisma; Sven Sperlings, red., *Studier och handlingar rörande Stockholms historia VI*. Stockholm: Stockholms stadsarkiv, 1989.
- 6 Se www.svar.ra.se för vidare sökning.
- 7 Se t.ex. Sven Lindqvist, *Gräv där du står: hur man utforskar ett jobb*. Stockholm: Bonnier 1978.
- 8 Tom Ericsson, "Vägen till Metropolis. Svenska gesällvandringar vid sekelskiftet 1900", *Kulturella Perspektiv*, nr 3-4, 2008.
- 9 SVAR. Stora Tuna Kyrkoarkiv. Födelse- och dopböcker 1848-60, s. 203.
- 10 SVAR. Stora Tuna Kyrkoarkiv. Flyttningslängder 1848-77, s. 125. SVAR. Gävle Heliga

- Trefaldighets kyrkoarkiv. In- och utflyttningslängder 1875-80, s. 17.
- 11 SVAR. Gävle Heliga Trefaldighets kyrkoarkiv. In- och utflyttningslängder 1875-80, s. 20.
  - 12 Stockholms stadsarkiv. Rotemansarkivet. 019330020110.
  - 13 SVAR. Kommerskollegium. Kammarkontoret. Årsberättelser handlanden och hantverkare. Städer 1880.
  - 14 SVAR. Folkräkningen 1880. Stockholms stad.
  - 15 Stockholms stadsarkiv. Rotemansarkivet. 019330020110.
  - 16 Stockholms stadsarkiv. Rotemansarkivet. 103170230160.
  - 17 SVAR. Husförhörlängd för Nyköpings västra församling 1886-1890, s. 51.
  - 18 SVAR. Husförhörlängd för Nyköpings västra församling 1886-1890, s. 51.
  - 19 SVAR. Svenska församlingens i Paris kyrkoarkiv. Husförhörlängd 1878-1901. AI: 2, s. 6.
  - 20 Det är så långt jag haft tillgång till källmaterialet.
  - 21 SVAR. Svenska församlingens i Paris. Husförhörlängd 1901-1926, AII. 1, s. 9.
  - 22 Archives Nationales. BB.11.1237.

BJÖRN ELMBRANT

Stockholmskärlek. En bok om Hjalmar Mehr.

Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2010.

372 sid., illustr.

Hjalmar Mehr var en politiker av en sort som inte lämnar någon oberörd. Passionerad, beläst, kvick, slagfärdig, stor talare, internationalist och kommunalpolitiker i en och samma person. Ändå har den första biografien över honom kommit först nu, 30 år efter hans död. Vad beror det på? Kanske för att han också var omstridd, maktfullkomlig och ledare för en av de två fraktioner som kämpade om makten i Stockholms arbetarekommun efter Zäta Höglunds återkomst till socialdemokratin 1926, och som Torsten Nilsson utsågs att desarmera som ordförande 1945–1975. En annan förklaring kan vara att han på slutet av sin bana tappade greppet om tidsandan, och efter Almstriden, som han förlorade, tvingades lämna politiken och Stadshuset i Stockholm för en landshövdingepost.

För eftervärlden framstår Hjalmar Mehr som den stora symbolen för rivningarna i Stockholm under efterkrigstiden. Björn Elmbrant försöker nyansera den bilden. Han lyfter fram att citysaneringen drevs fram av företrädare för Folkpartiet i Stadshuset på 1950-talet. Även den legendariske Yngve Larsson, som fått ett annat eftermäle än Hjalmar Mehr. Det är en bild som jag också kommit fram till i min avhandling i statsvetenskap (*Politik och stadsbyggande. Modernismen och byggnadslagstiftningen*, 2009). Jag

har funnit att modernistiska stadsplanepprinciper fördes in i byggnadsstadgan 1931 under den liberala regeringen Ekman. Där föreskrevs att avståndet mellan byggnaderna skulle vara minst lika långt som husens höjd, och att husen skulle ha direkt solbelysning på fasaden. Det innebar att husen skulle vara fristående och uppställda efter solvinklarna. De här principerna blev sedan vägledande för saneringspolitiken, som inte bara handlade om att riva undermåliga bostadshus, utan till största delen om att ersätta den täta staden med den modernistiska idén om hus-i-park.

De modernistiska arkitekterna ville riva de gamla städerna, med undantag för det som idag är kulturminnesskyddat. Bostadssociala utredningen, där flera av de ledande modernisterna satt med, föreslog i sitt saneringsbetänkande 1947 att allt det som byggts före 1931 års byggnadsstadga skulle rivas. De ville också skärpa bestämmelsen från 1931 så att avståndet mellan byggnaderna skulle motsvara dubbla hushöjden. Remissinstanserna var kritiska till den skärpningen, men de stora avstånden kom ändå att präglade den nytillkommande förortsbebyggelsen genom att motsvarande krav fördes in i God Bostad, bostadsstyrelsens anvisningar till de statliga lånen på förslag av Saneringsutredningen på 1950-talet som leddes av Alf Johansson och Gunnar Weijke, generaldirektörer för Bostadsrespektive Byggnadsstyrelsen.

Den här bilden av Folkpartiet som pådrivande bakom citysaneringen präglade också Jan Björklunds, Birgit Friggebos och Jan-Erik Wikströms nekrolog i våras över Erik Huss,

som var borgarråd i Stockholm 1954–1959: ”De fyra första åren var han stadens finansborgarråd och 1958–59 kulturborgarråd. Som finansborgarråd var han ordförande i Nedre Norrmalmsdelegationen och ledde den nödvändiga upprustningen av huvudstadens kärna och inrättandet av ett modernt tunnelbanesystem.” (DN 24/3 2010, familjesidorna.)

Hjalmar Mehrs starka engagemang i citysaneringen kom när han blivit finansborgarråd 1958. Dessförinnan hade det varit Helge Berglund som för partiets del hade drivit på i rivningsfrågorna. Björn Elmbrant beskriver honom som rivningarnas genomförare och Yngve Larsson som förändringarnas ideolog (s. 165). När Gösta Bohman i början av 1960-talet, som ledare för högern i Stockholm, gick till attack mot rivningarna, så var det Helge Berglund och Joakim Garpe som var måltavlorna. Björn Elmbrant lyfter också fram att det fanns en konflikt mellan Hjalmar Mehr och dennes svåger, Albert Aronsson, som ville se företagets huvudkontor i förorterna, och ansåg att kontoriseringen i innerstaden skulle bromsas.

1962 lanserade Hjalmar Mehr i cityplanen en intensifierad sanering med fler trafikleder och parkeringshus och därmed fler rivningar, dessutom mer storskaligt planerad. Han lyckades också få storbanker som Skandinaviska Banken och Handelsbanken med på tåget. Björn Elmbrant beskriver taktiken som en strategisk allians med storfinsansen i machiavellisk anda. 1963 reviderades cityplanen i syfte att uppnå politisk enighet. Joakim Garpe och Yngve Larsson skrev i kompromissen att de nya husen skulle byggas

”i måttfull skala med bevarande av nuvarande hushöjder” (s. 177).

Efter Almstriden 1971 hade synen på saneringspolitiken förändrats och i de nybyggda miljonprogramsområdena hade problem med tomma lägenheter börjat visa sig. Men Hjalmar Mehr ledde inte uppbrottet, utan eldade på och var siste man på skansen, en snopen sorti av en snillrik taktiker.

Bakgrunden var att staden och det då nybildade storlandstinget planerade en tunnelbana till Nacka och de sydöstra förorterna, och att en tunnelbanestation skulle förläggas till Kungsträdgården. Trots att stadsbyggnadskontoret hade redovisat flera alternativa förläggningar av denna station, så band sig staden och landstinget för en lösning där almarna i Kungsträdgården skulle behöva fällas. Skälet var att SL hävdade att planen inte gick att ändra. De påstod att biljetthallen var färdigprojekterad och att storleken på den var nödvändig för att SL skulle få intäkter från kommersiella lokaler. Gatunämndens ordförande det, enligt Björn Elmbrant elfångda, socialdemokratiska borgarrådet Thorsten Sundström, ansåg att byggnadsnämnden och det folktoppartistiska borgarrådet Nils Hallerby lade sig i. Det var valrörelse (1970). Hjalmar Mehr var sjuk, och lät enligt Björn Elmbrant tjänstemännen bestämma. Fastighetsnämnden anslöt sig till gatunämndens ståndpunkt.

Statsvetaren i Stockholm Daniel Helldén har i sin doktorsavhandling, *Demokratin utmanas. Almstriden och det politiska etablissemanget* (2005), i detalj beskrivit stridens förlopp 1971. Hjalmar Mehr och socialdemokraterna i Stockholm,

som läste sig hårt vid att kalla protesterna för våldsaktioner riktade mot den parlamentariska demokratin, medan de borgerliga partierna i stadshuset intog en mer resonerande hållning, stod till slut helt isolerade. Hjalmar Mehr utsågs till landshövding en månad efter Almstriden. Björn Elmbrant ifrågasätter Thomas Halls bild att Mehr blivit landshövding därför att han blivit en belastning för regeringen. Han säger att Mehr fick frågan av Svante Lundkvist och Olof Palme strax efter nyår 1971, när han låg på sjukhus och var överansträngd. Han säger att Hjalmar Mehr flera år efteråt sagt att han kanske vänt frågan om han varit frisk.

Björn Elmbrant lyfter fram andra bilder av Hjalmar Mehr än de som vanligtvis kommer fram, redan i bokens titel, *Stockholmskärlek*. Hjalmar Mehr älskade sin stad. Han var djupt kulturellt intresserad och lämnade efter sig ett rikt arv, Kulturhuset, Stadsteatern, den kulturella utsmyckningen i tunnelbanan för att bara nämna några. Tillkomsten av storlandstinget och enhetstaxan i kollektivtrafiken, 50-kortet, var också hans idé. Här agerade han på ett ur Stockholms utgångspunkt mycket osjälviskt sätt. Staden mellan broarna skulle komma att bli mycket styvmoderligt behandlad av grannkommunernas företrädare när Storlandstinget väl var på plats. Här har Stockholm samma roll som nollåttorna har i riksdagen.

Björn Elmbrant beskriver också hur Hjalmar Mehr agerade för att rädda Gamla stan från grävsoporna. Stadsholmen som Le Corbusier ville riva och ersätta med en enda stor meanderformad byggnad. Bostadssociala utredningens

idé att riva hela Stockholms innerstad blev inte heller förverkligad. Istället påbörjades en ombyggnad av innerstadsbebyggelsen på 1970-talet, om än med drastiska metoder till en början, där lägenheter slogs ihop, befintlig köksinredning revs ut och mängder med smålägenheter försvann. Men innerstaden står, med undantag av gamla Klara, kvar.

Björn Elmbrants bok om Hjalmar Mehr är mycket välskriven. Den är skriven utifrån en djup kunskap om hur socialdemokratin fungerar. Men det djupaste avtrycket sätter han i sin beskrivning av hur en politiker som Hjalmar Mehr fungerar. Det reser frågor av generell natur om hur rollen som politiker är beskaffad, vad den gör av de människor som kommer in i den, liksom av vilka typer av personligheter det är som dras till politiken. Den väcker också frågor om hur ledarrollerna sett ut i olika tidsepoker. Det är en både rörande och stötande bild.

Stötande är bilden av hur Hjalmar Mehr behandlar sina medarbetare, som han förväntar sig ska ställa upp för honom i vått och torrt. Närhelst han kommer på en idé förväntar han sig att de ska infinna sig omedelbart och stå till tjänst, oavsett om de är på semester eller det är mitt i natten. Björn Elmbrant berättade på ett seminarium om boken på Södertörns högskola i våras hur det kunde gå till. Hjalmar Mehr brukade komma hem vid elvtiden på kvällen med portföljen full av handlingar. Då tog han sig ett varmt bad. Därefter umgicks han med sin hustru Liselott över en kopp kaffe. Då kunde det hända att han kallade medarbetare till sig. Vid ett sådant tillfälle ringde han till sin sekreterare en bit

efter midnatt. Hennes man svarade och Mehr sa "Nu får Vera ta ur papiljotterna och komma hit." Det gjorde Vera och de satt och pratade över kaffet en lång stund. Men den kvällen blev det ingen diktamen, varför Vera fick åka hem med oförättat ärende.

Det talas mycket om 40-talisterna idag, prop-pen Orvar, köttberg mm. Men om det var något som vi förkättrade 40-talister åstadkom så var det att göra upp med dylika auktoritära fasoner. Hjalmar Mehr var inte ensam bland beslutsfattare om att bete sig så.

Rörande är bilden därför att den samtidigt visar hur Hjalmar Mehr bokstavligen brände sitt ljus i båda ändar. Han drog på sig diabetes och fyra hjärtinfarkter. När han lämnade landshövdingeposten planerade han att skriva ned sina minnen, men orken räckte inte till. Han dog tidigt, 69 år gammal 1979. Hans hustru Liselott skaffade sig en älskare, men Mehr ville inte skiljas. Istället inledde han ett samarbete med älskaren, den ryske författaren Ilja Ehrenburg, som hade kontakter långt uppe i den sovjetiska hierarkin, även under Stalinepoken. Björn Elmbrant skriver att socialdemokratiska regeringar under en lång följd av år i olika frågor förhandlade med ryssarna via Ehrenburg med Hjalmar Mehr som mellanhand. Den beskrivningen säger också mycket om internationalisten Mehr, med ett brett internationellt kontaktnät.

Internationalisten som blev kommunalpolitiker. Björn Elmbrant beskriver hur Hjalmar Mehr var misstrodd av många inom det socialdemokratiska partiet. Den främsta positionen han hade inom partiet var i programkommissionen.

(Där var han med om att formulera 1960 års partiprogram. Det sista socialdemokratiska partiprogram som inleddes med en marxistiskt inspirerad historieskrivning. Min anm.). Men Elmbrant menar att Mehr hade en viktig rådgivande roll, både till Tage Erlander och Olof Palme. Det tog sig bl.a. uttryck när Folkpartiregeringen släpptes fram av socialdemokraterna 1978. Då förde Hjalmar Mehr underhandskontakter för socialdemokraternas räkning med Carl Tham, som då var partisekreterare i Folkpartiet.

Monica Andersson

PER WÄSTBERG

Hemma i världen. En memoar 1966–1980.

Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2010.
442 sid., personreg.

Tredje delen av Per Wästbergs memoarer – *Hemma i världen* – spänner över 14 intensiva år. När boken börjar är författaren 32, när den slutar 46. Under perioden har han hunnit med både skönlitterärt och kulturhistoriskt författarskap, journalistik, arbete inom International PEN, Amnesty International, International Defence and Aid Fund for Southern Africa (IDAF). Under åren 1967–78 var han ordförande i Svenska Pennklubben och president för International PEN 1979–86 samt 1989–90. Som chefredaktör för *Dagens Nyheter* med särskilt ansvar för kultursidan verkade han 1975–81. Därtill bröt

han upp från ett nästan tjugoförårigt äktenskap och inträdde i ett nytt, denna gång med författaren Margareta Ekström. Två barn föddes och växte upp i denna nya förbindelse.

Därtill genomförde han ett otal resor för skilda ändamål över stora delar av världen. Knappast någon svensk författare i Wästbergs generation torde kunna mäta sig med honom som världsresenär. Kontaktnätet med publicister, författare, politiska oppositionsmän, opinionsbildare och artister hade byggts upp tidigt genom studier vid Harvard och resor genom södra Afrika. De olika värven som funktionär inom International PEN och kommunikatör i kampen mot apartheidregimen i Sydafrika förde honom i kontakt med en lång rad kvinnor och män, vilka i många fall några årtionden senare kom att intaga framträdande poster i sina länders politiska liv. Wästberg tycks drivas av ett osläckligt intresse för individer likaväl som för samhällsfrågor. Det uppvaknande som vistelserna i Sydafrika och Rhodesia ledde fram till har fortsatt att prägla hans liv. Utan att tillhöra något parti, har han fortsatt sin personliga kamp mot rasism, kolonialism och utsugning. Att Olof Palme återkommande konsulterade honom när frågor om Tredje världen kom på tal förväran därför inte. Utan att själv ha försvarit sig åt socialdemokratien, tycks han under en följd av år ha varit ett slags informell rådgivare åt den svenska regering som mer än någon tidigare placerade landets politiska nav utanför det egna landets gränser.

Trots kringsynta och smärtfyllda omvärldspolitiska exkursioner har Wästberg likafullt aldrig övergivit sin inträngande kärlek till det privata

livet – en älskad kvinna, barn som förkroppsligar löften om en bättre framtid, en anonym medmänniska vilken som helst. Med genomskådande klarsyn och poetisk uppfinningsrikedom skildrar han en värld, där möjligheter hela tiden erbjuder sig även om de flesta av oss har lättare att se den triviala ondskan skymta bakom alla vackra utfästelser.

Hans skildringar av möten med intellektuella i Europa, Afrika, Sydamerika, Ryssland och USA är drabbande och intressanta. Insprängda anekdoter om svenska vettlösheter och tillkortakommanden i olika sammanhang får ofta läsaren att skratta högt. Skildringar av skilda geografiska och samhälleliga miljöer är fångslande. Han har varit där. Han vet vad han talar om. Ändå är olika personporträtt av personer som kommit i hans väg det jag mest stannat för: mötena med Klaus Rifbjerg, Günther Grass, Joseph Brodsky, Hans Magnus Enzensberger, Diana och John Collins, Sverker Åström, Per Gedin, Gerard Bonnier, Herbert Tingsten, Olof Lagercrantz, Oliver Tambo, Sven och Cecilia Lindqvist, Anders Wall, Jörgen Eriksson, Alva och Gunnar Myrdal, Wilhelm Odelberg, Ronald Segal, Anders Österling.

Med språket som instrument i syfte att förmedla det essentiella inom en personlighet, penslar Wästberg fram tydliga och gripbara konturer av olika människor. Kanske reducerar han, men han sviker aldrig de sanningar han själv bevittnat. I flera avseenden sammanfattar hans tredje memoarvolym viktiga skeenden under dessa intressanta år. För honom betecknar epoken i olika avseenden ett slags kulmen för

hans offentliga liv, för oss andra en händelsevit att dröja vid i tidskikaren. Att Wästberg varit en av det inhemska scenariots aktörer står utom allt tvivel. Hans vittnesbörd från dessa turbulenta år ger intryck av ärlighet och anspråkslöshet. Som skribent tycks han representera det bästa inom det vaga begreppet "humanism". Det svenska opinionslandskapet skulle ha framträtt som betydligt mer inskränkt utan hans rapporter. Utan att moralisera eller förenkla har han under ett halvt sekel berättat om förhållandena i en värld, som dessförinnan var fylld av förljugenhetens romantik. Han öppnade fönstret. Åtminstone på glänt.

Olof Hägerstrand

MOA MATTHIS

Maria Eleonora. Drottningen som sa nej.

Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 2010.
212 sid., illustr.

Få kvinnor i vår historia har väl blivit så hårt dömda av eftervärlden som Maria Eleonora, Gustav II Adolfs gemål och drottning Kristinas mamma. Bilden av den djupt, djupt sörjande änkedrottningen som efter makens död vid Lützen 1632 klädde både sig och sin bostad helt i svart, alltmedan hon hysteriskt gråtande vägrade att skiljas från det kungliga liket får väl närmast betraktas som en klassiker i svensk populärhistoria. Bilden av en helt okontrollerad

sorg, långt bortom hysterins gränser har ytterligare förstärkts genom skildringarna av hur Maria Eleonora bevarade den döde makens hjärta i ett skrin.

Mot den här bakgrunden är det kanske inte så märkligt att det inte har skrivits några mera omfattande studier av Maria Eleonora och hennes förvisso djupt tragiska tid som svensk drottning. Hon har sannolikt helt enkelt ansetts alltför ointressant vid sidan av storheter som Gustav II Adolf, rikskanslern Axel Oxenstierna och dottern Kristina. För många svenska historiker har Maria Eleonora varit en, förvisso fascinerande och udda, hysterika utan nämnvärd betydelse för utvecklingen utanför hennes egen kammare på Nyköpingshus. Detta har gällt i än högre grad sedan dottern Kristina på rådets initiativ skiljdes från henne, och hon inte längre kunde påverka tronföljarens uppfostran. Men är detta verkligt en korrekt bedömning? Genom Moa Matthis personligt hållna och välskrivna biografi över Maria Eleonora tvingas läsaren fundera över den frågan.

Moa Matthias avfärdar helt gängna generationers bild av Maria Eleonora som en djupt sörjande hysterika och frammanar istället bilden av en politisk-taktiskt ytterst kompetent kvinna, som dock var satt att verka i en miljö och mot sådana krafter att hon knappast hade någon möjlighet att gå segrande ur striden. En viktig förklaring till denna maktobalans är hennes bakgrund.

När Gustav II Adolf år 1620, efter många trassliga diplomatiska turer, fick sin brud från Brandenburg, så skedde det mot den uttalade

viljan hos Maria Eleonoras far, kurfursten av Brandenburg och sedan även dennes efterträdare och son, den store kurfursten Fredrik Vilhelm. Det var hennes mor Anna som drev igenom äktenskapet, dock först efter att ha hesiterat åtskilligt själv. Giftermålet mellan de två var en integrerad del av det politiska spelet mellan Sverige, Brandenburg och Polen, och därmed i högsta grad en politisk allians, därav den stora tvekan hos de styrande i Berlin, som inte ville stöta sig med polackerna. Kurfursten av Brandenburg hade, genom sitt innehav av Preussen, kungen av Polen som länsherre. Motsättningarna mellan Sverige och Brandenburg minskade inte genom äktenskapet, tvärtom så ledde tvisten om vilken makt av de två som skulle kontrollera Pommern till öppet krig inom ramen för det stora trettioåriga tyska kriget.

Men bakom alla dessa storpolitiska virvlar så tycks detta politiska äktenskap åtminstone hos Maria Eleonora ha väckt djupare känslor; hon tycks verkligen ha älskat sin make djupt. Men Gustav II Adolf var inte mannen som tillbringade tiden hemma hos familjen. Till Maria Eleonoras vardag hörde att hon under de tolv år som makarna var gifta bodde ensam, medan kungen var ute i krig. Hon fick ensam hantera graviditeter, missfall, en mycket tidigt död flicka och, slutligen, vårdnaden om dottern Kristina som föddes 1626. Gång på gång markerar Maria Eleonora sin djupa oro för att något ska hända maken, en oro som ju besannades 1632. Hon gör det på ett sätt som tyder på att det var en äkta känd oro.

När Gustav Adolf väl hade stupat och det

kungliga liket transporterats hem från Wolgast så inleddes en mångårig kamp mellan änkedrottningen och riksrådet med Axel Oxenstierna i spetsen. Moa Matthis framhåller med stor rätt hur ensam Maria Eleonora nu var. Hon hade inte bara förlorat sin make, utan var också ensam i Sverige, med få vänner och ännu färre, för att inte säga inga, politiska allierade. Nu demonstrerades hur tydligt hennes makt hade varit upphängd på kungens person, utan honom gavs ingen reell makt. Även om riksrådet var tvunget att ta hänsyn till henne så kunde hon knappast påverka de politiska besluten. Dessutom ville hennes bror kurfursten inte ha hem henne till Berlin, så ett återvändande var inte att tänka på.

En röd tråd i Moa Matthis bok är kvinnans underordnade ställning i 1600-talssamhället, alldeles oavsett social rang. Genom ett antal belysande exempel konkretiserar författaren detta på ett bra sätt, samtidigt som hon lägger grunden för sin argumentation att Maria Eleonora berövad sin reella politiska makt hade få möjligheter att påverka sin situation. Det är i detta sammanhang man ska se hennes mer eller mindre offentliga sorgearbete. Vid sidan av den äkta sorgen fann hon här en uttrycksform för att föra fram sin egen vilja inför omvärlden. Inget av det hon företog sig var särskilt märkligt i samtiden ögon; även bevarandet av en död anhörigs hjärta i ett skrin förekom i Europa vid denna tid. Maria Eleonora agerade helt enkelt inom ramen för en i samtiden vanlig europeisk sorgeskultur.

Detta sorgearbete, i en kombination av privat och äkta sorg med politiska uttrycksformer, har för eftervärlden dolt mycket av Maria Eleonoras

verksamhet. Hon rekryterade dansare, musiker, konstnärer och arkitekter, och visade ett aktivt intresse för slottsbyggande. Hon skapade helt enkelt ett eget hov omkring sig. Besökande diplomater beskrev överraskade hur de möttes av en vacker och livsbejakande kvinna, tvärtomt bilden av henne som nedbruten av sorg, in-stängd på sin kammare.

Hur uppstod då denna bild? Här gör Moa Matthis en av sina viktigaste insatser genom att betona hur dottern Kristinas källkritiskt ytterst problematiska självbiografi, skriven långt senare i exilen i Rom, är själva urkällan till många av skildringarna av änkedrottningens extrema sorg. Dottern påstår själv att mamman var besviken över att inte ha fött en son, medan fadern uttryckt sin stora glädje över dotterns födelse. Till och med riksrådets beslut 1636 att skilja mor och dotter åt hyllas av Kristina som vist.

Det kan tyckas märkligt, men i sin, förvisso tillrättalagda, självbiografi, framhåller Kristina hur hennes längtan efter studier och allt livet hade att erbjuda, drev henne bort från den inestängda kvinnovärld som också var mammans. Moa Matthias talar om den förgyllda buren. Stundtals låter dock Kristina sin egen sorg över att som liten slitas från mamman, innan hon samlar sig och fortsätter att berätta för eftervärlden hur klokt det var att så skedde.

Notabelt är att hennes politiska motståndare i riksrådet aldrig kritiserade Maria Eleonora för onaturligt djup sorg, men däremot hela tiden anklagade hennes för ekonomisk ansvarslöshet och för att slösa pengar på tyskt hovfolk. Genom att beskära änkedrottningens ekonomiska

och politiska makt, förmådde högadelns representanter i riksrådet att genomföra en stor omfördelning av makt från kungafamiljen till den egna kretsen. Änkedrottningen utestängdes från de politiska besluten, och än viktigare var att hon avskars från möjligheterna att påverka dotterns uppfostran. Maria Eleonora var som ensam kvinna, utan släkt eller egentliga vänner i Sverige, helt oförmögen att stoppa denna utveckling. Hennes enda sätt att rida spärr var att använda sorgen som ett politiskt instrument. Det var en rimlig taktik, även om den misslyckades. Ironiskt nog misslyckades även riksrådet, på längre sikt. Trots makten över den unga Kristinas uppfostran lyckades inte riksrådet skapa den lydiga regent man ville ha. Som Moa Matthis framhåller finns här många likheter mellan mor och dotter; båda bekämpar på olika sätt de mäktiga männen i rådet, och båda tvingas till slut att välja landsflykten (1640 respektive 1654) när de inser att deras kamp för personlig självständighet inte kan nå framgång.

Moa Matthis ger i sin bok om Maria Eleonora läsaren en fascinerande skildring av genus och makt i Stormaktens Sverige, men hon förlorar aldrig människan Maria Eleonora ur sikte till förmån för de större strukturerna. Tvärtom lyfter hon fram en kvinna som på de sätt som står henne till buds försöker lösgöra sig från de rådande maktstrukturerna, eller i alla fall skapa sig själv lite mera manöverutrymme inom dem. Men Maria Eleonora misslyckades, motkrafterna var alltför starka. Genom sin biografi har Moa Matthis belyst människan Maria Eleonora och bidragit till en ökad förståelse för hennes

livsöde, men också en ökad insikt om komplexiteten i kampen mellan änkedrottning och riksråd. Genom en god förtrogenhet med såväl källmaterial som relevant litteratur lyckas Moa Matthis på ett spännande sätt låta läsaren blicka in bakom sorgedraperierna i de kungliga gemaken och börja närma sig ”den dramatiska sorgens mästarinna”, som Maria Eleonora tveklöst var.

Lars Ericson Wolke

JAN BERGGREN

Rikets mest hatade man. Georg Heinrich von Görtz. En biografi.

Stockholm: Carlsson, 2010. 247 sid., illustr.

Det är en gammal, men föga god, sanning att segrarna skriver historien. Alltför ofta stämmer detta också i verkligheten. Ett i det närmaste övertydligt exempel på detta förhållande är den holsteinske adelsmannen Georg Heinrich von Görtz, som under 1710-talets senare del avancerade till Karl XII:s nära rådgivare och en av Sveriges mäktigaste män. I och med kungens död 1718 föll också Görtz från makten, och han föll djupt, bara några månader efter sin herres död avrättades Görtz på galgbacken vid Skanstull utanför Stockholm. Avrättningen skedde efter en ”rättegång” som onekligen måste beskrivas som ett justitiemord, men den juridiska processen innebar också starten på en smädeskampanj riktad mot Görtz, där han av sina

fiender beskyldes för att ligga bakom snart sagt alla olyckor som drabbat det senkarolinska Sverige. Den kampanjen initierades av mäktiga fiender som Fredrik av Hessen, den blivande Fredrik I, och Arvid Horn, under 1720-talet landets mäktigaste politiker.

I mytbildningen kring Görtz har han gjorts ansvarig för en lång rad av de krisåtgärder som från Karl XII:s återkomst till hemlandet vid årsskiftet 1715–16 vidtogs för att underlätta de fortsatta krigsansträngningarna. En del av detta stämmer, Görtz var arkitekten bakom många av de förändringar som genomfördes för att Sverige skulle kunna fortsätta kriget efter katastroferna vid Poltava 1709 och Tönningen 1713. Men andra företeelser, inte minst de av samtiden så förhatliga nödmynten, var inte hans verk, men kopplades likväl ihop med hans namn redan innan hans död.

Mot den här bakgrunden är det märkligt att det inte har funnits någon egentlig biografi över Görtz, förutom Hjalmar Lindebergs bok från 1925. Standardverket får Sven Grauers artikel i Svenskt biografiskt lexikon anses vara. Därför är det extra tacknämligt att Jan Berggren nu har utkommit med en levnadsskildring över Görtz. Författaren har varit chef för Tullmuseum i Stockholm och bland annat skrivit en kunnig och trevlig bok om huvudstadens tullar genom tiderna. Nu har han således riktat blickarna mot Görtz och den götzska epoken i svensk historia. Resultatet har blivit en informativ biografi över den holsteinske äventyraren, för en sådan var Görtz onekligen. Något egentligt nytt framkommer inte i Jan Berggrens bok, men den utgör

en viktig sammanfattning av forskningsläget om denne märklige tysk i svensk tjänst. Boken genomsyras kanske inte så mycket av författarens sympati för Görtz, som av en genuin upprördhet över hur denne behandlades av sina fiender och därmed delvis också av sentida historieskrivare.

Jan Berggren framhåller Görtz diplomatiska talanger även om han, i mitt tycke, tar lite väl lättvindigt på dennes mycket flexibla förhållande till sanningen, där han uppenbart medvetet bedrog såväl förhandlingsmotparter som uppdragsgivare. Till slut gjorde ett sådant beteende att förtroendet för honom eroderades hos snart sagt alla som han hade att göra med. Redan Sven Grauers har framhållit att bilden av Görtz som arrogant och egennyttig till stora delar var falsk, spridd av hans fiender.

Jan Berggren lyfter fram Görtz aktiva insatser för att under 1700-talets första år hjälpa till och sanera hertigdömet Holstein-Gottorps finanser, liksom hans inblandning i maktkampen i samma furstendöme. Här fick han ovärderliga kunskaper om förvaltning och offentlig ekonomi, som skulle komma att utgöra förklaring till hans effektiva och framgångsrika insatser i Sverige. Det är en aspekt som ibland glöms i litteraturen om Görtz och det sena 1710-talets reformering av den svenska krigs- och statsförvaltningen.

När Görtz sedan, från december 1714, stiger fram som Sveriges efter Karl XII mäktigaste man, blir hans främsta maktinstrument den så kallade Upphandlingsdeputationen. Den var ett nyinrättat administrativt organ där de viktigaste posterna delvis besattes med holsteinska eller i alla fall Görtztrogna tjänstemän.

Genom denna förvaltningsinstans kunde Görtz gå förbi och helt strunta i den vanliga statliga förvaltningsstrukturen, främst representerad av Statskontoret, Kammarkollegiet och Kontributionsrånneriet. Jan Berggren ger en informativ inblick i det arbetet, men skummar ändå lite på ytan. Här finns nämligen ett spännande forskningsområde som delvis fortfarande är obearbetat, nämligen hur det gick till i praktiken när Upphandlingsdeputationen i ett antal avseenden började agera självständigt utan hänsyn till den gängse förvaltningsstrukturen. Man måste fråga sig om detta bara skedde på ytan, eller om Görtz förvaltningsinstrument förmådde tränga djupare ned i och påverka den svenska förvaltningen på lägre nivåer? Få saker var så väl etablerade som den karolinska ämbetsmannastaten, såväl dess civila som militära delar. Det kan inte ha varit okomplicerat för Görtz att helt plötsligt styra och ställa, och verkligen få saker genomförda oavsett vilka formella beslut han fattade. Här ställs verkligen frågor om den relativa betydelsen av individ respektive struktur i det senkarolinska Sverige på sin spets.

Trots forskning av Gösta Lindeberg om krigshushållningen i Karl XII:s Sverige återstår många viktiga frågor att besvara. Här hade Berggren kunnat få en fördjupad förståelse för det unika i de görtzska arbetsformerna i förhållande till den ordinarie förvaltningsstrukturen genom att utnyttja Marie Lennersands forskning om de statliga kommissionerna och Åsa Karlssons om 1713 års förmögenhetsbeskattning. En helt annan, mera personhistoriskt inriktad aspekt på Görtz, är det nära

samarbete som holsteinaren etablerade med Karl XII, i synnerhet kring årsskiftet 1717–18, där Görtz hade tillgång till kungens person för snart sagt dagliga föredragningar om statsfinanserna och krigshushållningen. Förhållandet mellan dessa två män är en viktig, och fortfarande till stor del outforskad, förutsättning för vår förståelse av hur Sverige ställdes om till ett snart sagt "totalt krig" under Karl XII:s sista år. För att nå ytterligare insikter på den punkten är kunskaper om Georg Heinrich von Görtz en grundläggande förutsättning, och här är Jan Berggrens faktarika och trevligt skrivna bok ett gott stöd.

Lars Ericson Wolke

YVONNE HIRDMAN

Den röda grevinnan. En europeisk historia.

Stockholm: Ordfront, 2010.

397 sid., inb., illustr.

Låt mig genast konstatera att detta är en av de bästa biografier jag någonsin läst. Och då har jag ändå plöjt rätt många under åren. Redan från första början inser läsaren att en durkdriven skribent och kunnig forskare hållit i pennan. Men så är den också författad av Yvonne Hirdman – en av våra främsta historiker – som dessutom både har skrivit biografier förr och givit sig tid att fundera över genren som sådan.

Fenomenet biografi behandlades särskilt vid Lundaseminarieriet "Med livet som insats" 2005 varvid Hirdman medverkade med ett föredrag som bar titeln "Makten att bestämma". Där utgick hon från erfarenheterna av sitt då pågående arbete med brevväxlingen mellan makarna Myrdal; *Det tänkande hjärtat. Boken om Alva Myrdal* (2006). En av hennes slutsatser i Lund var att biografiformen som genre ovanligt tydligt demaskerar historievetenskapens immanenta svagheter. Hirdman hävdade exempelvis att den innebär ett hantverk där objektivitetsproblematiken blir extra fasadbelyst. Detta var en följd av det rör sig om en mänsklig relation – mellan biografen och den biograferade.

Denna reflektion återkommer hon till i den nya boken. Detta är mycket naturligt och direkt angeläget eftersom den handlar om hennes egen mor. I en sådan situation kan frestelsen för en biograf tänkas bli extra stor att fylla i luckorna när källmaterialet inte räcker till. Men Hirdman faller aldrig i den fällan utan redovisar hela tiden hederligt hur långt underlaget håller. Att hon sedan inte kan låta bli att emellanåt fundera över olika orsakssammanhang även när källorna sviker är en helt annan sak. Tillvägagångssättet ger i själva verket läsaren de bästa möjligheterna till ett fördjupat engagemang och därmed till vidare eget funderande. Som Hirdman framhöll i Lund gäller det dock att finna en metod och ett framställningssätt som tydligt visar att här är det fråga om tolkning. Att låta läsaren närmare följa hur författaren tänker ökar i sin tur påtagligt behållningen.

Innan mamman hamnade i det under andra

Recensioner

världskriget skonade Sverige hade hennes liv sannerligen hunnit vara innehållsrikt. Det är den perioden som skildras i boken. Charlotte Hirdman var född i estniska – eller snarare livländska – Dorpat under tsartiden och kom sedan att växa upp i en tysk minoritetsmiljö i habsburgska dubbelmonarkins allra sydöstligaste hörn. Som vuxen dyker hon upp i Weimartidens Berlin och gifter sig med en utfattig baltisk greve. Honom lämnade hon emellertid när nazisterna kom till makten för att fly till Moskva med en tysk kommunist. Utsänd till Danmark som spion – och där bl.a. innästlad i kretsen kring Niels Bohr! – fick hon en viss fristad i Frankrike för att via Norge slutligen nå vårt land i nyårstid 1940. Här föds så småningom barnen Yvonne och Sven men mamman går ur tiden så tidigt att mor och dotter aldrig hinner få en naturlig vuxenkontakt.

Yvonne Hirdman har följt sin mamma tätt i hälarerna – så gott det gått. Det har samtidigt blivit en lysande uppvisning i forskning efter – och i – källor; stundtals spännande som en deckare där olika uppslag oavbrutet leder vidare. Hon botaniserar bland dagböcker, brev, vykort, dåtida tidningar, skilsmässohandlingar, Kominterns kaderdokument, danska säkerhetspolisens arkiv, memoarer och samtida romaner. God hjälp fick hon till exempel av brodern Sven – svensk ambassadör i Moskva – som under de ryska arkivens töväder på 1990-talet kunde hjälpa till att få fram dokument om vad mamman hade gjort i Sovjetunionen på trettioalet. Låter det här spännande? Det är det! Inte minst de många, stundtals rörande amatörfotona ur familjealbumet kompletterar och skänker tidsfärg.

En av ledstjärnorna för den påtagliga renäsans som biografigenren upplevt på senare år i Sverige har uttryckts i sentensen *Maxima in Minimis*. Alltså att författaren med hjälp av den enskilde individen förmår spegla en hel epoks tänkande och värderingar. Den eviga diskussionen om aktör eller struktur utmynnar i ett ganska självklart svar: bådadera! Hirdmans bok är ett ovanligt gediget exempel på detta eftersom den bland mycket annat ger en hel serie unika inblickar i en ovanligt omvälvande europeisk samtid.

Dock lämnar läsaren boken otillfredsställd – eller fylld av viss tomhet – i ett avseende. En fråga blir hängande i luften: hur gick det sedan? Moderns liv efter ankomsten till vårt land redovisas nämligen bara mycket översiktligt. Ändå kan man inte undvika att fråga sig hur denna levnadsglada och vackra kvinna kunde finna sig i vad som måste ha varit en mycket instängd tillvaro i beredskapsärens Sverige långt uppe i den nordeuropeiska periferin. Nog hade man bra gärna velat veta mera om det! Men kanske var det hänsyn till den personliga integriteten som fick författaren att sätta stopp just där?

Bo G Hall

GUNNAR HENRIKSSON

Partiledare, nej tack! Talmanslegenden Martin Skoglund.

Stockholm: Carlsson, 2010. 361 sid., illustr.

När Martin Skoglund i Doverstorp avled i december 1976 var det i ett samhälle som väsentligen ändrat karaktär sedan han föddes 1892 och inträdde i riksdagen 1928. Han hade själv varit involverad i de flesta av de stora förändringarna under 1900-talet, som högerpolitiker på rikspanelet och på kommunal nivå. I sin samtid var han ett omtalat och respekterat namn, men idag är han, om inte bortglömd, så åtminstone inte längre ett allmänt namn. I mina egna studier av högerpartiets jordbrukspolitik under 1900-talet, blev jag snart på det klara med Doverstorps inflytande i partiet. Han var som titeln antyder aldrig partiledare, men hos honom korsades maktens vägar. Få individer hade så stort inflytande som han.

Gunnar Henrikssons biografi behandlar Martin Skoglunds i Doverstorp politiska liv och gärning, som spänner över en stor del av 1900-talet. Författaren inleder sin vandring med att beskriva och karakterisera Skoglunds hembygd och bakgrund. Huvudpersonen tillhörde den grupp inom partiet som kallas bondehögern och vars inflytande över både partiorganisation och politik ofta var starkt. Bygden Risinge och Finspång i Östergötland beskrivs som en social smältdegel. Det var ett område med både jordbruk och industri i klassisk bruksmiljö.

Detta menar författaren gav en speciell atmosfär och social ordning. Det var en ort där man respekterade varandra. På ett sätt stämmer detta, den kommunala politiska nivån speglade sällan samma hårda motsättningar som fanns på riksnivå, men samtidigt var det på kommunal nivå som politiska reformer skulle genomföras. Därför finns det frön av motsättningar även där. Man bör också minnas att Skoglund valdes in i riksdagen 1928, ett år som utmärktes av hätsk politisk stämning. Henriksson poängterar att Skoglund var en pragmatisk politiker och samarbetsman, och att detta byggde på hans politiska och sociala bakgrund. Inte minst, menar författaren, att det starka intresse som han hade för socialpolitik kom ur denna miljö. Man kan i och för sig hålla med om vissa av dessa poänger, men samtidigt måste man minnas att socialpolitiken var det område där motsättningarna ibland stod som starkast. Naturligt var då att placera en av partiets starka män på dessa positioner, syftande på den socialpolitiska utredningen. Jag tror att författaren ibland underskattar det konfrontativa draget i tidens politik. Doverstorp-aren hade ingenting till övers för kommunism, nazism och ytterlighetsrörelser. Att sedan vara positiv till socialpolitiska reformer, för att hålla samman samhället på konservativ grundval, är en annan sak. Också författarens tolkning av förhållandet mellan jordbruks- och socialpolitik kan diskuteras. Henriksson skriver gång på gång att Doverstorp ville motverka "flykten från landsbygden" med socialpolitiska medel. Detta stämmer, men vad författaren inte nog poängterar, är jordbrukets primat i alla dess frågor, åt-

Recensioner

minstone för tidens bondehöger. Syftet var att med socialpolitiska medel ge jordbruket goda förutsättningar. Det var en rättvisefråga av rang. Men man måste också minnas att en annan socialpolitisk fråga var att tillhandahålla låga matpriser, genom konkurrens och import. Detta var socialdemokraternas linje fram till krisuppgörelsen 1933. Nu aktualiserades inte frågan om jordbruksregleringarnas och gränsskyddets avskaffande under Skoglund's politiska tid, även om han var aktiv när regleringarna infördes. Men jag ställer mig tvekan till om socialpolitiken hade haft primat över jordbruksskyddet om det verkligen hade gällt. Men vad gäller reformviljan hos Skoglund stämmer denna väl överens med många högerpolitikernas synsätt, exempelvis Gösta Liedberg (högerpartiets främsta jordbrukspolitiker under trettioalet, ordförande i Sveriges Lantbruksförbund m.m.) och Fritiof Domö (partiledare 1944–1950). Båda dessa var positiva till jordbrukets rationalisering och även mindre negativa till krisuppgörelsen än som ofta sagts.

Vad är det då man som läsare kan se genom en politisk biografi över Doverstorparens liv. Jo, man får en intressant inblick i högerpartiets politiska och ideologiska utveckling. Man får också en inblick i dagspolitikens frågor under mitten av 1900-talet, riksdagsmännens villkor och arbete, samhällsförändringar och personliga minnen. Det är detta som är biografins styrka, att genom individers ord beskriva och karakterisera samhället och dess förändringar. Det är också relevant att få en ordentlig samlande genomlysning av hans politiska gärning, eftersom

Skoglund omnämns i stort sett i alla biografier om och memoarer av svenska politiker. Det finns gott om karakteristiker om Doverstorp i Henrikssons biografi, många lånade från andra skribenter (inkluderat undertecknad). En av de mer talande kommer från länsombudsmannen Per-Olof Strindberg, som sade att Skoglund var de stora linjernas man. Det ligger mycket i denna tolkning, inte minst genom hans positioner i partiet, och hans omvittnat pragmatiska förhållningssätt. Han var en ofta anlitad talare, men hans främsta gärning låg nog i att pragmatiskt komma fram till politiska lösningar. Henriksson menar att Skoglund hörde hemma i den socialkonservativa inriktningen inom högern, och det ligger mycket i denna tolkning. Inte minst om detta kopplas samman med Skoglund som bondepolitiker, som också använts som beskrivning av hans gärning. Han uppfattade Sverige som ett stort Doverstorp.

Generellt är Henrikssons biografi över Doverstorparens politiska liv intressant och läsbar. På sina ställen kan man önska en mer sammanhållande länk till den samhälleliga utvecklingen. Författaren upprepar också gång på gång Skoglund's socialpolitiska patos och gärning, en beskrivning som kanske tar alltför stor plats. Man måste ställa sig frågan vad det var som drev Doverstorp. Vad var det som fick honom att ägna sig åt rikspolitik i mer än trettio år? En viktig aspekt som Henriksson nog underskattar är vilken roll plikt känslan, grundad i protestantismen, spelade för tidens högermän. Det var Martin Skoglund's inifrån kommande plikt att verka politiskt och föra hembygdens

talän. Det fanns en tradition från bondesamhället, som yttrade sig i att man hade en plikt att tjäna hembygd och land. Det nationella draget hos tidens politiker, kan användas som en väg att förstå tänkandet. Henrikssons arbete är givande och innefattar tidigare oanvänt material, främst de brev som Doverstorparen skrev hem till sin fru Elsa, som innehåller många och intressanta förklaringar till hur han upplevde både stort och smått i politiken.

Fredrik Eriksson

KRISTINA LUNDGREN

Alltför mycket kvinna. En biografi om Else Kleen och den Nya Kvinnan som samhällsförbättrande journalist.

Stockholm: Carlsson, 2010. 352 sid., personreg.

Kristina Lundgren är pressforskare. Som sådan har hon närmast sig Else Kleen, vars bana från modekåseriet till det sociala reportaget fascinerat henne. Fadern, läkaren Emil Kleen, var en stridens man. Han hörde till kretsen kring August Strindberg och blev känd som en vass polemiker. I en uppmärksamrad beföringsstrid som rörde en professur i oftalmiatrik (ögonsjukdomar) vid Karolinska institutet grep Kleen in. Med skriften 1892 om *Den stora ofreden* vid institutet tog han parti för Erik Nordenson, den förbigångne. Oförvägna var

även barnen i familjen Kleen. Såväl Else som hennes bror Willy, officer och militärhistoriker kom att bli mycket synliga i tidens debatter. Else Kleen hade konstnärlig utbildning. Richard Bergh var Elses lärare. *Dagens Nyheter* och *Stockholms Dagblad* blev hennes fora innan hon 1914 knöts till *Stockholms-Tidningen* vars liberale huvudredaktör Erik Rinman uppmuntrade henne. Det skedde både när hon, väl påläst, verkade för högre klädkultur och när hon skrev om psykisk hälsovård. *Gwen* blev hennes signatur.

I en modekrönika introducerade hon det nyuppfunna blytläset, till en början kallat snabbknäpparen. Hon kunde även skriva om Isadora Duncans efterföljare inom den svenska danskonsten. Artiklar om mentalsjukvården ledde till att en kuratorsbefattning inrättades vid Långbro.

Efter Frida Stéenhoff är Else Kleen en av de första att bruka nya ord som feminism och kulturradikalism. År 1910 kom boken om *Kvinnor och kläder*. På den följde en feministisk tendensroman *Släktens kvinnor* 1914. Den togs väl emot av kritiker som Bo Bergman. Ett reportage från Grand Hôtel i Stockholm 1915 bär titeln *Det stora spelet*. Else Kleens första man var Torben Grut, arkitekten som formade Solliden på Öland och stadionbyggnaden i Stockholm 1912 till de olympiska spelen. Invigningen gav henne tillfälle till en modekrönika. Till vänkretsen hörde kulturradikala läkare av båda könen som Ivan Bratt, Ada Nilsson och Alma Sundquist. Bland de välutbildade yrkesjournalisterna fanns Célie Brunius, Elisabeth Krey och Vera von Kraemer.

Else Kleens andre man var den danske bokförläggaren Henrik Koppel, bror till huvudredaktören för *Politiken*, Valdemar Koppel. I Stockholm var hennes man till en början framgångsrik då han grundade Ljus förlag. När lönsamheten gick ner såldes förlaget till Norstedts, en konkurrent. Koppel återvände till Danmark och knöts till Gyldendals förlag. Makarna skildes och hon gifte sig ännu en gång, nu med Göran von Horn, tjänsteman vid utrikesdepartementet. Tillsammans företog makarna 1916 en vådlig resa via båt till England och vidare till Frankrike, det land där Else kände sig särskilt hemma. Det resulterade i en bok *Hur där såg ut. Över England till Frankrike*. Boken kom ut följande år och beskrev vardagligt liv i det krigförande landet. De nya plaggen som kom under kriget, kakis och trenchcoats, observerades och beskrevs som eleganta och ändamålsenliga. Även Göran von Horns ekonomi gick över styr och makarna skildes.

Flera av de kvinnliga journalistkollegerna vände efter 1920 över från dagspress till veckopress. Stockholmsutställningen 1930 visade textilkonst, glas och keramik. *Gwen* excellerade denna sommar med sitt kunnande och sina beröm. Men kvinnorörelsen hade andra och yngre företrädare och Else Kleen var inte någon huvudperson. Som journalist var hon heller inte längre nyskapande.

På 30-talet blev hon riksbekant genom alarmerande reportage om anstaltsvård. Skyddshem och vanvård blev ett viktigt tema. Det spekulerades om att Alva Myrdal och Else Kleen var konkurrenter i sina strävanden. Lundgren har

endast funnit uttryck för ömsesidig respekt. Den socialdemokratiska reformpolitikern Gustav Möller blev 1934 Kleens fjärde make. Att gå i kritik mot de offentliga institutionerna tedde sig ännu vid denna tid, enligt vad Kristina Lundgren funnit, som utmanande. En bok av Kleen med titeln *Skyddshemmen* lades fram 1936 och ledde till betydelsefulla reformer. Hon gav även praktisk hjälp åt utsatta ungdomar som hon mötte på resor omkring i landet.

Från 1938 gick Else Kleen vidare till nästa stora tema, nämligen fångvården. Samtidigt som hon fortfarande skrev modekrönikor skärpte hon sina anspråk som opinionsbildare. Lagstiftningen påverkades. Hon samarbetade med den radikale rättsläkaren Olof Kinberg. Han var den som till henne förmedlade manuskriptet *Gröna ön*. Dess författare var en finsk medborgare, dömd till livstid för mord på en taxichaufför. Kleen såg honom som ett sanningsvittne. Hon såg till att boken kom ut, försedd med ett företal, skrivet av henne själv. Det skedde 1939. Manuskriptet var redigerat och nedstruket men omfattade ändå 370 sidor. Hennes företal band henne juridiskt till utgivningen.

Kristina Lundgren avvisar som obefogat författarparet Nine Christine Jönssons och Paul Lindbloms påstående i boken om makarna Möller *Politik och kärlek* (recenserad i PHT 1987) om hennes känslomässiga bindning till fången. Else Kleen fann sig ha blott begränsat stöd hos Kinberg. Recensenterna var kallsinniga, bland dem John Landquist. Gynnsamt bemötande fick hon endast hos Allan Vougt. Men boken, förlagd hos Bonniers, gick att sälja.

Recensioner

Justitiekanslern yttrade sig om bokens beskylningar mot vaktpersonalen som befanns vara grundlösa. Else Kleen som den ansvariga dömdes därefter till två månaders fängelse. Boken konfiskerades. Hon togs i fängsligt förvar på Långholmen varunder såväl maken Gustav Möller som enda barnet, dottern från äktenskapet med Torben Grut, jämte make juristen Ernst Bexelius dagligen besökte henne. Då hon lämnade fängelset hyllades hon. Det är överraskande att finna att denna skrivande person aldrig kommenterat sin tid vid 58 års ålder i fängelset. Iakttagelsen är Lundgrens.

Else Kleen avlyssnades av hemliga polisen, märkligt nog eftersom hennes man socialministern Möller var den högst ansvarige för denna verksamhet. En möjlig förklaring som redan tidigare förts fram är att det pågående politiska reformarbetet engagerade statsrådet mer än formen för den polisiära övervakningen.

Det stora reformpaketet, straffverkställighetsreformen antogs 1945 och Lundgren menar på goda grunder att Else Kleen såg det som den slutliga segern. Justitieminister vid denna tid var Herman Zetterberg som talade i riksdagen och därvid apostroferade två av sina företrädare i ämbetet, men därtill inte minst Else Kleen. Hon delade sin mans besvikelse över att den yngre Tage Erlander tog över 1946 efter Per Albin Hansson men makarna fortsatte det politiska tankeutbytet med den nye statsministern. Svärsonen Ernst Bexelius utsågs till generaldirektör i Socialstyrelsen.

Kristina Lundgren har lagt märke till hur Torgny Segerstedt stödde Else Kleen i pressen

och förvånas över att samme Segerstedt gick emot henne 1948. Personförväxlingen torde vara Lundgrens. Segerstedt var avliden sedan tre år tillbaka.

Pressforskaren Lundgren menar att vad hon kallar mallad journalistik idag inte lämnar plats för personliga utspel av det slag som Else Kleen ägnade sig åt – något som kanske kan ifrågasättas.

Lundgren talar om "den motsägelsefulla person hon livet igenom förblev, med å ena sidan en radikal solidaritet med kvinnor, kvinnosaken och samhällets olycksbarn, å andra sidan en gammaldags stark bördsstolthet". En effektiv formulering som fångar en personlighet.

Else Kleen kryddade sitt språk med svordomar som chockerade samtiden. Denna ovana delade hon med sin käre bror Willy Kleen. Recensenten har hört honom.

Lundgrens kommentarer till Else Kleens privatliv är återhållsamma. Bokens titel *Alltför mycket kvinna* är inte riktigt lätt att förstå sig på. Personregistret är föredömligt, låt vara att Hinke Bergegren och Ivan Bratt fått sina namn förvanskade. Else Kleens arkivalier tillhör Riksarkivet.

Åke Lilliestam

FRANK-MICHAEL KIRSCH (RED.)

"... där isen höll nyss". Östtyska erfarenheter före och under enhetsprocessen.

Tumba: Mångkulturellt centrum, 2010.
185 sid.

De senaste åren har en rad böcker om Östtyskland getts ut. Flera av dem, såsom Peter Handbergs *Släpp ingen levande förbi* och Joachim Gaucks *Winter im Sommer – Frühling im Herbst*, har sina egna erfarenheter av livet i det tillstängda landet som utgångspunkt. Andra, som exempelvis Birgitta Almgrens *Inte bara Stasi*, vidgar perspektivet och skildrar olika människödens upplevelser av att leva i ett odemokratiskt system. Gemensamt för de ovan nämnda böckerna är att det är Östtyskland som står i fokus, vad som hände efter murens fall nämns endast summariskt eller inte alls. I antologin "... där isen höll nyss", är det tiden efter murens fall som står i blickfånget och därifrån ges tillbakablickar på tiden innan 1989. Författarna i boken har lagt vikt vid att, ofta genom sina egna erfarenheter, ge oss en mer positiv bild av det andra Tyskland, utan att för den skull förringa landets mörka historia. I stället för att ha Stasi eller den östtyska regeringen som huvudpersoner är det hur det dagliga livet gestaltades som står i fokus i texterna. Texterna i antologin är varierande till sin karaktär, några är lätta att följa, andra är snåriga. Antingen flyter inte språket riktigt, eller är de, som i Frank Thomas Grubs bidrag om det kulturella och litterära livet i landet under 1970-

och 80-talen, för detaljerade för att en bredare allmänhet ska kunna ta del av innehållet. Det är dock en intressant och ambitiös inblick som författarna ger läsaren.

Susanne Lüders beskriver i "Jag kommer alltid att vara hon från öst" personligt om hur hennes liv förändrades radikalt när muren föll. Innan 1989 arbetade hon som lärare i Cottbus. Instängdheten, den kollektivistiska likformigheten och att vara kristen i ett ateistiskt land var inte lätt men samtidigt, precis som Gauck beskriver i sin självbiografi, var Östtyskland hennes hemland som hon ville leva och verka i. Genom Östtysklands upplösande och sammanslagningen med Västtyskland började en ny tid för Lüders, som kallar sig en flyttfågel. Livet förde henne till Schweiz, Sverige och slutligen dit hon är idag, EU-representant i kulturella frågor för den tyska delstaten Sachsen-Anhalt, i Bryssel. Trots att murens fall gav henne andra möjligheter än vad hon tidigare kunde ha drömt om, så kvarstår faktum, hon är inte en självklart accepterad medborgare i dagens Tyskland. Och som tidigare östtysk medborgare bemöts hon fortfarande med en viss misstro i olika sammanhang.

Just denna misstro för de forna östtyska medborgarna går som en röd tråd i flera av antologins texter: vilka kontakter hade de med Stasi? Tillhörde de Stasis informanter? Hur kunde de tro på regimen? Göran Wettlegrens personliga betraktelse "Svenska handelsförbindelser med DDR", från sin och sin östtyska fru Gertrauds levnadshistoria, är ett exempel på detta. Paret träffade varandra när Wettlegren arbetade för NCC i Östtyskland på 1980-talet. Det var inte

lätt för en östtysk att gifta sig med en västerlänning, ofta krävde den östtyska staten ekonomisk ersättning i kompensation för den utbildning som personen ifråga hade fått i landet och i andra fall krävdes det, som Almgren har visat i *Inte bara Stasi*, också att personen som flyttade utomlands blev informell medarbetare. Miss-tänksamheten var således stor mot nykomlingarna när de kom till väst.

På senare år har dock en del av misstänksamheten bytts ut mot en vurm för det gamla. Ostalgin blomstrar som Frank-Michael Kirsch skriver, både i och utanför det forna landets gränser. Filmer som *Good Bye, Lenin!* och böcker som *På den kortare sidan av Sonnenallé* har gjort att människor har fått upp ögonen för andra sidor av landet, och det östtyska bilmärket Trabant har numera en viss kultstatus. Detta fenomen är i sig inget nytt, men det nya och mest intressanta i antologin tar sin utgångspunkt just i fenomenet. Kirsch gör nämligen en föredömlig och intressant beskrivning av hur vissa östtyska företag med hjälp av ostalgin har fått vind i seglen och numera faktiskt tillverkar produkter som står sig på den globala marknaden. Tidigare "folkägda" företag, har köpts tillbaka av sina forna ägare eller av tidigare anställda och är nu ledande när det gäller till exempel mousserande vin (Rotkäppchen-Mumm) och spelkort (ASS Altenburger). Den intressantaste personbeskrivningen när det gäller denna omvandling är berättelsen om Hedwig Bollhagen. Hon överlevde Weimarepubliken, Tredje riket och DDR, innan hon dog 2001. Bollhagens företag förstatlignades 1972, men i början av 1990-talet köpte hon, då

som 83-åring, tillbaka sitt företag för att därigenom rädda jobben för flertalet av arbetarna. Trots vissa goda exempel så har inte, som Kirsch avslutar antologin med att beskriva, det forna Östtyskland efter enandet, helt kommit på fötter. Utan fortfarande "(T)jugo år efter murens fall är östra delen av Tyskland fortfarande en transferekonomi" och tre miljoner människor, främst unga, välutbildade kvinnor, har lämnat området. Att förändra en befolknings levnadsvillkor över en natt, är således inte alldeles enkelt. För att lyckas krävs människor som vågar gå mot strömmen och antologin ger oss flera goda exempel på detta.

Johanna Ringarp

MATS DELAND

Purgatorium: Sverige och andra världskrigets förbrytare.

Stockholm: Bokförlaget Atlas, 2010.
564 sid., inb., personreg.

För att en handling skall kunna rubriceras som "brott" fordras lag. Att utmäta "straff" som påföljd för "brott" låter sig inte göra, om inte ett lagrum för den straffvärda handlingen föreligger. Lag föregår brottsrubricering och strafföreläggande. Romerska rättsteoretiker har koncist sammanfattat den princip som måste gälla i alla samhällen med utvecklad rättstradition: *Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*. Till detta

kan fogas *tu quoque*-principen, dvs. uppfattningen att lagen måste gälla även för den som stiftat och som verkar för att tillämpa den. Lagen är blind för namn, klass, härkomst, rang, social ställning.

Sedan dessa förnuftiga principer väl uttalats, återstår att se hur pass oväntat och handlingsdugligt verkligheten kan uppträda i förhållande till alla i förväg uttalade nobla maximer. När allierade soldater träffade på de första tyska koncentrationslägren under inträngande mot tyska kärnområden våren 1945 möttes de av syner de var alldeles oförberedda på. I den mån judar, romer och ryska krigsfångar ännu var vid liv bland högarna av ruttnande lägerkamrater och smutsigt förfall uppvisade internerna skrämmande skepnader. De upprörda soldaterna tvekade inte att göra processen kort med infångad lägerpersonal, precis som man tidigare ofta gjort med de krigare från Waffen-SS som tagits till fånga. I vissa fall överlät man åt kvarvarande överlevare i lägren att själva göra upp med de forna plågoandarna. När allierade soldater längre fram i Harzbergen träffade på de insprängda fabriker, där V2-raketerna framställdes, upprördes man över de ohyggliga villkor, som tvångsarbetarna hade haft leva under. Regeln för den tyska rustningsindustrin var att utnyttja varje fånge tills ingen muskelkraft längre fanns kvar att exploatera. Då kunde den olycklige saktöst dödas. Tiotusentals tvångsarbetare hade under krigets senare del mött sitt öde i dessa underjordiska fabrikskeller, något som även rustningsminister Albert Speer efteråt medgivit att han upprörts över efter besök i anläggning-

arna. Åtminstone en av de ledande tyskar som förestått produktionen i Harz, tekniske chefen Albin Sawatski, lär ha skjutits efter förhöret av rasande allierade soldater. Vad som skedde på Östfronten, när Röda arméns soldater varnade vad som ägt rum i Tredje rikets östeuropeiska läger, förtäljer inte historien, men ingen anledning finns att betvivla att likartade scener utspelade sig även där. Ryssarna hade ju dessutom egna erfarenheter av hur Hitlers arméer farit fram bland de rasmässigt undermåliga slaverna.

När man läser om handlingsberedd rättskipning av den art som omtalats ovan, kan man lätt känna sympati för de rättframma handlingarna. Likafullt innebar de rättsövergrepp. Ingen rättslig handling kan motiveras *sine lege*.

Uppsalahistorikern Mats Deland har i sin *Purgatorium: Sverige och andra världskrigets förbrytare* klargjort de historiska och juridiska förutsättningar, som kringgärdat behandlingen av de krigsförbrytare som ställts inför skranket efter krigsslutet 1945. Genast skall sägas att Delands bok bygger på inträngande källstudier, grundlig historisk kunskap och hög vetenskaplig ambition. I någon mån är undertiteln missvisande: boken behandlar i minst lika hög grad det internationella rättsläget i kölvattnet till Tredje rikets undergång som diskussionen i Sverige.

Med tanke på de ohyggligheter som de allierades soldater kunnat se i befriade koncentrationsläger, ansåg sig segrarna kunna sätta sig till doms över de besegrade. Nürnberggrättegången 1945–46 innebar att retroaktiv lagstiftning tillämpades. Utrotningspolitiken som Tredje riket

iscensatt hade vid stiftandet av äldre internationella lagar aldrig varit möjlig att förutse. Ett nytt rättsligt läge hade inträtt, ansåg många lagkunniga, och därför måste nya lagar tillämpas för att inför världen klargöra de tyska övergreppens unika karaktär. Men borde åtminstone inte en av de i Nürnbergdomstolen företrädde segrarmakterna själv ställas till svars för begångna politiska mord? Sovjetunionen hade under både Lenin och Stalin med skoningslös energi utplånat miljoner liv. Dessutom Katynmassakern på hösten 1940, när Röda armén med nackskott skjutit minst 4 000 polska officerare, kanske så många som 20 000. Alltsedan tyska soldater grävt upp massgravarna i Katynskogen 1943 och inför världspressens kameror blottat sovjetväldets sanna ansikte, stod klart för seriösa bedömare att en domstol med representanter från en sådan regim skulle draga tvetydigt ljus över avkunnade domar. Hävdvunnen rättsordning åsidosattes i Nürnberg på flera sätt. Om tyska krigsledare kunde ställas till ansvar för begångna ogärningar, borde inte i så fall även allierade generalers beslut granskas? Tyska oskyldiga medborgare – för den delen även franska civilister – hade utsatts för urskillningslösa bombangrepp under krigets senare år. Tyska handelsfartyg hade torpederats på likartat sätt som Dönitz' ubåtar åsamkat de allierades handelssjöfart stora skador. Frågan var: Gällde inte *tu quoque*-principen längre? I efterhand kan man bara konstatera, att högstämda principer är en sak – den självständiga verklighet där principerna är tänkta att gälla utvecklar sina egna lagar.

När Tredje riket föll samman, uppkom också

för närbelägna neutrala stater oförutsedda problem. Inte bara befriade fångar ville söka asyl. Personer som begått skändliga handlingar listade sig in i flyktingströmmarna. För svenskt vidkommande fanns sedan 1913 en utlämningslag ("Lex Tjernjak" efter en lettisk revolutionär som begärts utlämnad av tsarregimen 1906). Strax före världskrigets utbrott 1914 hade en utlämningslag tillkommit för att garantera utländska medborgares rättsliga ställning. 1937 hade en ny utlämningslag trätt i kraft och dessutom hade Utlänningsnämnden inrättats detta år, allt för att rättsligt garantera hitkomnas status. På papperet fanns fullgott skydd för nyanlända flyktingars rättsliga integritet. Den som för regeringen utarbetade principer för hur flyktingfrågor och krav på repatriering från olika stater skulle handläggas var Östen Undén. Den blivande utrikesministern hade sedan länge gjort sig känd för uttalad antinazism, och kunde därför inte misstänkliggöras för sympatier åt det hållet, när han gav prov på återhållsamhet i fråga om att tillmötesgå krav på utlämnande av till Sverige anlända flyktingar. Deland genomlyser grundligt de juridiska avvägningar som gjordes, men kan svårligen hålla tillbaka sin besvikelse över svensk segdragenhet och brist på etiskt engagemang vid behandlingen av legitima utlämningsärenden. Resultatet blev att inte så få personer med krigsförbrytelser bakom sig kunde lämna Sverige och bygga upp en ny tillvaro i Argentina eller annat sydamerikanskt land. Men Argentinakonceptet får inte överdrivas. Flertalet krigsförbrytare återvände till Tyskland och upptog harmlösa förkrigstida befattningar. Men rättvisan var dem

på spåren, och åtskilliga kunde ringas in och häktas flera årtionden efter det att brotten blivit begångna. Många slapp likväl undan. Under täckmanteln "Paperclip" överflyttades framträdande tyska tekniker och militärer till USA åren efter krigsslutet. Kalla kriget gick snart in i sitt frostigaste skede, och amerikanerna kände sig behöva all den kunskap som stod till buds för att hålla motparten stängin. Moraliska synpunkter upplevdes härvid som ovidkommande.

Delands bok analyserar obarmhärtigt de juridiska och politiska tillkortakommanden som krigsförbrytarfrågan medförde. Sorgligt nog måste man konstatera, att brottslingarnas möjligheter till flykt undan rättvisan underlättades av att vissa handläggande svenska tjänstemän sedan länge sympatiserat med den tyska regimens strävanden. Personer inom både civilförvaltning, polisväsende och militärväsendet som under kriget aldrig tvekat att uttala sitt stöd för axelmakterna, hade nu – sedan det tyska statskeppet gått i kvav – att upprätta dossierer över de spillror som sköljts upp på svenska kusten. Inte så många tycks ha gjort avbön inför det egna samvetet.

Olof Hägerstrand

JURIJ DERJABIN.

Легко ли быть послом? Записки о жизни и карьере дипломата

(Är det lätt att vara ambassadör? Minnen om diplomatens liv och karriär).

Moskva, Ves`mir, 2010. 397 sid., illustr.

Den ryska sovjetepoken, mest dramatiska och världshistoriskt mest intressanta, var torftigt på memoarer. Dessa trycktes mest utomlands av flyktingar och överlöpare. Särskilt tomt ser i efterhand det stalinska kvartselet ut. Först efter Stalins bortgång öppnades de sovjetiska minnesslusserna. Militära och författarminnen dominerade, medan diplomaterna saknades nästan helt och hållet: den mångåriga utrikesministern Andrej Gromykos minnen utgjorde ett undantag. De hade krönt den efterstalinska, d.v.s. den med avstånd mänskligare hälften av sovjetepoken, dock dolde Gromyko mer än han berättade, och hans tvåbandsminnen, till större delen reseminnen, var ännu tråkigare än minnen av hans nästaste chef själve Brezjnev. Läget förändrades med systemskiftet 1991: kommunisterna hade tappat makten, ledargarnityren förnyades och förhandscensuren försvann. Dock trycktes de före detta ambassadörernas minnen företrädesvis i tidskrifter och sackade starkt efter t.ex. före detta KGB-residenternas färgrika memoarer.

Därför förtjänar den anmälda boken, riktad till vanliga läsare, deras uppmärksamhet, i alla fall den nordiska läsepublikens. Jurij Stepanovitj

Recensioner

Derjabin (född 1932) är en nyligen pensionerad diplomat av den högsta rangen (ambassadör med extraordinära maktbefogenheter) och trots pensioneringen avdelningschef i det akademiska Europainstitutet, ansvarig just för Nordeuropa. Författaren har kallat sitt verk: "Är det lätt att vara ambassadör? Minnen om diplomatens liv och karriär." Titeln är uppenbar olyckligt vald av författaren eller förlaget: det negativa svaret är självklart. Moskva-förlaget Ves mir ("Hela världen") har för övrigt specialiserat sig på översättningslitteratur om Nordeuropa, främst på historieverk. Det vore dock dumt att bedöma Derjamins minnen efter dess titel. Boken har påtagliga förtjänster. Postsovjetiska diplomatminnen förblir som sagt än så länge sällsynta, fåtaliga. Derjabin är långt ifrån sovjetepokens färglösa barn, tvärtom inföll höjden av hans karriär under det första postsovjetiska årtiondet. Inte heller är han en utpräglad tjänsteman, utan både diplomat och journalist. Förteckningen av hans böcker på ryska och finska, genomgående om nutida Norden eller om Finland, upptar en hel boksida. I några fall har han haft en speciell medförfattare, Brezjnevs mångåriga referent Jevgenij Samotejkin, numera också emeriterad diplomat (pseud. Bartenjev). Boken är dessutom mycket mer än rena karriärminnen: författaren beskriver sitt långa liv, familjebakgrund, personliga omständigheter, skol- och studentår, sina båda fruar – den avlidna och nuvarande – och vuxna söner (boken tillägnas "alla kära och nära" – s.9), vardagslivets detaljer under olika skeden, presenterar sina vänner, bekanta och kolleger, delvis redan avlidna. När allt kommer

omkring, har man att göra med en till synes ärlig redogörelse för ett arbetsamt liv och en lyckad karriär under sex ryska statsledare från Chrusjtjov till Jeltsin, om verksamheten bland ryska diplomater och nordiska politiker, oftast norska och finska. Under 30 år har författaren varit medlem av Sovjets regerande parti (s.15). Ungefär lika mycket tid tillbringade han i vår del av Europa. I det följande vill jag framhäva författarens litterära – proportionellt kortvariga, dock mest spännande – journalistären i 80-talets Finland som Juri Komissarov och plocka fram vissa konkreta avslöjanden ur de svensk-sovjetiska relationernas efterkrigshistoria och till slut avrunda med ett i mina ögon typisk image av en veteran av den mellersta partigenerationen på väg från den sovjetiska epigonkommunismen till en ung, men bräcklig borgerlig demokrati, i bägge fall med storrysk slagsida.

Det som utmärker Jurij Derjabin bland sina ryska kolleger är som sagt hans litterära anlag. Dessa anlag bragte honom både berömmelse och oro. I början av sin finska vistelse under 70-talet tryckte han genom medling av den sovjetiska pressagenturen APN en bok i finsk översättning hos ett ansett finskt förlag av Norstedt eller Atlantis sort – Otava. Boken publicerades med förlagets titel *Suomi hittar sin linje* 1979, det vill säga mitt i det sista utbrottet av det kalla kriget (kom ihåg sovjetinterventionen i Afghanistan och amerikanska Pershing-raketer i Västtyskland). Den anonyma ryssen Komissarov (flicknamnet av hans andra maka) motiverade och tillspetsade i sin bok den dåvarande ryska utrikeskursen gentemot Finland. Boken klar-

gjorde den sovjetiska tolkningen av vänskaps-pakten 1948, alltjämt i kraft under Kekkonens presidenttid: Finland ville förvisso förbli neutral i ett krig mellan Sovjet och västmakterna, dock enligt den nämnda pakten var Finland Sovjets omistliga och trogna militära allierade i Norden. Komissarov angrep skarpt finska förespråkare av landets neutralitet, det vill säga Moskvapaktens borgerliga motståndare på högerkanten, och blandade sig därmed i Finlands inrikesärenden, vilket han senare erkände själv (tillsammans med pseudonymen) efter Sovjets upplösning, under sin karriär som "dubbelörnens ambassadör på Fabriksgatan" 1992–1996 (s.274). Komissarov hade skrivit sin pamflett på eget initiativ, dock satsade han demonstrativt på ett ännu närmare politiska samarbete mellan Finland och Sovjet, han visade sig faktiskt "mer katolsk än själve påven." Hans direkta chef - dåvarande ryska ambassadören på Fabriksgatan (ambassadens hus i Helsingfors), partiapparattjiken av gammal typ - hade läst wishful thinking manus utan några anmärkningar (s.188). Publikationen hade framkallat en artikel- och insändarström i 80-talets "finlandiserade" Finland, efterlämnat med Derjabins ord ett finskt "Komissarovsyndrom" och utgör alltjämt föremålet för den envise mannens stolthet (s.200).

Till skillnad från Derjabins flera norska tjänsteår på 50- och 60-talen och ännu flera i Helsingfors under förra seklets sista tredje del var han aldrig anställd i vårt land: "svenska ärenden" sysselsatte honom bara tillfälligt 1983–1991 som skandinaviska avdelningens vicechef i det ryska UD. Sverige spelade som bekant en liten roll

under Sovjets slutgiltiga krisår, dock kastade kalla krigets nya uppsving på tröskeln till 80-talet sin skugga även över relationerna med Sverige. Helt i den sovjetiska farvatten fortsätter Derjabin att fastställa och lovprisa den aktiva svenska neutraliteten och relationernas förbättring under Olof Palme och Ingvar Carlsson.

Den lilla svenska paragrafen har författaren skickligt utnyttjat för att upplära tre trista incidenter – Wallenbergaffären, ubåten U-137 och hemligheten med DC 3:ans tragiska spaningsflygning i 1952 – vilka länge hade fördärvat våra relationer med nuvarande Rysslands kontroversiella föregångare Sovjetunionen. Derjabin torde vara den första ryssen som har sagt något nytt och viktigt även om affären med den sovjetiska storspionen, överste Stig Wennerström 1963. Enligt Derjabins tungt vägande bekännelse blev Raoul Wallenberg avrättad i 1947 för sin vägran att samarbeta med Stalins underrättelsetjänst (s. 242–243). Derjabin har inte heller förtigit det tråkiga haveriet av den ryska Whiskeykärnvapenubåten på grundet nära Karlskrona hösten 1981. Författaren håller fast vid den officiella ryska UD-motiveringen av en oavsiktlig rysk överträdelse av uppenbart svenskt havsvatten. Mina egna ryska muntliga källor pekar mot en annan orsak – festen ombord. Ömseidiga ryska och svenska erkännanden om det tragiska ödet med den nedskjutna svenska spaningsflygplanen Douglas DC-3 hade redan i början av 90-talet, avslöjat fallet som följden av både tillspetsningen av det kalla kriget i Stalins sista år och av Sveriges då strikt hemliga, men numera officiellt erkända underrättelsetjänster

till nytta för NATO. Vad gäller själva nedskjutningen, vittnar Derjabin, att flygplanet blev nedskjutet med hjälp av uppgifter från Stig Wennerström (s. 247).

Med tanke på recensionens trånga ramar avstår jag från att referera Derjabins minnen om sin finska trestegskarriär – den första 1968–75, den andra 1980–83 och den tredje 1992–96 – och om sitt arbete på det sovjetiska UD i Moskva i spetsen för avdelningen och senare av förvaltningen för den europeiska säkerheten och samarbete (1983–91), som den förste post-sovjetiske vice utrikesministern under Pankins "100 dagar" och sedan under georgiern Sjevardnadse, slutligen som det ryska Säkerhetsrådets sekreterare (1996–98). Utan att formellt lämna Kommunistpartiet (partiboken tillhör Derjabins personliga arkiv) och förespråka Sovjetunionens upplösning (s. 264), förmådde bokens författare volens – nolens anpassa sig till sina nya chefer, inbegripen den förste ryske utrikesministern Kozyrev. Derjabins sista uppdrag som vice utrikesminister av den döende Sovjetunionen var förhandlingarna i Helsingfors om ersättningen av Moskvafördraget 1948 med ett nytt fördrag utan militära artiklar, formellt slutet något senare i Moskva mellan den Ryska Federationen och Finland. Derjabins minnen om det sovjetiska UD:s avslutningssammanträde i början av 1992 verkar nästan rörande (s. 267–270). Dock var inte nostalgin hans framträdande drag. Bokens författare kommer ihåg sina debatter och konflikter med det nya politiska lägets nya mästare. Derjabins relativa principfasthet och diplomatiska snille bekräftades genom hans

snabba (februari 1992) utnämning till den förste ryske ambassadören i Finland, för övrigt den förste i Sovjets och Rysslands historia med finska språkkunskaper. Det var hans antikommunistiska motståndare Kozyrev och Jeltsin, vilka hade hedrat honom med den nya utnämningen trots färska finska minnen om den impopulära Komissarov. Jämför Pankins politiska final som den svenske Tetrapak-konsulten! Med tanke på den recenserade bokens inneboende förtjänster och svensk-finska "gemensamheter" (uttrycket av nuvarande Geijer-professor i Uppsala Torkel Jansson), uppenbarade igen under de avslutade märkesåren 1807–1809, skulle t.ex. Atlantis förlag fundera om översättning av den ryska minnesboken.

Aleksander Kan

NILS ERIKSSON

"Icke har jag varit överksam". En biografi över Martin Georg Wallenstråle.

Göteborg: Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället, 2009. 422 sid., illustr. (Regiae societatis scientiarum et litterarum Gothoborgensis. Humaniora 43).

Adliga ätten Wallenstråle gick ut på svärdssidan 2004. Den gjorde aldrig mycket väsen av sig. Sina rötter har den i en biskopsdynasti, med den

internationellt ansedde hebreisten Georg Wallin d y (1686–1760) som den mest glansfulla medlemmen. Dennes två söner adlades för faderns förtjänster, och det är det yngre av dem, Martin Georg (1733–1807), från 1756 Wallenstråle, som nu har fått sin biografi skriven. Även om han varken var teolog eller kyrkopolitiker tycks han ha haft förhoppningar om att gå i faderns och farfaderns fotspår och bli biskop i Göteborg; nu fick han vänta till tämligen mogen ålder innan han nådde målet för sina mödor och Gustav III 1789 gav honom Kalmar stift. Detta var året för Förenings- och säkerhetsakten, och kungens näpst av rikets adel hade en varm anhängare i den rojalistiskt sinnade Wallenstråle som redan i samband med statskuppen hade blivit teologie doktor. Efter 1789 kunde han också fästa Nordstjärnan vid sin bringa.

Idé- och lärdomshistorikern Nils Eriksson har ägnat år av forskarmöda åt denne herre som tycktes ha fått så mycket gratis i livet men som nästan alltid var svårt skuldsatt. Redan 1976 publicerade han för övrigt en uppsats i dessa spalter om Wallenstråles kyrkliga karriärvägar, detta närmast som ett sidospår till ett större arbete om Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg (1978), vars grundare och förste ordförande Wallenstråle var. Den nya boken, som smälter väl in i författarens ihållande forskarfokus på det svenska 1700-talets lärda kultur, är en detaljrik redovisning av ett enskilt människoöde och dettas sociala nätverk. Den förenar tematiskt med kronologiskt och man anar den långa tillkomsthistorien genom att varje kapitel i boken är utformat som ett avrundat helt. Man

förstår det också genom den väldiga mängd huvudsakligen otryckt källmaterial som Eriksson har trängt igenom. Ett konditionstest med ungdomens lärdomsprov – en doktorsavhandling om den svenska historieskrivningens födelse – på behörigt avstånd.

Martin Georg skaffade sig en akademisk allroundutbildning i Uppsala, med det relativt nya ekonomiämnet på studieprogrammet. Efter gradualavhandling fick han en honorärbefattning som hovpredikant och därefter begav han sig ut på en flerårig bildningsresa som tog honom till Nederländerna, England, Frankrike och till ett flertal tyska städer. Detta blev en tur i den rådande utilitarismens anda. Syftet med den var inte främst individuell förkovran utan fosterlandets nytta. Som Eriksson fint belyser gällde kosmopolitism inte som patriotismens motsats; dess fiende hette enskilt gynnande, ett undandragande av krafter för nationens bästa. Självupppoffring och njutningslystnad var bildningsresans främsta drivkrafter: hem skulle resenären komma med ett batteri av nya idéer, innovationer, artefakter (ett betydande element av industrispionage ingick i programmet) och med sina förvärvade kontakter och språkkunskaper skulle han kunna försätta sig i gynnsamma befodringslägen. Naturligtvis riskerade han också att skaffa sig dyrbara vanor. Den faran undgick Wallenstråle ej.

Men vad han insamlade och rapporterade under dessa år på kontinenten (1761–66) var inte litet. Han gick metodiskt tillväga enligt Linnés allmänna instruktion till resenärer att nedteckna allt som kom i deras väg. Wallenstråle försåg

Recensioner

oförtrutet skvallerbyttan och informationscentralen C C Gjörwell i Stockholm med informationer och iakttagelser, om alltifrån folklynnen till produktionstekniker, och även i Göteborgsbladen inflöt korrespondenser från hans penna. Denne nyadlade bildningsborgare hade blick för nymodigheter och han imponerades av fliten och snyggheten i borgarrepubliken Holland, men han var ingalunda renons på fördomar när han konfronterades med judar och katoliker och kalvinister och han retade sig rentav på att holländarna fjäskade för sitt tjänstefolk och var alldeles för intima och kärleksfulla med sina barn. I fransk idédebatt kände han sig inte hemma och någon upplysningsman av igenkännbart snitt har han av allt att döma inte varit. Fransmännen var, enligt Wallenstråle, ett odrägligt pratsamt folk. Nils Eriksson kallar honom en "måttfull modernist"; han trodde behårt på materiella framsteg, inte minst inom modernäringen, jordbruket, och för honom "kom tron på en upplyst eftervärld", säger författaren, "att spela samma roll som den kristna eftervärldstron". Disciplin och kyrkotukt skulle det vara, men som en lutheransk dogmatiker framstår den biograferade faktiskt inte.

Efter utlandsvistelsen bosatte sig Wallenstråle i Göteborg. Han hade där ett lektorat i historia vid Hvidfeldtska gymnasiet och han intrigerade inte alldeles finkänsligt för att komma i åtnjutande av allehanda favörer som borde ha tillkommit andra om rent sakliga grunder hade beaktats; men Wallenstråle ansåg att även hans goda namn och höga stånd, också om frälsevärdigheten var tämligen färskt påkommen, borde räknas honom

till godo. I denna mening hörde han naturligtvis till det gamla systemet (som byggde på tradition, inte prestation); dock bör man ha klart för sig att patronage och klientelism ännu var helt accepterade för den som ville söka äran, och äregirig var Wallenstråle mer än de flesta. För ett sådant ändamål var lyxkonsumtion, som residual av en feodal gåvokultur, ett helt rationellt beteende och detta kan i sin tur förklara att denna ädling och biskopsson ständigt gick och drog med klena finanser. Spendensamheten, på gränsen till ruinerande slarv, skulle imponera på en fåfäng omvärld, och ekonomiskt bryderi kunde – som Nils Eriksson klokt utreder – vara en implicit fördel när man eftersträvade en tjänst, eftersom den som tillsatte tjänsten (exempelvis kungen) då fick en hållhake på befattningshavaren såsom "alltid behövande". "Den höga middagsfärgen över det godlynta ansiktet" på Pehr Krafft d ä:s porträtt av Wallenstråle behöver med andra ord inte vara utstrålningen från en fyllbult – även om det måste medges att han relativt tidigt skaffade sig podager – utan kan vara ett mycket representativt uttryck för en accepterad ståndsmedvetenhet. Och lyx i de yppersta skikten kunde, ansågs det, faktiskt vara hela samhället till gagn.

Ändå var det många samtida som lyckade med honom som goddagspilt och streber – rätt fiaskoartad sådan, han gick miste om både Vetenskapsakademien och Vitterhetsakademien och om ett kommendörstecken – och det sades också om honom att han ljög friskt och förde vänner bakom ljuset, hävdade åsikter som han i en handvändning kunde fördöma om det visade sig lämpligt, var rastlös och extravagant, aldrig

upphörde att tigga om ynnestbevis. Men som skolman var han framgångsrik, det har eftervärlden en av hans elever, Thomas Thorilds ord på. Och vid sidan av sin lärargärning hann han också med ett omfattande författarskap som tillfällespoet och som publicist. De versprov Nils Eriksson redovisar i sin bok når ett gott stycke över medelmåttigheten, och i presspolemiker kunde Wallenstråle vara både fyndig och vass, även om han där utan vidare hade sina övermän bland skroderande tidningsutgivare och pamflettister, flera med en olycklig kärlek till likörer. Det är ur denna miljö av provinsakademiker och merkantila mecenatskap som tanken på att institutionalisera vitterheten väcks. Wallenstråles kottierier spelar härvidlag en viktig roll för att sätta köpmannametropolen Göteborg på den vetenskapliga kartan. Eriksson är som allra bäst när han tecknar ett kollektivporträtt av den göteborgska intelligentian på 1760- och 70-talen.

Men pengarna räckte inte till, vare sig för Kungl. Samhället eller för Wallenstråle personligen. Själv behövde han tillskott och därför måste han komma bort från staden som han för övrigt ansåg kulturellt efterbliven – med någon orätt, måste väl inflikas, tänk bara på en sådan krösus och sponsor som Ostindiska kompaniets direktör Patrick Alströmer, framstående musiker. Nå, först fick han ett pastorat i Halland (Fjärås, 1777), något senare i Närke (Kumla, 1783). Men blev inkomsterna därmed något bättre så blev också utlagorna och kostnaderna att underhålla kyrkoherdeboställena likväl allt större. Steget från Kumla till Kalmar var visserligen ett statusmässigt snäpp uppåt men en ekonomisk nit-

lott. Som stiftschef visade Wallenstråle en energi och nitiskhet utöver det vanliga. Han samlade böcker till gymnasiet bibliotek, grundade en stiftstidning, visiterade sina församlingar med stor regelbundenhet och främjade lokaletnografisk forskning. Med sina arma privata resurser hyste han ingen stor fäbless för att bevista riksdagar. I sin brevväxling visar han sig gnällsjuk, men som donator av litteratur, porträtt och andra insamlade skatter kunde han vara nog så generös. Som biskop efterträddes han av Magnus Stagnelius, skaldens fader.

Anders Björnsson

ANITA GRADIN & RANVEIG JACOBSSON

Från bruket till Bryssel. Minnen från ett politiskt liv.

Stockholm: Bokförlaget Premiss, 2009. 224 sid., inb., illustr., personreg.

Givetvis är minnesböcker, memoarer eller självbiografier en genre som måste bedömas efter annorlunda kriterier än vanliga biografier. Enligt den danske forskaren Birgitte Possings definition – och hon vet verkligen vad hon talar om – ska de senare vara författade av någon annan än huvudpersonen. Dessutom – skulle jag vilja tillägga – bör de helst vara skrivna lagom lång tid efter dennes bortgång. Men även av andra skäl

kan självbiografier normalt inte göra anspråk på vetenskaplig lödighet. Den förutsätter ju bland mycket annat en någorlunda objektiv approach, inte minst i form av en tillräcklig distans till den behandlade personen. Ett sådant krav är förstås omöjligt att uppfylla när författaren skriver om sig själv. Detta innebär nu ingalunda att självbiografier skulle sakna intresse eller betydelse. Tvärtom kan de, rätt utnyttjade som källor, bjuda på mängder av nyttig kunskap om hur huvudpersonen upplevt världen och sin roll i den. Inte minst bör de kunna ge en värdefull vägledning om hur han eller hon önskar uppfattas av en undrande eller rentav nyfiken eftervärld.

Sådana reflektioner anmäler sig naturligen när man läser förra statsrådet och EU-kommissionären Anita Gradins självbiografi. Hennes historia är utan tvekan både intressant och spännande att ta del av. Uppvuxen i det västerbottniska Hörnefors – annars mest känt för ett antal mycket framgångsrika fotbollssparkande bröder Nordahl – har hon gjort en klassresa av imponerande slag. Som ett av de få arbetarbarn som kostades på i denna bruksmiljö tog hon realexamen i Nordmaling 1950, ”dansade sig in i” SSU och en journalistbana, bl.a. på *Arbetarbladet* i Gävle. Sex år senare följde hon med sin dåvarande make Oloph Hansson till Stockholm och utbildade sig till socionom. Energisk och utåtriktad gjorde hon karriär inom SAP-kretsar i huvudstaden, bl.a. kvinnoförbundet och deltog aktivt i olika internationella kontakter. När partiet återvände till regeringstaburetterna 1982 utsågs hon till minister för invandrar- och jämställdhetsfrågor för att några år senare byta till

uppgiften som handelsminister. Den fick hon lämna efter valförlusten 1991. Före uppdraget i kommissionen i Bryssel satt hon sedan några år som svensk ambassadör i Wien.

En verkligt imponerande karriär sålunda för arbetarjantan från Hörnefors. Hon borde ha mycket att berätta – men boken är bra tunn, drygt 200 sidor, och saknar mycket av det politiska skeende som Gradin måste ha haft särskilt god insyn i. Kanske gäller detta allra främst SAP:s snabba omsvängning 1990 från skepsis till ett EU-medlemskap till ett aktivt bejakande av det. Detta lappkast har ju efteråt blivit så om-diskuterat att det på sina håll ingår som separat studieobjekt i historieutbildningen på akademisk nivå. Men om vad som faktiskt skedde i kulisserna tiger Gradin.

Kanske är det just detta – tendensen att undvika frågor som skulle ställa SAP i en mindre god dager liksom att nästan ingenting säga om andra partiers agerande – som slår läsaren. Ändå arbetar ju en politiker i en ständig kontakt med motståndarna. Till spelet hör att ge och ta av varandra, något som inte alltid är så lätt att erkänna – just då. Men av den som i likhet med Gradin sedan länge lämnat den aktiva verksamheten och kan blicka tillbaka på en i många avseenden lyckosam insats borde man kräva ett visst perspektiv och en beredskap att konstatera att även andra aktörer bidragit till positiva lösningar. Vad som hade kunnat ge värdefulla inblickar i svensk politik under sextio-, sjuttio- och åttiotalen har istället blivit en S-märkt partsinlaga. Det är min främsta invändning mot den här boken. Ett ovanligt tydligt exempel utgör

i sammanhanget jämställdhetspolitiken där övriga partier närmast framstår som ointresserade nej-sägare. Hanteringen av frågan reduceras till en redovisning av de interna motsättningarna inom SAP. Först när dessa väl retts ut var tydligen enligt Gradin fältet fritt för reformer. Men i själva verket var det vid denna tid Folkpartiet som – länge ensamt – drev dessa frågor. Sålunda var en borgerlig regerings inrättande av JämO-ämbetet ett resultat av dessa liberala strävanden.

Stundom förfaller boken till ren name-droping. Den avslutande personförteckningen innehåller bortåt 300 namn; tyvärr bara redovisade efter kapitel (!), inte sidor. Härtill kommer att boken stundom skäms av en dålig faktakontroll. Sålunda uppges att Sverige gick med i EFTA 1972 medan detta frihandelsavtal i verkligheten skapats redan 1959–1960 med Sverige och Gunnar Lange som starkt pådrivande och tillskyndare. Är det för mycket begärt att en f.d. handelsminister skulle känna till det?

Avslutningsvis känns det angeläget att ta upp en mera principiell fråga. Den sammanhänger med att Gradins långvariga pressekreterare och kanslichef – under ministertiden resp. i Bryssel – Ranveig Jacobsson står som medförfattare. Ja, i förordet anger Gradin rentav att Jacobsson "hållit i pennan". Misstanken ligger då nära till hands att innehållet putsats och strömformats i syfte att huvudpersonen ska framstå i så god dager som möjligt. Det är alltså naturligt att undra vad som är Gradins egna ord och hur mycket som tillförts av en välmenande spökskrivare. Detta är av stor vikt när man ska be-

döma boken – och avsaknaden av besked minskar i motsvarande grad behållningen.

Bo G Hall

ULF BEIJBOM

Möten och händelser i nipornas stad. En familjekrönika i omvandlingens tid.

Växjö: Emigrantinstitutets vänner, 2010.
274 sid.

Ulf Beijbom tillhör inte precis dem, som forskat kring sin hembygd. Som emigrationshistoriker har han tvärtom rört sig på fjärran platser, i Nordamerika, i Australien och Nya Zeeland. Sent omsider har han emellertid sökt sig tillbaka till sitt ursprung och sin uppväxttid i Ådalen, varom han nyligen skrivit en välmatad memoarbok. Den inleds med det tänkvärda mottot: "Barndomen är ett land man äger bara genom att lämna det." Undermeningen är förstås den självklara att det krävs erfarenhet av andra geografiska rum liksom förlängt tidsperspektiv för att fånga det specifika i en ortsmiljö. Till stor del är boken en familjekrönika, till vilken fogats pojkäventyr och kamratliv. Därtill kommer redovisning för skolgång, läsning och det intellektuella uppvaknandet. I efterkrigstidens Sverige, då utlandsresandet inte var så utbrett, har gymnasistens första möte med Europa även beretts plats. Särskilt en äventyrlig resa med

motorcykel till Italien och Jugoslavien ges en livfull beskrivning. Fortsatt flitigt resande gav den norrländske gymnasisten det självförtroende och nyfikenhet på världen, som kom att styra de akademiska studierna in på det internationella spåret.

Beijbom föddes 1935 i Härnösand, vid vars då minimala landstingsadministration fadern var bokhållare, med utsikter att avancera. Denne var dock en glad gamäng, som tvingades lämna sin befattning på grund av alkoholproblem. Det var traumatiskt för den lilla familjen, med Ulf som enda barn. Under förödmjukande former tvingades den lämna länshuvudstaden. Räddningen blev farfaderns tidigare SJ-anställning, varmed följt ett boställe i Sollefteå, beläget strax intill det imponerande och högt belägna stationshus, som järnvägsarkitekten Adolf Edelsvärd låtit bygga. Fadern fick anställning vid ett av ortens många skogskontor. Det är av Sollefteå, som fått stadsrättigheter 1917, sonen lämnar detaljerade minnesbilder. Staden är under beredskapsåren livfull med varje kväll fullsatta konditorier och biografier och inte, som värnpliktiga rapporterat om, bara ett skidspår draget mellan regementena I 21 och T 3. Affärslivet och småföretagsamheten bars upp av starka kvinnor, ofta ogifta "trots attraktivt utseende och fina manér". Tillika var det en tid då garnisonsstaden Sollefteå, i det röda Ådalen, enligt Beijbom hyste inte så få hemmanazister.

I framställningen figurerar personer som Arthur Engberg, som blivit Västernorrlands landshövding efter tiden som ecklesiastikminister, samt författare och tidningsmän som

Albert Viksten och Ivar Vennerström, en gång verksam på Nya Norrland, familjen Beijboms husorgan. I omgivningen fanns konstnären Helmer Osslund, som hade sin ateljé förlagd till nipkanten invid Ångermanälvens forsar. Där levde minnet av sollefteprostarna, 1800-talets djupt konservativa Bernhard Runsten, vars dotter Laura Fitinghoff skapat sig berömmelse med boken *Barnen från Frostmoffället*, och den ännu verksamme Georg Bergfors, dominant i det lokala kulturlivet, flitig hembygdsforskare och läroverkets inspektor.

Skidsporten omgavs av särskild romantik. Världs- och olympiamästaren Elis Wiklund drev sportaffär i Sollefteå, där passande skidor inköptes åt unge Ulf, som lyriskt beskriver de naturupplevelser detta gav. En ivrig skidfrämjare var Gerhard Lindberg, rektor för Samskolan senare Högre Allmänna Läroverket, som han under nära fyra decennier styrde med järnhand, därutöver inflytelserik högerpolitiker, länge ordförande i stadsfullmäktige och drätselkammare. Verksamt bidrog Lindberg till att skapa Hallstabackens skidanläggning och lyckades få SM-tävlingar förlagda till Sollefteå, utvecklat till ett vintersportcentrum. Det var i andra världskrigets slutskede som ett gymnasium lokaliserades till Sollefteå. Under beredskapstiden vitaliserades garnisonsstäderna och det är ingen tillfällighet att även Hässleholm och Boden samtidigt välsignades med gymnasier. En påtryckningsgrupp, då Sollefteå fick ett fullständigt högre allmänt läroverk utgjorde stadens officerare, som ville slippa inackordera sina barn på annan ort, närmast i Härnösand.

Recensioner

Även lärarna, för vilka arbetsmarknaden var kärv, sökte sig gärna norrut för att sprida bildning och samla norrlandspoäng. Det unga läroverket i det avlägsna Sollefteå hade inte svårt att rekrytera kvalificerade lärare. På flertalet lektorat satt disputerade lektorer och adjunkterna besatt vederbörlig kompetens. Under det 1950-tal Beijbom beskriver uppfattades det villaområde där lärarfamiljerna fylkades som något av professorsstad. Yrkeskåren omgavs ännu av viss nimbus och respekt. Kärleks- och humorfyllt är det porträtt Beijbom ger av lektorsparet Bengt och Ella Nyrin-Heuman. Den senare, som var klassföreståndare, var latin-docent och undervisade även i grekiska. Till en elevkår, vars upptagningsområde sträckte sig från Ådalen till uppåt Lappmarken, förmedlade hon det klassiska kulturarvet. Efter tiden i Sollefteå, vars läroverk hon beskrivit som det ideala, gick hon vidare till rektoratet vid Wallin-Åhliniska gymnasiet i Stockholm, där denna värmländska prästdotter tagit studenten vid en tid då sådana möjligheter inte fanns för flickor i hennes hemlän.

Vemodsfylld är den betraktelse som Beijbom ägnar den statusförsämring lärarkåren senare fått vidkännas, då bosättningstiden på en ort och därtill hörande kommunpoäng blivit den avgörande meriten. Onekligen har vårt skolväsen lidit av alltför snäva lokala perspektiv och risken för inavel. Kanske glorifierar ändå Beijbom på memoarförfattares sedvanliga vis en svunnen "guldålder". Sina gymnasieår upplevde Beijbom så positivt att det var i avsikt att bli läroverksadjunkt eller lektor som Beijbom sökte

sig till Uppsala. Framtiden formade sig annorlunda, då han sögs in i det stora emigrationsforskningsprojektet. År 1972 disputerade han på avhandlingen *Swedes in Chicago*, varpå följde flera större studier inom samma ämnesram.

Viss plats i framställningen ges åt den viljestarka moderns uppväxtmiljö i väglöst myrland vid Luleälvens övre del, där det krävdes heroism för att överleva och ta sig fram. Det var från samma del av Norrbotten som den svensk-amerikanske författaren Arthur Landfors stammade, vilken Beijbom intervjuat under sin emigrationsforskning. Till Beijboms läsoplevelser vid sidan om skolstudierna hörde Vilhelm Mobergs utvandrarromaner. Även här såddes ett frö till den forskning åt vilken han skulle ägna sitt liv. I efterhand spårar Beijbom lätt mönster som danat honom till just emigrationshistoriker.

Kring den första fasen i sitt liv bjuder Beijbom på intressant läsning. Osannolikt är väl inte att det kan följa en fortsättning, kretsande kring den akademiska karriären och chefskapet för Emigrantinstitutet i Växjö, tillkommet under sent 60-tal på landshövdingen Gunnar Heléns initiativ och med Vilhelm Moberg som galjonsfigur.

Bert Mårald

GU DRUN NYBERG

**Doktor Carlander i praktiken. Läkekonst
1793–1814.**

Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2009. 445 sid.,
inb., illustr., reg.

Doktor Christofer Carlander var stadsläkare i Göteborg 1793–1814 och förde utförliga journaler över sina sjuklingar. Gudrun Nyberg, själv läkare och med tiden adjungerad professor vid Sahlgrenska akademien i Göteborg, har tidigare skrivit boken *Doktor Carlanders Göteborg* (2007), av mig anmäld i PHT 2008:2. Hon återvänder nu till ämnet. Den första boken var snarast social- och kulturhistoriskt inriktad, men den nya är medicinhistoriskt inriktad. Här får vi besked om behandlingsmetoder och mediciner. Botanikern kan lära sig mycket om vilka örter, som användes mot olika sjukdomar, och Gudrun Nyberg har tagit många mycket vackra fotografier av viktiga läkeörter. I bokens register upptas både sjukdomar och läkeörter samt därutöver läkare, apotekare och barnmorskor men däremot inte doktor Carlanders alla patienter. De är alldeles för många.

Personhistoriskt inriktade forskare måste alltså läsa igenom hela boken. De får rik lön för mödan. Boken är fängslande och välskriven. Folk från alla stånd och samhällskikt dyker upp på bokens sidor. Framför allt möter vi läkare, fältskärer och barnmorskor. Bland läkarna märks Jonas Gistrén, Pehr Dubb, Carl Didrik Engelhart, Christian Heinrich Ewert och givetvis

doktor Carlander själv. Boken innehåller många utmärkt återgivna läkarporträtt. Efter att läst doktors journaler, efterlämnade brev och allt övrigt i ämnet känner Gudrun Nyberg numera doktor Carlander mycket bra, och hon ägnar 47 sidor på slutet åt hans personlighet och levnadsöden.

Carlander arbetade oupphörligt med att göra iakttagelser för att finna orsaker till sjukdomarna, upptäcka samband och finna bästa botemedel. En av erfarenheterna och lärdomarna blev att det är svårt att dra slutsatser. Carlander hade dessutom ont om tid, eftersom patienterna var många, och han blev tvungen att ägna sig åt allt utan att kunna fördjupa sig. Därför blev han aldrig någon medicinsk forskare. Erfarenheterna gjorde dock honom själv till en allt skickligare läkare, och han delade med sig av dem till vänner och ämbetsbröder. Han var hela tiden ivrig att införskaffa medicinsk litteratur och medicinsk utrustning från utlandet åt sig och sina vänner. År 1814 flyttade han till Stockholm och blev en bemärkt medlem i Svenska Läkaresällskapet, där han recenserade, refererade och översatte utländsk medicinsk litteratur. Han gjorde alltså en hel del insatser för den medicinska vetenskapen.

Däremot gjorde han aldrig någon sammanställning av rön och erfarenheter i sina journaler, som omfattar 2 214 foliosidor. Journalerna skänktes efter hans död till Svenska Läkaresällskapet, men de har hittills varit föga anlitade. De är ju inte tematiskt uppställda, och de är skrivna på medicinskt fackspråk med många förkortningar. Mer än 150 år efter Carlanders död har Gudrun Nyberg utfört Herkulesarbetet

Recensioner

att ämnesvis sammanställa, tolka och förklara de viktigaste delarna. Hon har gjort en stor insats för kulturhistorien, lokalhistorien, socialhistorien, medicinhistorien – och för personhistorisk forskning. Journalerna fick slutligen vetenskaplig betydelse, inte för den medicinska vetenskapen utan för den medicinhistoriska. Nybergs storverk förenar vetenskaplig tyngd och populärvetenskaplig lättillgänglighet.

Lars Gahrn

Personhistoriska nyheter

Personhistoriska samfundets årsmöte

Samfundets årsmöte hölls den 5 maj i Riksarkivets lokaler. Till ordförande för det kommande verksamhetsåret valdes fil.dr Tomas Lidman, till vice ordförande docent Kristina Lundgren. Val av övriga styrelseledamöter: Professor Lars Ericson Wolke, fil.dr Gunnel Furuland, arkivrådet Ann Hörsell, fil.lic. Sven-Olov Larsson, professor Torbjörn Nilsson, enhetschef Peeter Mark, enhetschef Johannes Rudberg och fil.dr. Jenny Björkman (nyval, övriga omval). Gunnel Furuland och Kristina Lundgren valdes att jämte ordföranden Tomas Lidman och redaktören Torbjörn Nilsson ingå i redaktionsutskottet.

Efter årsmötesförhandlingarna talade förläggaren och författaren Per I. Gedin över ämnet ”Varför får Heidenstam aldrig vara den han är?”

Att berätta ett liv

Den 13-14 september anordnades vid Örebro universitet workshopen Att berätta ett liv – biografi, genrekonventioner och sanningsanspråk. Bakgrunden var de senaste årens starkt ökande intresse för biografiskrivande. Ett 25-tal forskare inom främst historia och litteraturvetenskap diskuterade den biografiska genrens möjligheter. Inbjudna föreläsare var litteraturvetarna Johan Svedjedal och Carina Lidström, historikern Henrik Berggren samt historikern Åsa Karlsson, huvudredaktör för Svenskt biografiskt lexikon.

Workshopen var ett led i den forskning som bedrivs vid Örebro universitet på temat Berättande, liv och mening.

Historiedagarna

Årets upplaga av De svenska historiedagarna anordnades i Jönköping, den 1-3 oktober, på temat ”Flit, fromhet och företagsamhet”. 450 deltagare, de flesta av dem historielärare, kunde bland annat ta del av flera personhistoriskt inriktade programpunkter: Björn Gäfvert, tidigare på Krigsarkivet, föreläste om Kreugerkraschen, dess förspel och efterdyningar; doktoranden i teologi Joel Halldorf berättade om Helgelseförbundets predikant Emil Gustafson och väckelsens klivna hållning till moderniteten; ekonomen Agneta Lignell Du Rietz, föreläste om kvinnlig företagsamhet; historikern Bo Eriksson skildrade Per Brahe d.ä:s liv, ”kunglig favorit och greve av Visingsö”; arkivrådet Björn Asker berättade om sin bok *Karl X Gustav – en biografi*; vetenskapsjournalisten Kristina Ekero Eriksson talade om Årstafrun, Märta Helena Reenstierna, doktoranden i litteraturvetenskap Andreas Hedberg föreläste om Viktor Rydbergs historiska roman *Vapensmeden*, en forskargrupp som nyligen utgivit *En dynasti blir till. Myter, medier och makt kring Karl XIV Johan och familjen Bernadotte* diskuterade vår nuvarande kungaätts första tid medan ledande genushistoriker vittnade om sin väg till professur och om genus-

forskningens framväxt i ytterligare en ny bok *Föregångarna. Kvinnliga professorer om liv, makt och vetenskap*.

2011 års historiedagar kommer att anordnas i Stockholm.

Nya avhandlingar

- Bo G Hall, *Perspektiv på Patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundberg (1842–1911)*. Historia, Uppsala universitet, 2010.
- Anna Hedtjärn Wester, *Män i kostym. Prinsar, konstnärer och tegelbärare vid sekelskiftet 1900*. Historia Lunds universitet/Södertörns högskola, 2010.
- Simon Larsson, *Intelligensaristokrater och arkivmartyrer. Normerna för vetenskaplig skicklighet i svensk historieforskning 1900–1945*. Historia Lunds universitet/Södertörns högskola, 2010.
- Monica Sandlund, *Lärare med utländsk bakgrund. Sju yrkeslivsberättelser om möten med nya skolsammanhang*. Beteendevetenskap och lärande, Linköpings universitet 2010.

Litteratur som skickats till PHT

- Louise Tillberg, *Den jag ser på älskar jag*, 2010. Boken, som utges av Förlag Morgongåva, är ett slags släktbiografi, skickligt utförd om än något yvig. Ett resultat av hennes forskning gäller en eventu-

ell koppling till Ingmar Bergman, något som kräver fortsatta undersökningar.

- Hans Gillingstam, *Det svenska riksrådets världsliga medlemmar under medeltiden*, 2009, utgiven av Sällskapet Runica et Mediaevalia, Opuscula 12. Boken är ett resultat av många års forskning. Riksråden har i denna handbok ordnats alfabetiskt efter förnamn. I inledningen (av Birgitta Fritz) och förordet (Gillingstam) diskuteras också frågan om rådets ställning och vilka personer som kan hänföras dit.
- "Bäste biskop!" *Korrespondensen mellan drottning Victoria och biskop Gottfrid Billing 1900–1924*, 2010. Boken är utgiven med kommentarer av Anders Jarlert. Den ingår i serien Meddelanden från Kyrkohistoriska Arkivet i Lund. Ny följd 10.

Tidskrifter

Scandia 2/2009:

Harald Gustafsson, "Över Östergötlands lavafält. Identiteter hos tre isländska Sverigeresenärer".

Medarbetare i detta nummer

- Monica Andersson* Född 1948. Lektor vid Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Disputerade 2009 på avhandlingen *Politik och stadsbyggande. Modernismen och byggnadslagstiftningen*. Forskar om stads- och samhällsplanering. Har tidigare bl.a. varit statssekreterare, riksdagsledamot, fastighetsborgarråd resp. stadsbyggnads- och miljöborgarråd i Stockholm samt generaldirektör för Banverket.
- H. Arnold Barton* Född 1929. Disputerade i europeisk historia vid Princeton University 1962. Fil. dr. (h.c.) vid Uppsala universitet 1989. Tjänstgjorde fram till pensioneringen 1996 vid Southern Illinois University at Carbondale. Utkom 2009 med *Essays on Scandinavian history*. Flitig skribent om nordisk historia och svenskarnas historia i Amerika.
- Anders Björnsson* Född 1951. Publicist, tidigare verksam inom *Sveriges Radio*, *Svenska Dagbladet* och *Dagens Forskning*. Utgav 2007 en historik över svensk akademikerrörelse, *I kunskapens intresse. SACO:s första sex decennier* och 2009 *Skuggor av ett förflutet. Bondeförbundet och trettiotalet*. Redaktör för *Baltic Worlds*.
- Helene Ehriander* Född 1962. Lektor i litteraturvetenskap vid Linnéuniversitetet i Växjö. Disputerade i Lund 2003 på avhandlingen *Humanism och historiesyn i Kai Söderhjelm's historiska barn- och ungdomsböcker*. Forskade därefter om Astrid Lindgrens roll som redaktör på Rabén & Sjögrens förlag mellan åren 1946 och 1970. Redaktör för skriften *Text och bild i Astrid Lindgrens värld*.
- Tom Ericsson* Född 1948. Professor i historia vid Umeå universitet. Disputerade där 1978 på avhandlingen *I fosterlandets tjänst. En studie i den svenska arméunderbefälskårens fackliga strävanden 1901–1922*. Forskar om den svenska församlingen i Paris under revolutionstiden samt om den svenska emigrationen till Paris under 1800-talets sista årtionden.
- Fredrik Eriksson* Född 1971. Fil. dr. i historia 2004 med avhandlingen *Det reglerade undantaget. Högerens jordbrukspolitik 1904–2004*. Verksam som forskare och lärare vid Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, studerar bland annat agrara rörelser i Östersjöområdet.
- Lars Gabrn* Född 1953. Fil. dr i historia vid Göteborgs universitet 1988 med avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Antikvarie vid Mölndals museum. Har publicerat en lång rad artiklar om forntid, medeltid samt lokal- och personhistoria.

- Bo G Hall* Född 1938. Jur. kand. och fil. dr. i historia. Disputerade våren 2010 på avhandlingen *Perspektiv på patron. Bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911)*. Tjänstgjort vid Handels- och Utrikesdepartementen. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Lokalhistoriker i Hägersten och Ådalen.
- Olof Hägerstrand* Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet på avhandlingen *”Juntan” som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för *PHT* 1998–2005.
- Aleksander Kan* Född 1925. Rysk-svensk historiker, professor vid Uppsala universitet. Ursprungligen från Moskva och tidigt specialist på Skandinaviens historia. Utgav 2005 *Hemmabolsjevikerna – Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920*.
- Åke Lilliestam* Född 1925. Fil. dr. i idé- och lärdoms historia, 1:e bibliotekarie vid KB, biblioteksråd vid Göteborgs universitet 1983 och överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för *PHT* 1973–1980.
- Bert Mårald* Född 1938. F.d. universitetslektor i historia. Disputerade 1974 vid Göteborgs Universitet på en avhandling om den svenska freds- och neutralitetsrörelsens uppkomst. På senare tid sysselsatt med utbildningshistorisk forskning, bl.a. om läroverken som kulturmiljö.
- Johanna Ringarp* Född 1974, Fil mag., doktorand i historia på Södertörns högskola och knuten till den nationella forskarskolan i historia vid Lunds universitet. I sin avhandling behandlar hon motiven bakom kommunaliseringen av lärarkåren.
- Andreas Tjerneld* Född 1949. Disputerade 1983 i historia vid Stockholms universitet på avhandlingen *Från borgarståndets storbetid. Statsbudgeten som partiskiljande fråga i den sena ständsriksdagen*. Medredaktör för *Tvåkammarriksdagen 1867–1970* (1988–1992). Redaktör vid Svenskt biografiskt lexikon.
- Lars Ericson Wolke* Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografien *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.

Personregister

- Abramson, Axel, grosshandl., 37f, 41f
Adelsohn, Ulf, partiledare (M), statsråd, lands-
hövd., 76
Ahlberg, Alf, rektor, förf., 94
Ahlman, Georg Rickard, rektor, 174
Ahlund, Nils, historiker, prof., akademiled., 16, 21
Alfredson, Hans, artist, förf., 96
Almgren, Birgitta, forskare, prof., 215f
Almqvist, Carl Jonas Love, förf., 160, 177, 179
Alströmer, Patrick, grosshandl., 225
Anderson, Ivar, chefred., politiker (H), 145, 154
Andersson, Benny, musiker, komp., 101
Andersson, Fredrik, 193
Andersson, Hildur, 32, 37f, 40-42
Andersson, Karin, journalist, statsråd (C), 85
Andersson, Lars Aksel, 32f, 39
Andersson, Stina, 193
André, Gunilla, politiker (C), 85
Andreasson, Johannes, vävnadsförläggare, 44
Angelini, Jöns Eric, förf., 182
Aristoteles, grek. filosof, naturforskare, 23
Aronson, Torbjörn, statsvet., teolog, fil. dr., 141
Aronsson, Albert, bostadsdir., finansborgarråd (S),
199
Asker, Björn, historiker, doc., arkivman, 83f
Ask-Upmark, Erik, medicinare, prof., 96
Aspelin, Gunnar, filosof, prof., idéhist., 94
Atterbom, Per Daniel Amadeus, skald, 182
Attman, Artur, ekonomhist., prof., 21, 24

Bang, Kate, da. förf., 108
Bárány, Ernst, medicinare, 97
Beijbom, Ulf, historiker, museiman, 227-229
Bellman, Carl-Michael, poet, komp., 83
Bendixson, Artur, 33

Bengtsson, Frans G, förf., 92
Bergegren, Hinke, agitator, politiker (Soc.), 214
Bergfors, Georg, läroverksinsp., hembygdsforskare,
228
Berggren, Jan, historiker, museiman, förf., 206-208
Bergh, Richard, konstnär, 212
Berglund, Helge, borgarråd (S), idrottsled., 199
Bergman, Bo, skald, akademiled., 212
Bergman, Ellen, teosof, 161, 163
Bergson, Henri, fra. filosof, 91, 93
Bergsten, Carl (d.ä.), lektor, 174
Bergsten, Nils, gymnasielektor, 174
Bergström, Herman, buntmakare, 188-196
Bernhard av Clairvaux, fra. kyrkoman, helgon-
förklarad, 10
Besant, Annie, eng. teosof, 160
Bexelius, Ernst, generaldir., 214
Bildt, Carl, partiled. (M), statsmin., utrikesmin.,
76f, 102f
Billing, Gottfrid, riksdagsled. (kons.), ärkebiskop,
145, 154
Birgitta, helgon, 21
Bjurman, Johan, förf., 64
Bjerre, Poul, da. läkare, 94
Björk, Ragnar, historiker, doc., 16-24
Björkegren, Jacob, bibliotekarie, 178f
Björklund, Jan, partiled., statsråd (FP), 198
Bjørnson, Bjørnstjerne, no. förf., nobelpristagare,
33, 166
Björnståhl, Jacob Gustaf, biblioteksman, 177
Blanche, August, förf., 49
Blavatsky, Helena Petrovna, ry. teosof, 159f, 166
Bodström, Lennart, TCO-ordf., utrikesmin. (S), 76
Boehme, Jakob, ty. kyrkoman, filosof, 159
Boëthius, Bertil, historiker, arkivman, 20

- Bohman, Gösta, partiledare (M), statsråd, 76, 79,
199
- Bohr, Niels, da. fysiker, prof., nobelpristagare, 209
- Boivie, P G, rektor, 174
- Bolin, Sture, historiker, prof., 16, 21
- Bollhagen, Hedwig, forskare, 216
- Boman, Jonas, lärare, 178
- Bonde, Carl, hovstallmästare, 46f
- Bonggren, Jacob, sv.-amer., 163
- Bonnier, Gerard, förläggare, 202
- Bonnier, Karl Otto, förläggare, 92
- Borelius, J J, filosof., prof., 36
- Borg, Carl Oscar, konstnär, teosof, 163
- Boström, Christopher Jakob, filosof, prof., 165
- Boström, Erik Gustaf, politiker (prot.), statsmin.,
143f, 147
- Brahe, Per (d.y.), greve, ämbetsman, 87f
- Brahe, Per (d.ä.), greve, riksråd, 87
- Brandes, Georg, da. förf., 166
- Branting, Hjalmar, partiledare, statsmin. (S), freds-
pristagare, 9, 12, 76
- Bratt, Ivan, läkare, 214
- Brezjnev, Leonid, sov. kommunistled., partichef,
219f
- Brodsky, Joseph, ry. förf., nobelpristagare, 202
- Broocman, Carl Ulric, reformpedagog, 175, 179,
182
- Broomé, Albert, advokat, 42
- Broomé, Ebba, 42
- Broström, Ann-Ida (f. Mark), redarhustru, 44-55
- Broström, Axel, företagare, 53
- Broström, Dan, redare, 44, 51, 53-55
- Broström, Dan-Axel, redare, 54
- Broström, Elin, 53
- Broström, Karin, 53
- Broström, Mathilda, 53
- Bruce, Nils Olof, riksdagsled. (lib), undervisnings-
råd, 75
- Brunius, Cécile, journ., 212
- Bruzelius, Emanuel, boktryckare, 182
- Brändström, John Peter, 175
- Brändström, Peter, grosshandl., 174f
- Buber, Martin, tysk filosof, 93
- Bull, Ole, no. tonsättare, violinist, 159
- Burckhardt, Jacob, schweiz. historiker, prof., 18
- Burke, Edmund, britt. förf., kons., 143
- Burke, Peter, britt. historiker, prof., 106
- Böök, Fredrik, litteraturhist., prof., akademiled.,
91f, 95
- Camus, Albert, fra. förf., nobelpristagare, 94
- Carl XIV Johan, 183
- Carlander, Christofer, stadsläkare, 23of
- Carlson, F F, historiker, prof., 20
- Carlsson, Ingvar, partiledare (S), statsmin., 77, 103,
221
- Carlsson, Sten, historiker, prof., 21
- Chirac, Jacques, fra. politiker (borg.), president,
102
- Christian (Karl) August, sv. kronprins, 183f
- Chrusjtjov, Nikita, sov. kommunistled., partichef,
220
- Churchill, Winston, britt. premiärmin. (kons.),
nobelpristagare, 99
- Claréus, Anders, historiker, 64
- Collin, Karin, politiker (C), 85
- Collin, Sven Johan, lärare, 174, 178f, 181f
- Collins, Diana, 202
- Collins, John, 202
- Croce, Benedetto, ital. filosof, 18
- Cronstedt, F A U, landshövding, 174-176, 178
- Dahlbäck, Vincent, journalist, 105
- Dalin, Olof von, förf., historiograf, 19
- Danielsson, O A, latinist, 32
- Dardel, Fritz von, konstnär, 97
- Darwin, Charles, britt. naturvetenskapsman, 93
- Davidson, David, nationalekonom, 32

- De Geer, Bernhard Otto, löjtnant, 181
- De Geer, Louis, ämbetsman, statsminister, akademiled., 143
- Deland, Mats, historiker, 216-219
- Delblanc, Sven, förf., litteraturhist., doc., 82
- Derjabin, Jurij, sovj/rysk diplomat, 219-222
- Descartes, René, fra. filosof, matematiker, 23
- Dickson, James, riksdagsled. (H), 106
- Diktonius, Elmer, finl. förf., 92
- Dilthey, Wilhelm, tysk filosof, prof., 93f
- Dinkelspiel, Ulf, dipl., statsråd (M), 102-104
- Domö, Fritiof, jordbrukare, partiordf. (H), 211
- Dovring, Folke, ekonomhist., 21
- Dubb, Pehr, läkare, 230
- Duncan, Isadora, amer. dansare, 212
- Dönitz, Karl, tysk storamiral, nationalsoc., 217
- Eckhart ("Mäster"), ty. kyrkoman, 159
- Edelsvärd, Adolf, arkitekt, 228
- Edén, Nils, historiker, prof., statsmin. (lib), landshövd., 19, 151f
- Edlund, Herbert, förf., 165
- Ehrenburg, Ilja, sovj. förf., 201
- Ehrenheim, Fredrik Wilhelm von, kanslipresident, 179
- Eisen, Gustaf, sv.-amer. dr., 163
- Ekström, Margareta, förf., 202
- Elfstrand, Daniel, förf., 176
- Elmbrant, Björn, journalist, förf., 198-201
- Elvander, Nils, statsvetare, prof., 141, 144
- Engberg, Arthur, red., statsråd (S), 228
- Engelhart, Carl Didrik, läkare, 230
- Engeström, Lars von, hovkansler, 179
- Engman, Marja, finl. historiker, 24
- Enzensberger, Hans Magnus, ty. förf., 202
- Ericus Olai, teolog, historieskrivare, prof., 19f
- Eriksson, Jörgen, journalist, 202
- Eriksson, Marianne, förlagsred., 121
- Eriksson, Nils, idé- och lärdomshist., 222-225
- Erlander, Tage, partiledare (S), statsmin., 103, 201, 214
- Erlandson, Lars Gunnar, journalist, 104
- Eskilsson, Sture, SAF-dir., informationschef, 77
- Ewert, Christian Heinrich, läkare, 230
- Fahlbeck, Alice (f. von Willebrand), 42
- Fahlbeck, Pontus, statsvet., prof., 42
- Feldt, Kjell-Olof, finansmin. (S), förf., 76
- Fernholm, Elin, teosof, 163
- Fernholm, Gerda, teosof, 163
- Fernholm, Per, teosof, 163
- Feron, Carl, 27, 36, 38
- Feron, Constance, 27, 31, 33f, 38, 41f
- Feron, Elisabet, 27, 36, 38
- Feron, Fredrika Juliana (Julia), 27, 30, 33, 36, 42
- Feron, Hilmer, 27, 32f
- Feron, Louis Constantin, guldsmed, 27, 33f
- Féron, Louis Josephe, fra. skomakare, 27
- Feron, William, 27, 33
- Fitinghoff, Laura, förf., 228
- Fogelqvist, Torsten, förf., publicist, 91, 93
- Forsell, David, körsnär, 193
- Forser, Tomas, förf., teaterman, 75
- Forssell, Hans, historiker, ämbetsman, statsmin. (lib), 19, 20
- Forssell, Lars, förf., akademiled., 101
- Fredborg, Arvid, publicist, 79
- Fredgardh, Sonja, politiker (C), 85
- Fredrik I, sv. kung, 206
- Fredrik Vilhelm, 204
- Freud, Sigmund, österr. psykoanalytiker, 94
- Friberg, Ingeborg, politiker (C), 85f
- Friedman, Milton, amer. nationalekon., ekonomipristagare, 77
- Fries, Ellen, historiker, fil dr., studierektor, kvinnoaktivist, 21
- Friggebo, Birgit, statsråd (FP), 198
- Frohnert, Pär, historiker, doc., 59f

- Froman, Ingmarie, journalist, 104
 Fryxell, Anders, historiker, förf., 20
 Fröding, Gustaf, diktare, 92, 96
- Garpe, Joakim, borgarråd (S), 199
 Gauck, Joachim, (öst)tysk präst, motståndsmän,
 215
 Gedin, Per, förlagschef, förf., 202
 Geijer, Erik Gustaf, historiker, prof., diktare, 16,
 18-20, 80, 93f, 163, 183
 Geijerstam, Gustaf af, förf., 166
 Geijerstam, Karl af, publicist, ingenjör, 166
 Geleff, Paul, da. soc., 159
 Gestrin, Samuel, apologist, 177-180, 183
 Gezelius, Birger, lektor, 37
 Gistrén, Jonas, läkare, 230
 Gjöres, Axel, kooperatör, statsråd (S), 11 f
 Gjorwell, Carl Christoffer, litteratör, 170, 177-184,
 224
 Glete, Jan, historiker, prof., 44
 Gobineau, Arthur de, fra. förf., rasteoretiker, 167
 Gordh, Torsten, prof., 95
 Gradin, Anita, statsråd (S), EU-kommissionär,
 225-227
 Grass, Günther, ty. förf., nobelpristagare, 202
 Grauers, Sven, historiker, 206f
 Greyerz, Walo von, läkare, teosof, 162f
 Gripenberg, Bertel, finl.-sv. förf., 92
 Gromyko, Andrej, sov. kommunist, utrikesmin.,
 219
 Grotte, Gunnar, medicinare, 95
 Grub, Frank Thomas, forskare., 215
 Grut, Torben, arkitekt, 212, 214
 Gustafsson, Harald, historiker, prof., 60
 Gustav I (Vasa), 87
 Gustav II Adolf, 203f
 Gustav III, 177, 223
 Gustav IV Adolf, 171, 176, 179, 185
 Göransson, Sigrid, donator, 49
- Görtz, Georg Heinrich von, tysk./sv. ämbetsman,
 206-208
- Hagdahl, Amalia, 109
 Hagdahl, Charles Emil, läkare, kokboksförf., 109
 Hall, Thomas, prof., 200
 Hallberg, Peter, förf., 80
 Hallenberg, Jonas, historiker, riksantikvarie, 19
 Hallerby, Nils, journalist, borgarråd (FP), 199
 Hammarskjöld, Hjalmar, ämbetsman, statsmin.
 (kons), 148, 151
 Hammarström, Ingrid, historiker, prof., 19
 Hamsun, Knut, no. förf., nobelpristagare, 92
 Handberg, Peter, förf., 215
 Hansen, Paul, fotograf, 105
 Hansson, Oloph, journalist, 226
 Hansson, Per Albin, partiled. (S), statsmin., 214
 Harrie, Ivar, tidningsman, förf., 94
 Hayek, Friedrich A von, amer. nationalekon.,
 ekonomipristagare, 77
 Heckscher, Eli, ekonomhist., prof, 16, 20f, 23
 Hedberg, Lennart, ekonomhist., 87
 Hedberg, Lydia, folksångerska, 164
 Hedenius, Ingemar, filosof, prof., 93
 Hedin, Sven, upptäcktsresande, förf., 164
 Hedlund, Torsten, tidningsman, 166
 Hegel, Friedrich, tysk filosof, 18, 23
 Heidenstam, Verner von, förf., akademiled., 91,
 106-108, 163
 Heimerson, Staffan, journalist, 104
 Helén, Gunnar, radioman, partiled. (FP), lands-
 hövd., 229
 Helin, Konrad, körsnär, 194
 Helin, Olivia (f. Åberg), 194
 Helldén, Daniel, statsvet., fil. dr., 199
 Hellsing, Lennart, förf., 121
 Hemberg, Johan, kyrkoherde, 193
 Henriksson, Gunnar, förf., 210-212
 Henschen, Folke, läkare, prof., 22

- Henschen, Salomon, läkare, medicinprof., 22
- Hertel, Hans, redaktör, 82
- Hesselgren, Brynolf, överinspektör, 184
- Hesselgren, Erik, biskop, 183
- Heuman, Bengt, rektor, 229
- Heuman, Ella Nyrin-, lärare, 229
- Hildebrand, Emil, historiker, riksarkivarie, 19
- Hine, Robert V., amer. förf., 162
- Hirdman, Charlotte, 208f
- Hirdman, Sven, diplomat, 209
- Hirdman, Yvonne, historiker, prof., 208f
- Hitler, Adolf, tysk diktator, nationalsoc., 93, 217
- Hjort, Daniel, förläggare, förf., 122
- Hjärne, Harald, historiker, prof., 16, 18f, 21f, 141, 149
- Hobbes, Thomas, eng. filosof, 23
- Holmberg, Olle, litteraturhist., prof., 94
- Holmdahl, Barbro, förf., 95
- Holmdahl, Henrik, läkare, 95
- Holmdahl, Martin H:son, medicinare, prof., univ. rektor, 95-97
- Holmqvist, Bengt, litteraturvetare, kulturred., 92
- Horn, Arvid, kanslipresident, politiker, 206
- Horn, Göran von, UD-tjänsteman, 213
- Huselius, Gösta, jurist, 36
- Husén, Torsten, pedagog, prof., 94
- Huss, Erik, tidningsdir., statsråd (FP), 198f
- Hylén, Jan, statsvet., 141
- Höglund, Deri, politiker (C), 85
- Höglund, Zeth ("Zäta"), politiker (K, S), 198
- Höjeberg, Elle-Karin, journ., 133f
- Ibsen, Henrik, no. förf., 166
- Jacobsson, Herbert, affärsman, 53
- Jacobsson, Ranveig, kanslichef, 225-227
- Jannes, Elly, journ., 133f
- Jansson, Eric, religiös ledare, 159
- Jansson, Torkel, historiker, prof., 222
- Jansson, Tove, finl. sv. förf., 121
- Jeltsin, Boris, sov./rysk politiker, president, 220
- Johan Kasimir, pfalzgreve, sv. militär, 83
- Johansson, Alf W., historiker, prof., 16-24
- Johansson, Alf, generaldir., 198
- Johansson, Olof, partiledare (C), statsråd, 77
- Jonsson, Leif, musikkforskare, 91
- Jonäng, Gunnel, riksdagsled. (C), 85
- Josephson, Ragnar, konsthist. (prof), teaterchef, akademiled., 94
- Judge, William Quan, amer. teosof, 160
- Jönsson, Nine Christine, förf., 213
- Kaila, Eino, finl. filosof, prof., 94
- Karl IX, 87
- Karl X Gustav, 83f
- Karl XI, 88
- Karl XII, 182, 184, 206-208
- Karl XIII, 183
- Karl XIV Johan, 97f
- Karlfeldt, Erik Axel, diktare, akademiled., nobelpristagare, 93, 94
- Karling, Torsten, 166
- Karlsson, Jan O, pol.tjänsteman, statsråd (S), 78
- Karlsson, Åsa, historiker, 207
- Katarina, grevinna, 83
- Kekkonen, Urho, finl. politiker (C), president, 221
- Kennan, George F., amer. dipl., historiker, 99
- Key, Ellen, pedagog, förf., kvinnoaksasideolog, 91
- Keynes, John Maynard, britt. nationalekon. (lib), 22, 77
- Kinberg, Olof, rättsläkare, 213
- Kirsch, Frank-Michael, forskare, 215f
- Kjellén, Rudolf, statsvetare, prof., politiker (kons.), 141
- Kleen, Elsa, journalist, 212-214
- Kleen, Emil, läkare, 212
- Kleen, Willy, officer, militärhistoriker, 212, 214

- Koblanck, Anna, journalist, 105
- Koch, G. H. von, socialreformator, politiker (lib), 9
- Kohl, Helmuth, tysk förbundskansl. (kristdem),
77, 102
- Koppel, Henrik, da. förläggare, 213
- Koppel, Valdemar, da. redaktör, 213
- Kosegarten, Ludwig Theobul, skald, 182
- Kozyrev, ry. politiker, utrikesmin., 222
- Kraemer, Vera von, journalist, förf., 212
- Krafft, Pehr d.ä., målare, 224
- Krey, Elisabeth, journ., 212
- Kristina, sv. drottning 83, 203-205,
- Kronberg, Julius, målare, 162, 167
- Kronberg, Staffan, teosof, 162, 167
- Kurikkas, Matti, fi. soc., 159
- Lagerbring, Sven, historiker, prof., 16, 19
- Lagercrantz, Olof, förf., tidningsman, 80, 82, 101,
202
- Lagerkvist, Pär, förf., akademiled., 92
- Lagerlöf, Selma, förf., nobelpristagare, 163
- Lagerqvist, Lars O, museiman, förf., 97f
- Lagerroth, Ulla-Britta, litteraturvetare, prof., 89
- Lambert, Berthe, 195
- Lamm, Henriette (f. Meyerson), 28
- Lamm, Herman, 28
- Lamm, Martin, litteraturhist., prof., 28
- Landerbeck, Nils, matematikprofessor, 173
- Landfors, Arthur, sv.-amer. förf., 229
- Landquist, John, litteraturforskare, kritiker, prof.,
91-95, 101, 213
- Lange, Gunnar, statsråd (S), idrottsled., 227
- Larsson, Allan, generaldir., finansmin. (S), 76
- Larsson, Carl, konstnär, 108
- Larsson, Hans, 94, filosof, prof., 94
- Larsson, Karin, konstnär, 108
- Larsson, Olof Henrik, teosof, 159
- Larsson, Yngve, borgarråd (FP), 198f
- Lasse-Maja (eg. Lars Molin), äventyrare, tjuv, 106
- Le Corbusier (Charles Édouard Jeanneret), schw.-
fra. arkitekt, 200
- Lee, Anna-Bella, dansös, redarhustru, 54
- Lehmann, Jörgen, biokemist, 95
- Leijon, Märta, politiker (C), 85f
- Leissner, Åke Th., politiker (H), 79
- Lenin, Vladimir Iljitj, rysk kommunistisk ledare, 218
- Lennerstrand, Marie, historiker, 207
- Levertin, Oscar, litteraturhist., kritiker, förf., 91
- Lidforss, Bengt, naturvetenskapsman, förf., 93
- Liedberg, Gösta, jordbrukare, riksdagsled. (H), 211
- Lilja, Gertrud, förf., 136f
- Liljestränd, Jens, litteraturvet., fil.dr., 98-101
- Lindberg, Gerhard, rektor, 228
- Lindblom, Paul, förf., 213
- Lindeberg, Hjalmar, förf., 206f
- Lindgren, Astrid, förf., förlagsred., 121-137
- Lindman, Arvid, industriman, partiled., statsmin.
(H), 140-155
- Lindqvist, Cecilia, förf., 202
- Lindqvist, Sven, förf., 202
- Lindström, Nils, 163
- Linnander, Hjalmar, 33
- Ljungberg, Carl Johan, förf., 78f
- Ljunggren, Gustaf, litteraturhist., prof., 32, 36
- Ljunglöf, Knut, snusfabrikör, 36
- Lundberg, Carl Oscar, byggmästare, 194
- Lundeberg, Christian, bruksägare, statsmin.
(kons.), 145, 147
- Lundgren, Kristina, medieforskare, doc., förf.,
212-214
- Lundkvist, Artur, förf., akademiled., 101
- Lundkvist, Svante, statsråd (S), 200
- Lundqvist, Georg, fabrikör, 179, 181
- Lundqvist, Ulla, litteraturvet., förf., 126
- Lüders, Susanne, forskare, 215
- Löfqvist, Urban, journalist, 104
- Lönnroth, Erik, historiker, prof., akademiled., 21,
76, 80, 82

- Lönnroth, Lars, litteraturvetare, prof., skribent,
80-83
- Malmström, Carl Gustaf, historiker, prof., statsråd,
akademiled., 20
- Mann, Thomas, tysk förf., nobelpristagare, 93
- Maria Eleonora, sv. drottning, 203-206
- Mark, August J:son, grosshandlare, 44, 46
- Mark, Bror-Gustaf, dir., 46
- Mark, Signe, 48
- Marx, Karl, ekonom, förf., politiker, 18, 23, 77, 81
- Matthis, Moa, förf., 203-206
- Mehr, Hjalmar, finansborgarråd (S), landshövdl.,
198-201
- Mehr, Liselott, 200f
- Meyer, Ernst, 30, 31, 38
- Michelet, Jules, fra. historiker, förf., 18
- Moberg, Vilhelm, förf., 98-101, 229
- Moberger, Carl Johan, director musices, 182
- Molin, Per, slottspredikant, 178
- Myrdal, Alva, statsråd (S), fredspristagare, 202,
208, 213
- Myrdal, Gunnar, nationalekon., ekonomi-
pristagare, statsråd (S), 202, 208
- Möller, Gustav, statsråd (S), 75, 213f
- Nietzsche, Friedrich, tysk filosof, 18
- Nilsson, Ada, läkare, 212
- Nilsson, Albert, litteraturforskare, 94
- Nilsson, Anna-Lisa, politiker (C), 85
- Nilsson, Fritiof ("Piraten"), förf., 92
- Nilsson, Helena, riksdagsled. (C), ambassadör, 85
- Nilsson, Ingemar, idéhistoriker, 91-95
- Nilsson, Torbjörn, historiker, prof., förf., 140, 153
- Nilsson, Torsten, utrikesmin. (S), 198
- Nordberg, Jöran, förf., 182
- Nordenson, Clare, direktörshustru, 48
- Nordenson, Erik, läkare, 212
- Nordin Hennel, Ingeborg, redaktör, 89
- Nordin, Svante, idéhistoriker, prof., 95
- Nordmark, Dag, idéhist., prof., 89f
- Nordstrom, Ursula, förlagsred., 123
- Nordström, Ludvig, journalist, förf., 92
- Noreen, Adolf, språkman, prof., 32f, 39
- Noreen, Emilia, 33, 41
- Norström, Vitalis, filosof, prof., 93
- Nyberg, Gudrun, läkare, förf., 230f
- Nyblom, Andreas, litteraturvet., 106 ff
- Nyblom, Carl Rupert, konst- och litteraturhist.,
akademiled., 31f, 36
- Nyhlin, Samuel Fritiof, skomakare, 194
- Nyman, Anna-Karin, förf., 85
- Nyström, Per, ämbetsman, historiker, 75
- Odelberg, Wilhelm, historiker, överbibl., 202
- Ohlander, Ann-Sofie, historiker, prof., 85
- Olaus Magnus, kyrkoman, förf., 16
- Olcott, Henry Steele, amer. överste, journ., 160,
166
- Olofsson, Clark, yrkesförbrytare, 106
- Olofsson, Maud, partiledare (C), statsråd, 77
- Olsson, Andreas, historiker, 60
- Olsson, Elvy, statsråd (C), 85
- Olsson, Stefan, statsvetare, 140, 152
- Oscar II, 36, 166f
- Osslund, Helmer, konstnär, 228
- Oxenstierna, Axel, rikskansler, 203f
- Oxenstierna, Johan Gabriel, förf., 182
- Palmblad, Vilhelm Fredrik, skriftställ, prof i
grekiska, 182
- Palme, Olof, partiledare (S), statsmin., 76, 77, 96,
103, 200f, 202, 221
- Palme, Sven Ulric, historiker, prof., 21
- Palmér, Georg, förf., 182
- Pankin, Boris, sovj./rysk diplomat, 222
- Perkins, Max, amer. förläggare, 131
- Persson (i Tällberg), Daniel, jordbrukare, politiker
(lantman), 147

- Persson, Göran, partiledare (S), statsmin., 77, 102
- Peterson, Hans, förf., 135f
- Petersson i Påboda, Alfred, lantmannapolitiker, statsråd, 143, 147f
- Petersson, Albert, jurist, statsråd (kons.), 147
- Petre, Thore, bruksägare, 175
- Pettersson, Erik, historiker, förf., 87f
- Pio, Louis, da. soc., 159
- Platen, Maria von, 92
- Possing, Birgitte, da. historiker, 225
- Pufendorf, Samuel von, tysk jurist, historiker, 21
- Ranke, Leopold von, tysk historiker, prof., 18
- Reagan, Ronald, amer. president (rep), 77
- Rifbjerg, Klaus, da. förf., 202
- Ringholm, Bo, finansmin. (S), 76
- Rinman, Erik, tidningsman, 212
- Roos, Carl Oscar, förf., 172
- Roos, Elias, lärare, 170-184
- Roos, Matthias, tunnbindare, 171
- Rosenqvist, Claes, litteraturvet., 89-91
- Rossi, Asko, förf., 90, 91
- Rudbeck, Olof (d.ä.), naturforskare, historiker, 20, 23, 167
- Runestam, Staffan, historiker, bibliotekschef, 141
- Runsten, Bernhard, prost, 228
- Russell, Bertrand, britt. filosof, förf., 122
- Rydberg, Viktor, förf., 161, 165f
- Sahlberg, Hanna, journalist, 105
- Salazar, António, port. politiker (kons. auktoritär), regeringschef, 79
- Samotejkin, Jevgenij, sov. dipl., 220
- Sartre, Jean-Paul, fra. filosof, förf., 94
- Sawatski, Albin, tysk ämbetsman, nationalsoc., 217
- Schück, Adolf, grosshandl., 27
- Schück, Adolf, historiker, doc., bibliotekarie, 41, 43
- Schück, Ellen, 31, 40, 41, 43
- Schück, Elsa, 30f, 37f, 40-43
- Schück, Ester, 30f, 38, 40f
- Schück, Gerda, 30f, 38, 40, 41, 42
- Schück, Harriet, 31, 38, 40f, 43
- Schück, Henrik, litteraturhist., prof., 26-43
- Schück, Heyman, 28
- Schück, Laura (La), 31, 38, 40f, 43
- Schück, Sigrid (f. Féron), 26-43
- Schönberg, Anders, kansliråd, 179
- Schönstedt, Jean Melchior, lektor, 177
- Scott, Walter, skotsk förf., 30
- Segal, Ronald, 202
- Segerstedt, Torgny T:son, univ.rektor, 96, 214
- Segerstedt, Torgny, chefred., 13, 214
- Silfvan, Maria, finl. skådespel., 91
- Sirén, Osvald, konsthist., prof., 163f, 166
- Sjevardnadse, Eduard, sov./georgisk politiker, 222
- Sjöberg, Anne-Charlotte, 27
- Sjöberg, Charlotta (f. Wahlgren), 27
- Sjöberg, Ernst, tandläkare, 27
- Sjöberg, Julia, 27
- Sjöberg, Lars, juvelerare, 27
- Sjöberg, Laura Johanna, sångerska, 27, 34, 37
- Sjöberg, Lorentz Gustaf, verkmästare, 27
- Sjöberg, Theresa Josephina (f. Feron), 27
- Skarstedt, Ernst, sv.-amer., 163
- Skoglund, Elsa, 212
- Skoglund, Martin, jordbruk., riksdagsled. (H), 210-212
- Speer, Albert, tysk arkitekt, politiker (nationalsoc.), 217
- Spofford, Anna, amer. teosof, 159
- Spofford, Horatio, amer. teosof, 159
- Staaff, Karl, partiled. (lib), statsmin., 143, 148, 151
- Stagnelius, Magnus, 225
- Stalin, Josef, sov. diktator, kommunistled., 218, 221
- Stavenow, Ludvig, historiker, prof., 20
- Stéénhoff, Frida, förf., samhällsdebattör, 212

- Stenfelt, Johan, rektor, 178, 181
- Stiernstedt, Marika, förf., 20
- Stille, Arthur, historiker, prof., 20
- Stillinger, Jack, amer. litteraturforskare, 131
- Stolpe, Sven, förf., 94
- Strindberg, August, förf., 49, 92, 107, 108, 165f,
212
- Strindberg, Per-Olof, partiombudsman (H), 211
- Strinnholm, Anders Magnus, förf., 19
- Ström, Fredrik, politiker (S, K), förf., 93
- Ström, Johan Olof, tunnbindarmästare, 171
- Strömholm, Stig, jurist, prof., universitetsrektor, 96
- Strömstedt, Margareta, förf., 125
- Stålhandske, Henrik Johan, ämbetsman, 61
- Stålhandske, Henrik, ämbetsman, 61, 66
- Stålhandske, Mauritz, häradshövd., 59-72
- Sundell, Martin, kooperatör, redaktör, 9f
- Sundquist, Alma, 212
- Sundqvist, Carl Gustaf, borgmästare, redaktör,
176f, 179, 181
- Sundqvist, Ernst Petter, redaktör, 176
- Sundström, Thorsten, borgarråd (S), 199
- Swartz, Carl, industriman, statsmin. (H), 148,
151-153
- Swedenborg, Emanuel, ämbetsman, mystiker, 159,
165
- Svegfors, Mats, tidningsman, landshövd., 77
- Svensson, Gärda, politiker (C), 85
- Svenstrup, Thyge, da. historiker, förf., 24
- Sylwan, Otto, litteratur- och pressforskare, prof.,
40
- Söder, Karin, partiled. (C), utrikesmin., 85
- Söderberg, Hjalmar, förf., 49
- Södergran, Edith, finl. förf., 92
- Söderhjelm, Alma, historiker, 19, 21, 24
- Söderhjelm, Kai, finl.sv förf., 125, 131f, 137
- Tambo, Oliver, sydafr. befrielseled., 202
- Tamm, Fredrik, språkman, 32
- Tarschys, Bernhard, litteraturforskare, 92
- Taube, Evert, diktare, komp., 83
- Tegnér, Elof, biblioteksman, historiker, 42
- Tegnér, Esaias, skald, biskop, 163
- Tegnér, Hedvig, 42
- Teorell, Torsten, medicinare, 95
- Tham, Carl, politiker (FP/S), statsråd, generaldir.,
201
- Thatcher, Margret, britt. premiärmin. (kons), 77
- Thomas, Albert, fra. kooperatör, 11 ff
- Thorén, Lars, medicinare, 95
- Thorild, Thomas, skald, 225
- Thorsander, Johan, teologie prof., domprost, 174
- Thurdin, Görel, statsråd (C), 85
- Tillander, Ulla, statsråd (FP), 85
- Tingley, Katherine, amer. teosof, 160-162, 164,
166f
- Tingsten, Herbert, statsvet., prof., chefred., 76, 79,
202
- Tobisson, Lars, partisekr. (M), EU-tjänsteman,
75-78
- Tocqueville, Alexis de, fra. politisk filosof, förf., 18
- Torekull, Bertil, chefred., förf., 77
- Torstendahl, Rolf, historiker, prof., 21
- Tottie, Thomas, bibliotekschef, 96
- Travers, Pamela, amer. förf., 129
- Troebst, Stefan, tysk historiker, 24
- Troell, Jan, filmare, 101
- Trygger, Ernst, jurist, prof., statsmin. (H), 36,
140-155
- Trygger, Signe (f. Söderström), 36, 37, 38, 40, 42
- Uggla, Christer, ingenjör, 46
- Uggla, Hjalmar, 46
- Uggla, Sophie, 44, 46
- Ullsten, Magnus, prost, 174
- Ulvæus, Björn, musiker, komp., 101
- Undén, Östen, jurist, prof., utrikesmin. (S), 218
- Unger, Gunnar, redaktör, förf., 78, 79

- Wachtmeister, Constance, grevinna, 166
- Wachtmeister, Ebba, förf., 109
- Wachtmeister, Hans, greve, 166
- Wahlström, Lydia, historiker, prof., kvinno-
aktivist, 21
- Valentin, Hugo, historiker, prof., läroverkslärare, 21
- Wall, Anders, finansman, 202
- Wallenberg, Berit, donator, 47
- Wallenberg, Marcus, d.ä., finansman, 144
- Wallenberg, Raoul, diplomat, 221
- Wallengren, Cecilia, 40
- Wallenstråle, Martin Georg, teol. dr., biskop,
222-225
- Wallin, Georg d.y., hebreist, 223
- Wallinder, Alvar, litteraturforskare, 130
- Wallmark, Peter Adam, bibliotekarie, litteratör,
178f, 182
- van Suchtelen, J. P., rysk dipl., 180
- Warburg, Karl, litteraturhist., prof., 40
- Weber, Max, tysk samhällsforskare, 23
- Wedberg, Anders, filosof, prof., 94
- Weibull, Lauritz, historiker, prof., 16, 19, 24, 94
- Weijke, Gunnar, generaldir., 198
- Weimer, Liselotte, da. litteraturvet., 126
- Vellingk, Maria, 61
- Vennerström, Ivar, journalist, politiker (Vänster-
soc., S.), 228
- Wennerström, Stig, överste, spion, 221f
- Westerberg, Bengt, partiled. (FP), statsråd, 77
- Westerstahl, Jörgen, statsvetare, prof., 76
- Wettlegren, Göran, tjänsteman, 215
- Wettlegren, Gertraud, 215
- White, Hayden, amer. historiefilosof, 18
- Wibble, Ann, ekonom, finansmin. (FP), 77
- Wiberg, Olga, 108
- Victorin, Harald, förf., 127
- Wigforss, Ernst, statsråd (S), 79
- Wikland, Ilon, illustr., 134
- Wiklund, Elis, skidåkare, 228
- Wikner, Pontus, filosof, prof., 93
- Viksten, Albert, förf., 228
- Wikström, Jan-Erik, statsråd (FP), 198
- Wilhelm, sv. prins, 164
- Winiarski, Michael, journalist, 104
- Wiséhn, Ian, museiman, förf., 97f
- Wivallius, Lars, poet, äventyrare, 39
- Voltaire, Francois de, fra. upplysningsman, 182
- Vougt, Allan, redaktör, statsråd (S), 213
- Wrangel, Evert, litteraturhist., doc., 38
- Wählin, Christian, förf., 182
- Wählstrand, Arne, statsvetare, 141
- Wägner, Elin, förf., 92, 93
- Wästberg, Per, förf., akademiled., 201-203
- Zander, Gustaf, dr., 161
- Zenius, Olof, kommerseråd, 173
- Zetterberg, Herman, statsråd (S), 214
- Zweigbergk, Otto von, publicist, riksdagsled. (lib),
92
- Åberg, Nils, förf., 97, 98
- Åström Sverker, dipl., kabinetssekr., 103, 202
- Önnevall, Fredrik, journalist, 105
- Örne, Anders, kooperatör, statsråd (S), 7-14
- Öste, Sven, journalist, 105
- Österling, Anders, förf., akademisekr., 202

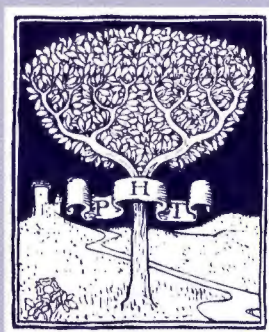

Personhistorisk tidskrift 2010:2

Artiklar

<i>Helene Ebriander</i>	Astrid Lindgren – förlagsredaktör på Rabén & Sjögren	121
<i>Fredrik Eriksson</i>	Konservatism och demokrati – två högerledares tvekan inför rösträtten	140
<i>H. Arnold Barton</i>	Svenska teosofier och Point Loma	159
<i>Andreas Tjerneld</i>	Humaniora på undantag – Elias Roos som kulturell aktör i handelsstaden Gävle	170
<i>Tom Ericsson</i>	Personhistoria och Internet. Exemplet buntmakaren Herman Bergström	188
	Recensioner	198
	Personhistoriska nyheter	232
	Medarbetare i detta nummer	234
	Personregister	236

ISSN 0031-5699